

Faik Bulut

KÜRT DİLİNİN TARİHÇESİ

tüm zamanlar yayıncılık

Institut kurde de Paris

26/06/2017
800 BUL KUR

K   R T D I L I N I N
T A R I H   E S I
F a l k B u l u t

t   m z a m a n l a r y a y ı n c ı l ı k

Kürt Dilinin Tarihçesi, Faik Bulut

tümzamanlaryayıncılık : 25

Bilim ve Araştırma : 15

B a s k ı : Renk Basımevi 518 54 36

Dizgi ve Sayfa Düzeni : Nurhayat Denkçi

K a p a k : Yezidiler'in kutsal Melekê Tavus'u
(Avusturya'da açılan 1992 Kürt Sergisi'nden)

Baskıya Hazırlık : Akyüz Yayınları

ISBN - 975-7350-18-4

Birinci Baskı - Ekim 1993

KARINCA YAYIN - DAĞITIM - PAZARLAMA
SAN. TİC. LİT. ŞTİ.

Neşet Ömer Sok. Gül ap. 13/2

Tel : 336 90 81 - 336 78 63 Kadıköy - İSTANBUL

Genel Dağıtım :

Kültür Dağıtım, Tel 511 41 20

Akyüz Kitabevi

Neşet Ömer Sok. No: 10/124

Tel : 347 08 27 - 349 43 14 Kadıköy - İSTANBUL

FAİK BULUT

Kars doğumlu olup, ilköğretimini doğduğu köyde, orta öğretiminin birinci bölümünü Kağızman, ikinci bölümünü Rize Öğretmen Okulu'nda tamamladı. 1970 başında Ankara'daki Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Resim-İş Bölümü'ne devam ederken, 12 Mart Askeri Rejimi yüzünden yurtdışına gitti. Suriye ve Lübnan'daki Filistin kamplarında bir süre kalan Bulut, 1973 Şubat ayında bu kamplardan birine karşı yapılan İsrail hava, deniz ve kara operasyonunda Filistin direniş güçlerinin yanında çarpıştı. Çatışmalarda yaralandıktan sonra İsrail askerlerince tutsak edilip işgal altındaki Filistin topraklarına götürüldü. Hukuka aykırı biçimde yargılanıp 7 yıl hapis cezasına mahkûm edildi. Tutsak Filistinlilerin yanında kalan Bulut, bu süre zarfından Arapça ve İbranice'yi öğrendi. Arap dünyası ve İslam dünyası üzerinde araştırmalar yaptı. Aynı zamanda İsrail cezaevlerinde Filistinli İslamcıların öncüleriyle birlikte yaşayan Bulut, 1980 baharında Türkiye'ye dönüşte Ortadoğu'daki sorunlara ilgi duyup araştırmalar yaptı. 10 yıllık gazetecilik hayatı olan Bulut, 1968'den beri sosyalist hareket içinde yer alıyor. Özellikle Filistin, Arap dünyası, İslam alemi ve Kürt meselesi üzerine yazı ve incelemeleriyle tanınıyor. Şimdiye kadar Filistin İntifada Dersleri, Filistin Rüyası (anı), Devletin Gözüyle Kürt İsyanları, Dersim Raporları, Kürdistan'da Etnik Çatışmalar (Dar Üçgende Üç İsyan), Türk Basınında Kürtler, Ortadoğu'da İslamcı Örgütler ve 1993 Turan Dursun İnceleme ve Araştırma ödülü kazanan Allah Devletinde Demokrasi adlı kitapları yazdı. Bulut, anadili olan Kürtçe'nin yanı sıra Türkçe, Arapça, İngilizce, Fransızca, Farsça ve İbranice biliyor.

Institut kurde de Paris

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	9
GİRİŞ.....	12
İnkarcı Görüşler.....	14
Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi'ni Yanlışlayan Görüşler.....	33

BİRİNCİ BÖLÜM

A - Dil Kümeleri.....	41
B - Ari Dil Kümesi.....	45
Zerdüşt ve Zend Avesta.....	50
Zerdüşt Dinindeki Gelişmenin Dile Etkisi.....	58
Pers ve Sasani Döneminde Zerdüştlük.....	65
Zerdüşt'ün Konuştuğu Dil.....	70

İKİNCİ BÖLÜM

Medce, Pehlevice ve Farsça.....	78
A - Med Dili.....	86
Med Dilinin Gelişimi.....	90
B - Fars Dili.....	109
C - Pehlevice.....	124
Pehlevice Hakkında Değişik Görüşler.....	126
Kazılar, Bulgular ve Yazıtlarda Pehlevice.....	129
Avesta, Eski Farsça, Pehlevice İlişkisi.....	134
İran Dillerinin Üçüncü Gelişim Aşaması.....	137

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

A - Med Dilinden Kürt Diline.....	141
Kürtçe Üzerine Tartışmalar.....	144
Prof. N. Marr'ın Görüşleri.....	148

Medce Kürtçe İlişkileri.....	152
Medce - Pehlevece - Kürtçe İlişkisi.....	156
Elegeş Yazıtları Kürtçe mi?.....	162
Eşkani Pehlevicesi Köprü Rolü Oynuyor.....	168
B - Kürt Dilinin Canlanması.....	175
Kürtçe Neden Farklıdır?.....	178
Kürt Dilinin Öncüleri.....	183
Kürtçe ve Lehçeleri.....	185

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM : Kürt Dilinin Yapısı

A - Giriş.....	198
B - Kürtçe'nin Yapılış İlkeleri.....	204

EK

Kürt Diline Karşı Devlet Politikaları.....	213
Kürt Diline İlişkin Devlet Politikaları:	
Konum Belirleme Siyasetleri.....	215
A - Irak Devletinin Siyaseti.....	216
İngiliz İşgali ve Mauda Dönemi: 1918-1932.....	217
Kürt Dilini Teşvik Etme Siyaseti: 1918-1926.....	217
Kürt Dilini Kısıtlama Siyaseti: 1926-1932.....	220
Kürt Dilinin Yasal Konumunu Kazanması.....	221
Yerel Dil Yasası Metni.....	226
İngiliz Manda Siyasetinin Sonuçları ve Sonraki Dönem...228	
B - İran Devletinin Siyaseti	
Pehlevi Sülalesi 1925-1979.....	233
İslam Cumhuriyeti Dönemi.....	237
C - Türk Devletinin Siyaseti.....	240
Kürtçe'yi Kullanma Yasası.....	241
D - Suriye Devletinin Siyaseti.....	245

SUNUŞ

Bu kitap, kuşkusuz tam anlamıyla bir "alan çalışması" değildir. Yani Türkiye'de Kürtçe hakkında bilinenlere, niteliksel anlamda yepyeni bilgiler eklemiyor. Hiç irdelenmemiş bir alanda derinlemesine inen yeni keşiflerde ve içtihadlarda da bulunmuyor.

Bununla birlikte, Türkiye'de niceliksel yönden değişik bir alana el atıyor. Bu alanı ayırntılayıp büyüteç altına koyuyor. Çok boyutlu bir tartışmayı gündeme getiriyor. Çünkü şimdiye kadar Kürt dili üzerine yazılıp basılan kitaplar, genelde Kürtçe-Türkçe veya Kürtçe-İngilizce türünden sözlükler ile Kürt dilinin kurallarına ve yapısına ilişkin dilbilgisi (gramer) kitaplarıydı. Kürtlerin "nereden gelip nereye gittiklerine" ilişkin tarih kitapları da zaten birkaç yıldır yayın hayatına girmiş durumda.

Şimdiye kadar yapılmayan, gördüğüm kadarıyla ve yanılmıyorsam, Kürt dilinin tarihi serüveninin yazılmasıdır. Kimse çıkıp da, "Bu dil neyin nesidir? Kökü ve kaynağı nereye dayanmaktadır? Nerede başlayıp nerede biter ya da Kürtlerin atalarından olan Guti, Kassit ve Med toplulukları tarihe karışınca bu dil varlığını nasıl sürdürdü? Özellikle yazılı Kürt dili günümüze nasıl ulaşabildi?" türünden soruları irdeleyip karşılığını bulmadı. Bunu bir ayıplama veya başa kakma değil de, yapılmaması eksik sayılan bir görev olarak algılamak gerek.

Dil uzmanı değilim. Ancak Kürt olan hemen her şeyle uzaktan yakından ilgilenen; özellikle de Kürtlerin tarihsel ve

kültürel geçmişleri/gelecekleri hakkında araştırmalar yapmaya çalışan biri olarak, Mayıs 1993'te Güney Kürdistan'a yaptığım inceleme gezisinin büyük yararını gördüm. Arapça okuma yazma bilmek; Erbil ve Süleymaniye gibi Kürt kültür merkezlerinde dipte köşede kalmış, ihmal edilmiş Kürt kültür kaynaklarından önemli ölçüde yararlanmamı sağladı. Gözaltına alınma pahasına da olsa ülkeye dönüşümde yanuma aldığım yaklaşık 40 kadar Arapça yazılı Kürt inceleme kitabı arasında, özellikle Iraklı Kürtler'den Mesud Muhamed'in "Lisan-l Kurd" (Kürt Dili) ve Zübeyr Bilal İsmail'in *Tarih-l Luğat-l Kurdiyye* (Kürt Dilinin Tarihi) adlı kitapları, bu incelemenin yazılmasında bana ilham verdi. Beni, bunu yazmaya cesaretlendirdi. Derken yazının akışı içindeki belirttiğimiz Türkçe, Farsça, İngilizce, Kürtçe ve Fransızca gibi diğer kaynaklara da baktığımda, bu kitabın yazılması gerektiği kanaatine vardım. Yukarıda da belirttiğim gibi, bu, bizzat benim fikirsel ve hele hele dil alanındaki uzmanlığımla ortaya çıkmış özgün bir eserim veya içtihad'ım değil. Daha çok, çeşitli kaynakların irdelenerek biraraya getirilip derlenmesine yönelik bir alışma.

Yine de, çeşitli fikir ve görüşler arasında bağ kurma, yanlış bilgilerle kanaatlerin doğru biçimde açıklanması, kopuk ve kesik parçaları fikirsel ve siyasal itihadlarla birleştirebilme, özellikle de Türk-İslamcı görüşlerin yeni eleştirilerine cevaplar verme kısmı bana aittir.

Bu alışma, aynı zamanda, Kürtçe hakkında bilgi almak isteyen yerli, yabancı; Türk, Kürt, erkes gibi ilgililer ile kendi kimliğini unutmış ama arayış içinde olan hemen herkese de ikna edici tarihsel bir inceleme sunmak, konuya ilişkin çok zengin kaynaklardan yararlanmasını sağlamak bakımından da dikkate alınmalıdır. Öte yandan ve aynı düzlemde, çeşitli parçalardaki Kürtler arasında daha yeni yeni başlayan kültürel alişverişin ilk adımlarından birini oluşturması yönünden de kayda değer olmalıdır.

Kitabın adını özellikle "Kürt Dilinin Tarihçesi" koyduk. İki bakımdan.

Bir; "Kürt Dilinin Tarihi" deseydik, çok iddialı ve kapsamlı olması gerekirdi ki şu andaki bilgi kaynaklarım, gücüm ve

çalışmamla bunun üstesinden gelecek durumda değilim.

İki; bunun yerine "Kürt Dilinin Tarihçesi" adı, kendi çapında daha sade, göz korkutmayan ama gerekli bilgileri verdikten yani yolu açtıktan sonra gönül rahatlığıyla köşesine çekilen bir işlev görecektir. Ayrıca bu, günümüzde kalın kitap okumaktan çekinen okuyucuya (ekonomik ve kültürel nedenle) daha çekici ve hoş görünecek bir isimdir.

Son olarak; bu kitaba dolaylı katkılarından ötürü (araştırmalarından yararlanıp yer yer aktardığım) Iraklı Kürt araştırmacılarından Mesud Muhammed ile Zübeyr Bilal İsmail'e teşekkür borçluyum. Bu arada, kendisinden önemli alıntı yapıp kitabın "Ek" bölümünde sunduğum, ne yazık ki bir türlü ulaşamadığım Sayın Amir Hasanpur'a da minnettarlığımı ifade etmeliyim.

İstanbul, 23.7.1993

GİRİŞ

Kürtçe'nin aslı astarı nedir? Kökeni nereye uzanmaktadır? Kürtçe'ye kaynaklık eden temel yazılı eser hangisidir? Kürtçe bağımsız bir dil midir; yoksa inkarcı kalemlerin ileri sürdükleri gibi, "Türkçe'nin dağda bozulmuş bir lehçesi" ya da "Farsça'nun bozulmuş hali" veya "Arabistan yarımadasından çıkan Arapça'nun Mezopotamya'daki lehçesi" midir? Yine, dilbilim (linguistics) ve sözcük kökenbilim (etymology) açısından, Kürtçe "ölü diller" mi, yoksa "yaşayan diller" kümesinden mi sayılıyor? Dilbilimcilere göre, bir dilin yaşıyor ya da ölü olmasının birtakım ölçütleri vardır. Herşeyden önce, dilin gelişimiyle toplumsal (o dili konuşan etnik küme veya halk/halklar topluluğu) gelişimi arasında bağlar kurulur. Tarihsel olayların gidişatına bakılır. Dilin de, diğer şeyler gibi, tarihsel süreç içinde "türeyip büyüdüğü, canlanıp geliştiği, gerileyip öldüğü" yolundaki genel kuraldan söz eder dil uzmanları. Bu kural, bir dilin iki özelliği üzerinde temellendirilir: Bir, dilin genel canlanma ve gelişme yani yaşayabilme ortamı. İki, o dilin özel yapısı. Ayrıca söz konusu dilin, onu konuşan toplumun hayatına egemen olma özelliği de aranır.

Kürtçe'nin "ölü diller" kümesinde değil de "yaşayan diller" kümesinde değerlendirilmesi gerektiği çok açık. Ne var ki, günümüzde yaşayan dillerin de birbirlerinden farklı gelişim düzeyinde oldukları bir gerçek. Daha önce "ölü diller" grubundaki İbranice, İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte Tevrat'taki sözcükler temelinde diriltildi. Buna karşılık ölü diller

kümesindeki Asurca'nın, bugün Güney Kürdistan'daki belli bir topluluk tarafından konuşulmuş olmaktan başka bir özelliği yok. Asurca'nın en yakın kolu olan Süryanice ise (bağlı olduğu özkökene Aramice) bir cemaat dili olmaktan öte geçmiyor. Kürtçe'yi, hem ölü hem de yaşayan diller kümesinden ayıran özgünlüğü şurada yatıyor: Kürt dili, halkın/toplumun konuştuğu sözel yönü güçlü bir dil. Ancak günlük toplumsal yaşamın her alanına egemen değil. Günümüz Ermenistan ve Irak'ta resmi dil (ikinci dil) olarak kabul edilmiş olmasına rağmen, siyasi hayata egemen olabilecek iktidardan yoksun. İran'da konuşuluyor ve kitle iletişim araçlarında (TV ve radyo) kullanılıyor. Fakat sadece kültürel bir dil olma özelliğini korumakla sınırlandırılmış. Suriye ve Türkiye'de ise, sokakta konuşulmasına rağmen resmen kabul edilmiş bir dil değil; tersine bu uğurda mücadele veriliyor. Bu yönüyle yaşayan bir dil olan Kürtçe'nin toplumsal gelişmesi, doğal seyrini izleyemiyor. Bununla birlikte Kürtçe'nin "yaşamak için direndiği, son derece dinamik özellikleri barındırdığı" da yadsınamaz. Bu yönüyle de Kürtçe'nin özel yapısının iyi incelenmesi gerekir. "Bu dilin özel ve direngen yapısı olmasaydı, çağlar boyunca toptan imha (beşeri, kültürel, siyasal) faaliyetlerine karşı koyması imkansızlaşırdu."¹

Kürt topraklarının siyasi parçalanması ve coğrafi bölünmesi de tarihsel süreç içinde, Kürtçe'yi olumsuz yönden etkilemiştir. "Kürt dili, polidialektik (çok lehçeli ve çok şiveli) bir yapıda gelişmiştir. Bu da Kürtçe'nin pekişmesini ve tek bir ulusal dil olmasını engellemiştir. Kürt dili şiddet yoluyla dört parçaya ayrılmış, Kürt halkı, katı politik sistemler çerçevesinde baskı altında tutulmuştur. Kürtçe'nin karşılaştığı bu durum, benzeri görülmemiş bir dil olayıdır".²

1) Duhham Abdülfettah, Irak Komünist partisi kültür organı El Sakafe El Cedide (Yeni Kültür), Eylül 1991, s. 133.

2) Z.A. Jusupova, Moskova Kürt Kültür Merkezi yayın organı "Golos Kurda" (Kürt'ün Sesi), (Ocak-Şubat 1993, Rusça'dan çeviren Pelin Zerdali-Serdar Dicle, aktarıp yayımlayan Medya Güneşi, 1-15 Haziran 1993.

İNKARCI GÖRÜŞLER

Genel bir kural olarak, bir dilin gelişmesi, onu konuşan halk veya ulusun bağımsızlığıyla yakından ilgilidir. Yani konuşmayı emreden beyin hücreleri ile konuşma eylemini yapan dilin (tongue/langue) özgür olması gerekir ki, konuşulan dil de rahat gelişme ortamı bulabilsin. Bu gerçeklik, Kürtçe için çok daha yakıcıdır. Yani Kürtçe'nin, tam anlamıyla (bilimsel, toplumsal ve siyasal) "yaşayan dil" olması ve bunun gerektirdiği tüm dinamikleri topyekün harekete geçirerek hayatın her alanına egemen kılabilmesi için, kurtuluşa ve esenliğe kavuşmuş Kürtlerin özgür beyinlerinin eseri olması gerekmektedir.

Burada, bir dilin baskılara karşı mücadele sürecinde gelişmesini gözardı ediyor değiliz. Aslında bir yönüyle de dil, mücadele sürecinde de belli bir gelişme sağlayabilir. Bu mücadeleyi sadece siyasal anlamda almıyoruz. Çünkü dilin kendi kendisiyle, doğa ile, bulunduğu ortam ve birlikte yaşadığı halklar, uluslar ve kavimler topluluğu ile uygarlık mücadelesi vermesi gerekir. Gelişme göstermiş bir dil, aynı zamanda eksikliklerini sürekli yenileyebilen, çağdışı fazlalıklarını hızla atabilen bir dildir.

Yukarıda yazılanlar ışığında, Kürtçe'nin önemli zorluklarla karşılaştığına tanık oluruz. Günümüzde en yakıcı olanı siyasal baskılar ve dilin gelişmesini önlemeye çalışan inkarcı görüşlerdir. Kürtleri siyasal tahakküm altına almış siyasal iktidarlar, 30 milyonluk halkı baskı altında tutup varlığını inkar etmeyi sürdürürken, bu yönetimlerin kültür kurumları da Kürtlerin kültürel varlıklarını inkar etme çabasındalar. Kültürel imha çok yönlüdür. Sözelimi Kürtlerin tarihi yok sayılıyor, Kürt uygarlıkları ya yağmalanıyor ya da egemen/ezen ulusun malı diye sunuluyor. Kürtlerin günlük hayatta vazgeçilmez biçimde konuştukları dil olan Kürtçe bile yok sayılıyor; bunun başarısız olduğu yerde ise "Kürtçe aslında Türkçe'nin dağ şivesidir, Arapça'nın dağ şivesidir, Farsça'nın dağ lehçesidir" türünden bilim dışı iddialar öne sürülebiliyor. "Kürtlerin tarihi yoktur" iddiası ise en yaygın olanı. Çünkü tarihin yok sayılması, bir halkın yok sayılmasının ön koşulu olarak da-

yatılmış. Dikkat edilirse İran, Irak, Türkiye ve Suriye'de "Kürt tarihi" diye resmi bir çalışmaya rastlamak mümkün değil. Ders programlarında yer almaz böyle bir tarih. Yine bundan birkaç yıl önce Türkiye'de Anadolu Uygarlıkları adlı altında arkeolojik bir sergi açıldı. Ülke çapında ilgi gören sonradan yurtdışına da götürülen sergi malzemeleri (arkeolojik bulgular), hep şu şekilde tanıtıldı: "Eti, Hitit, Lidya, Frigya, Sümer, Asur, Sasani, İslam, Selçuklu, Osmanlı... vs..." Bunların içinde Kürtlere ait hiçbir şey belirtilmedi. Zaten "Kürt" diye bir şeyden söz edilmedi bile. Oysa Zağros merkez olmak üzere Anadolu'nun Fırat'a kadar olan kesimine kadar olan Urmiye-Mezopotamya-Toroslar-Karadeniz dörtgeni içinde Kürtlerin ataları olan çeşitli toplulukların (Guti, Hurri, Kasit, Urartu, Xaldi, Hatti/Hitti, Kardui... vs) yaratıp insanlığa bıraktığı uygarlıkların kalıntıları gün gibi ortadadır. Benzer biçimde Irak denetimindeki Mezopotamya bölgesindeki arkeolojik bulguların Kürtlere ait olanı da, genelde Sümer-Asur uygarlık kalıntıları olarak sunulmakta; Zağros bölgesindeki arkeolojik eserler ise eski İran (Part/Pers) ve Sasani eserleri diye tanıtılmaktadır. Kürt'ün adı bile anılmamaktadır. Bu ise hem insanlık tarihine karşı büyük bir sorumsuzluk hem de bir halkı yok saymak kadar bilim dışı, akıldışı bir tutum örneğidir. Doğal olarak "tarihi olmayan" bir halkın, "uygarlığı bulunmayan" bir kavmin konuştuğu bir "dil" de olamaz. Olsa olsa "şuradan buradan çalınan kelimeler ve dilbilgisi kurallarıyla oluşmuş derleme ve yapay bir dil" olur. İşte Kürtleri siyasal egemenlikleri altında bulunduran devletlerin yönetici tabakasının ve iktidarlarının iddiaları böylesine gülünçtür. Evet, "Kürtçe derleme ve yapay bir dildir" iddiası Irak, İran ve Suriye'de olduğu gibi, Türkiye'deki Sıkıyönetim Mahkemeleri savcılarının iddianamelerinde de hep yer almıştır.

İlginçtir, egemen sınıfların sözcülüğünü yapan bilim adamı görünümündeki birtakım yazar, çizer ve araştırmacılar, bu sıkıyönetim savcılarının takındıkları tutumlardan farklı tutum ortaya koymamaktadırlar. Örneğin Diyarbakır ve Siirt İlleri Sıkıyönetim savcılığının Kürtleri yargılayan (1972-1983) iddianamelerinin Kürtçe'ye ilişkin bölümleri ile Prof. Dr. Orhan

Türkdoğan'ın aşağıdaki görüşleri arasındaki şu benzerliği başka türlü nasıl yorumlanabilirki: "Son yıllarda, Kürtleri etnik bir topluluk olarak gösterme eğilimine, bazı basın organları aydınları ve siyasi parti yöneticileri de katılmış bulunmaktadır. Bu görüşlerin odak noktası; genellikle Kürtlere dil, kültür ve soya dayalı kimlik tanıma hususunda yoğunlaşmaktadır (Burada sözü edilen SHP'nin ünlü Güneydoğu Anadolu Raporu'dur.-FB)...Kısaca, Kürt kültürünün Türk kültür özelliklerinden farklı bir kimliği yansıttığı tezi, kanaatimce tartışmaya açık tutulmalıdır. Güneydoğu bölgesinde yaşayan bu millettaşlarımızın hakim kültürden (Türk kültürü diye anlayın-FB) hangi noktalarda sapma gösterdikleri mahallinde yapılmış olan incelemelerle açıklanmalıdır...Dil meselesine gelince, bu husus da kültür unsurları gibi tarafsız bir gözle bilimin ışığında incelenmelidir. Çünkü Kürt kimliğinden söz açılırken umumiyetle dil unsuru önemli etken olarak gündeme gelmektedir. Çarlık Rusyası Erzurum Başkonsolosu Alexander Jaba, 1856 yılında Erzurum ve çevresinde yaptığı incelemeler sırasında Kürtçe'de bulunan 8307 sözcüğün 3080'inin Türkmence, 2640'ının eski Farsça ve 2000'inin ise yeni lisanda Arapça olduğunu belirtmektedir. Yazarın asıl Kürtçe diye ifade ettiği rakam ise sadece 300 kadardır. Bu 300 kadar sözcüğün de, aslında Proto-Türklerin bulunduğu bölgede bulunuşu gözönüne alırsa, onomastik (isimlerin kökenine ilişkin-FB) ve toponomik (yer ve bölge isimlerine ilişkin-FB) tespitler sonucu, Türkçe kalıntıları olduğu görülür... Görülüyor ki, üç dilin karışımından ibaret Kürtçe'nin bağımsız bir dil olamayacağı bir gerçektir. Bu nedenle, Ziya Gökalp'ten beri bilinen gerçek odur ki, Kürtçe bir dil değil, lehçedir. Bilindiği üzere, İran'da yaşayan Kürtçe'de Farsça ağırlıklı; Irak'takinde Arapça, Türkiye'dekilerde ise Türkçe ağırlıklıdır. 1850 yılında yapılmış bir araştırma, Kürtçe'nin kimliğini tespitinde bir sıfır noktası teşkil edebilir. Hem de araştırma mahallinde yürütülmüş canlı tespitlerin bir ürünüdür. 300 kelime ile bağımsız bir dilden söz açılmaz. Bu da Kürtçe'nin tabii değil, farklı kültür çevrelerinden etkilenmiş sun'i bir lehçe (ağız) olduğunu bize göstermektedir. Bu yapıdan ötürü, Kürtçe sadece bir ko-

nuşma dili olup, yazı dili de değildir..."³ Hemen belirtelim; Rus Başkonsolosu Alexander Jaba'nın görüşleri yanlış ve eksik aktarılmış. Yani tahrif edilmiş. İkinci olarak yukarıdaki yazısında bol bol "bilimsel araştırmanın gerekliliğinden" dem vuran devletin hizmetindeki bu öğretim görevlisinin, bağınaz milliyetçilik nedeniyle unuttuğu önemli noktalar var: Bir dilin varlığı veya yokluğu, bağımsız olup olmadığı meselesi sözcük sayısı ile ölçülmez. Bugün en saf bilinen dilde bile yaklaşık 4000 yabancı sözcük olduğu artık kabul edilmiş. Sözcükler, dilin yatay ve dikey zenginliği, yani ifade esnekliği bakımından önemlidirler. Bir dilin varlığı ya da yokluğu, kendisine özgü bir dilbilgisi kuralı ve yapısının olup olmamasıyla ölçülür. Kaldı ki, Kürtçe sözcük hazinesi, sanılandan çok daha zengindir. Bu dil, "orta dil" kümesinden sayılan birçok dilden (Türkçe de dahil) daha zengindir. Ayrıca olaya bir de tersinden bakarsak, Kürtçe'nin çağlar ötesi zamanlardan beri Ortadoğu'daki kavimlerin dillerine etki ve katkıları, onlara kaynaklık etmesi meselesi araştırılmış değildir. Yaptığımız bu inceleme biraz da artık su yüzüne çıkmış olan bu gerçeğin, bir de bu yüzünü herkese göstermektedir. Yine de öğretim görevlisinin iddiasının doğru olduğunu varsaysak bile, şu "300 kelimededen ibaret" olan Kürtçe'nin nasıl olup da Farsça, Arapça ve Türkçe gibi dillerin karşısında bunca zaman dayanabildiğini, bugüne kadar nasıl gelebildiğini merak eden olmadı mı hiç? Sadece sözcük sayısından yola çıksak bile, Eskimolar'ın konuştuğu dilin de bir hayli sınırlı olduğunu belirtelim. Ama kimse çıkıp da, "Eskimo dili İngilizce, Fransızca, Çince ve Japonca'nun bir karışımıdır. Sadece konuşma dilidir; dolayısıyla derleme ve yapay bir dildir" diyerek gülünç bir konuma düşmüyor.

Ama ne yazık ki, bölgedeki tahakkümcü egemenler, Kürtlerin varlığını, tarihlerini ve dillerini inkar etmekte ortak görüşler ileri sürmeye devam ediyorlar. Şöyle bir göz atalım:

1. *Irak iddiası*: "Arap yazarlar, son çitihad'ları ile Arapça'nın

3) Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar, Boğaziçi İlmî Araştırmalar Serisi: 5, Boğaziçi Yay. İstanbul-1992, s. 50-51. Aslında aynı gerçekler, Hayri Başbuğ, Prof. Dr. Mehmet Eröz, M. Fahrettin Kırzoğlu, Dr. Ahmet Buran ve Prof. Dr. Mehmet Kaplan gibi Türk araştırmacıları tarafından sık sık ileri sürülmüştür.

kapsayıcılık çerçevesini genişlettiler. Şöyle ki; Arabistan yarımadası (ve Mezopotamya) bölgesinde konuşulan bütün diller, Arapça'dır." Ayrıca Kürtçe'nin aslı Keldanice ve Aramice'dir.⁴

2. İran iddiası: "İranlı birçok araştırmacının Kürtçe'ye karşı tutumu, 'körle yatan şaşkı kalkar' atasözünün anlamına yakındır. Sözelimi Tarih-i Zebani Farisi adlı eserin yazarı, kitabın 38. sayfasında, İran'ın Batı kesimindeki 'Muhsini ve Buveyr Ahmedi kabileleriyle Bahtiyari ve Luri'lerin konuştuğu lehçelerin Kürtçe ile ilişkisi olmadığı' üzerinde yoğunlaşmakta, bu iddiasını kanıtlamak için de benzer iddialarda bulunan bazı Batılı araştırmacılardan medet ummaktadır. Bazı İranlılar da, kimi zaman Kürtçe'yi bir dil olarak kabul ederken, kimi zaman da bu dili 'Farsça'nın bir lehçesi' olarak göstermektedirler. İşin tuhaf yanı şudur ki, Ortadoğu'da toplam Fars kökenli insanlardan daha fazla insanın konuştuğu Kürtçe, Farsça'nın bir lehçesi sayılabiliyor....."⁵

3. Türk iddiası: Türk egemen sınıflarının iddiaları tümüyle inkarcıdır. Çünkü onlara göre Kürt diye bir halk, Kürtçe diye bir dil yoktur. Kürtlerin tarihi ve uygarlıkları ise hiç sözkonusu değildir. Bu iddialara kaynaklık eden görüşlerin tümü, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Kemalist yöneticilerin kültür cephesinde yarattıkları ünlü Türk Tarih Tezi'nde çıkmıştır. 23 Nisan 1930'da toplanan Türk Ocakları Kurultayı'nda konuşan Aksaray delegesi Dr. Afet İnan, milli şuur'un (bilincin) kuvvetlenmesi çerçevesinde şöyle der: "Bence, Türk ve Türklüğün ne olduğunu anlamak, bu anlayışı kuvvetlendirmeye çalışmak lazımdır. Bu gayenin aydınlatılması için en nurlu güneş Türk'ün menşeyini (kökenini), medeniyetini ve azametini (yüceliğini) tanıtan tarihtir. Dünden gafil olan insan, bugünü bilemez ve yarına intikal edemez.....Muhterem kurultay heyeti, Türk hassaslığı ve ilim (bilim) mantığımızı, ilimce reddi kabul olmayan yüksek hakikatı arzedeceğim. O yüksek hakikat şudur ki, Türk medeniyettir, Türk tarihtir...Beşeriyetin en

4) Mesud Muhammed (Irak Kürdistan'ından), Lisan-ul Kurd (Kürt Dili), El Havadis basımevi, 1987, s. 4.

5. Age, s. 6.

yüksek ve ilk medeni kavmi, vatanı Altaylar ve Orta Asya olan Türklerdir. Çin medeniyetinin esasını kuran Türklerdir. Mezopotamya'da, İran'da milattan en aşağı 7000 sene evvel beşeriyetin ilk medeniyetini kuran ve beşeriyette ilk tarih devrini açan Sümer, Elam, Akat isimleri verilmekte olan Türklerdir. Mısır'da deltanın otokton (asıl yerli) sakinleri, Mısır medeniyetinin kurucuları Türklerdir....." 6

Aynı kurultayda üçüncü olarak konuşan Reşit Galip Bey ise Mezopotamya kazılarından söz ederek, "Babil ve Asur medeniyetlerinden binlerce yıl evvel Mezopotamya'da Türk ırkının medeniyet kurduğu malum olmuştur. İlk Mezopotamya medeniyetini kuran Türklerdir." 7

Anlaşılaçağı üzere, Türkiye'de Kürtlerin varlığının inkarı ve Türk ulusunun tarihsel kökenlerinin araştırılması bilimsel olmayan bir yöntemle ele alınıyor. Belki de o dönem için Osmanlı Ümmet toplumu içinden çıkarak Cumhuriyet kuran bir yönetimin, Türk halkına özgüven aşlamak ve Anadolu'da bulunuşuna tarihsel bir dayanak aramak açısından anlaşılabilir nedenleri vardı. Fakat bu nedenlerin "anlaşılabilirliği" siyasi ve ideolojik idi. Ama izlenen her siyasetin ve benimsenen her ideolojinin doğru ve bilimsel olduğunu söylemek imkansızdır. Nitekim Türk Tarih Tezi de, aynı kurultaya katılan Prof. Sadri Maksudi Bey'in de ifade ettiği gibi "eski medeniyetlerin kökenleri arandığında, birçok medeniyetlerin ucunda bir Türk olduğu tahmin edilen bir kavim"dir gibi bilimsel olmayan bir temel üzerinde oturtuluyor; Dr. Afet İnan'ın üstü kapalı biçimde belirttiği üzere Mezopotamya, Mısır, Girit, Ege, Çin, Latin medeniyetlerinin Türkler tarafından kurulduğu; Sümer, Elam, Akat, Eti gibi kavimlerin Türk olduklarını ileri sürüyordu. 8

Bundan bir yıl sonra Ankara'da toplanan **Birinci Türk Tarih Kongresi** (2-11 Temmuz 1932) delegelerinden Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Genel Katibi Dr. Reşit Galip Beyefendi şu iddiaları

6) İsmail Beşikçi, Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi ve Kürt sorunu, Yurt Kitap-Yayın, Kasım 1991, s. 18-19.

7) Age., s. 19. Ayrıca Uluğ İdemir, Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. 67-79.

8) Beşikçi, age., s. 20-21.

ileri sürer: "Çin ve Hint'teki medeniyetler, Türk ırkından olan kavimlere mensup tekniklerin eseridir... O zamana kadar Sami ve yerli olduğu sanılan Mezopotamya medeniyeti, yerli sayılması imkansız ve çok daha kadim (eski), Sami olmayan bir ırkın malıdır. Bu ırk ve bu medeniyet Orta Asya'dan gelmiştir. Bu medeniyetin mümtaz mümessilleri (ayrıcalıklı temsilcileri) olan Sümerler, bazı muasır müelliflerin (çağdaş yazarların), şimdi çok tekrar etmek istemedikleri bir istilak ile **Turanlı, bizim daha doğru tabirimizle Türk ırkındandırlar**".⁹

Kürt'ün tarihini yok saymak, hatta bu tarih üzerine modern bir Türk Tarih Tezi inşa etmek, esas olarak Kürtleri tarih bilincinden yoksun bırakmayı amaçlamaktaydı. Nitekim tarihinden ve tarih bilincinden mahrum olan Kürtler, 1920-39 arasındaki ayaklanmalar sonrasında, korkunç bir asimilasyon politikasının hedefi oldular. Halk olma bilinçleri yok edilmeye çalışıldı, kültürel imha politikası sonuna kadar dayatılıp işletildi.

Tarihi yok sayma, Kürt dilinin yok sayılması planı ile atbaşı gidiyordu. "Indo-European (Hindo-Avrupen) olarak bilinen bütün dillerin kökeninde, Türk dil kökleri vardır....Bu münasebetle tekrar edelim ki, Orta Asya insanların dilleri ve kültürleri bir olduğu gibi, fizik ve antropolojik tipleri de umumi ve brekisefal olmak üzere birdir. Bu insanlardan, Çin'e, Hint'e ve sair yerlere olduğu gibi, Avrupa'ya gidenlerin gittikleri yerlerde, zamanla dilleri ve tipleri karışmıştır. Avrupa'ya gidenler arasında, şüphesiz dillerine Hintçe ve Zentçe karıştırdıktan sonra Avrupa alemine dahil olan gruplar vardır. Avrupa dillerinin İran ve Hindu dilleri ile münasebeti, buradan neşet etmektedir (doğmaktadır). Bu dillerin hepsinde ise Türk dili kökleri vardır. Bu hakikatın itiraf olunmaması, eski Türk dilinin bilinmemesidir..."¹⁰

Bu tezler, bir süre sonra, neyi inkar etmeyi amaçladığını daha açık biçimde ortaya koydu. **Türk Tarihinin Ana Hatları ve Türk Tarihinin Ana Hatlara Methal (Giriş) Kısmı** kitaplarına bakalım: "...Ana Yurtları'ndan ayrılan Türkler, ana dillerini kay

9) Age., s. 47-48. Ayrıca Kongre tutanaklarının 115-116. sayfaları.

10) Age., s. 82-90. Ayrıca Afet Hanım, Tarihten Evvel ve Tarih Fecrinde, Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 30-35.

bediyor. Yeni diller öğreniyorlar. Milli benliğin korunması ci-
hetinden mühim olan, bu lisan temessülü (dil benzeşmesi, dil
asimilasyonu, dil özümlemesi) kolaylığı yeni dil öğrenmekte,
yerlilere nazaran daha müsait daha kabiliyetli olmaktan gelmiş
olabileceği gibi, yerlilerin daha kalabalık bulunmalarından ve
her gittikleri yerde, idare mevkiine kendileri geçmek itibarıyla
hakimiyetlerini kabule daha çabuk alıştırmak saiklerinden de
meydana gelmiş olabilir. Şark vilayetlerinde dedenin yalnız
Türkçe, babanın hem Türkçe hem Kürtçe, torunun ise yalnız
Kürtçe konuşmakta olduğu aynı noktayı teyit edecek ve
Türklüğün intibahını (uyanışını) davete degecek bir ha-
disedir".¹¹ "Bütün dillerin Türk dilinden doğduğu, ancak Me-
zopotamya'ya giden Türklerin kendi dillerini unutarak yerli dil-
ler öğrendikleri" iddiası, aslında tümüyle oldum olası Zağros/
Anadolu/Mezopotamya sakinleri olan Kürtlerin varlığının ve
konuştıkları dil olan Kürtçe'nin inkarına yönelik bilim dışı ge-
rekçelendirmelerden başka birşey değildir. Bu bir yana, Afet
İnan'ın ve benzeri Türk Tarih Tezi yandaşlarının kurdukları
mantık yine terstir. Çünkü Mezopotamya ve Anadolu'ya gelen
Türkler, madem ki buldukları yerlerin dillerini çabucak ve
kolayca benimseyip kültür yönünden asimile olabiliyorlar, o za-
man istilacıların önünde direnen ve kendini onlara kabul et-
tiren bir uygarlığın, dolayısıyla kültürün ve dilin çok güçlü ol-
ması gerekmez mi? Türk-İslam yandaşlarının iddia ettiği gibi,
madem Kürtçe sadece 300 kelimelik bağımsız bir lehçe
(ağız)dir; o halde nasıl olur da 300 kelimelik bu Kürtçe, "bütün
dünya dillerinin ana kaynağı olan Türkçe"yi özümseyip za-
manla ortadan silebiliyor. Türkçe konuşan dedenin Türkçe ve
Kürtçe konuşan oğlundan sadece Kürtçe konuşan torununu ya-
ratan sihirli güç nedir?

Birinci Türk Tarih Kongresi'nin baş teorisyenlerinden Dr.
Afet İnan, Arilerin Türklüğü meselesini de kendince ge-
rekçelendiriyor: "Müracaat edebildiğim muhtelif dillerdeki lu-
gatlarla (sözlük) göre, Avrupalıların çok benimsedikleri Arî ke-
limesi Türkçe'dir. Ar kelimesi, Orta Asya'dan çıkan ırkın

11) Age., s. 91. Ayrıca adı geçen kitapların 60-67 ve 15-72. sayfaları.

muhtelif kollarını her yerde takip etti. Arî denilen dillerin temelinde, Hintçe veya Persçe'nin mahdut (sınırlı) kelimelerinden ziyade, Türk dili kökleri aramak mümkün olduğu kanaatindeyim".¹²

Türk Tarihinin Ana Hatları adlı kitabın yanlış tezlerini eleştiren Avram Galanti Bey, Ari/Arien kelimesinin kökeni hakkında doğruya yakın şu bilgiyi verir: "...Milattan 14 asır evvel, Mittani memleketinde, yerli ilahlar ile beraber, aslen İranlı olan ilahlara da tapılırdı. Bu memleketin sülalesinin menşei, şüphesiz Arî idi. Mittani'de Arî unsurlar, Harri diye iki (r) ile gösterilmiştir. Dera'nın Susa'daki kitabelerinde, Ariler Harriye diye iki (r) ile gösterilmiştir. (Meyer, Not: 455, 465 Cilt 2) Harriye bilahare, Ariye olmuştur. Arien, bu kelimenin frenkçesidir. Arî'nin manası, 'efendi ve necip'tir. Harri kelimesinin telaffuzuna benzeyen bir kelime varsa, o da Almanca'nın, 'efendi ve necip' ifade eden Herr kelimesidir".¹³

Avram Galanti Bey'in araştırmacı Meyer'e dayanarak öne sürdüğü bu görüşler, önemli ölçüde doğrudur. Çünkü Harri denilen kavimler topluluğu, Kürtlerin ataları kabul edilen Gutiler'den sonra gelen Harri/Hurri/Hurrit kavimlerinden başka birşey değildir. Mittaniler Kassit topluluklarıyla çağdaş olan Kürt ağırlıklı bir topluluktur. Ancak Harri kelimesinden bolarak Arî ibaresine dönüşen şey, bir zamanlar sınıfsal bir konumu (üst tabaka, aristokrat kesim) simgelemenin yanı sıra, dil bağlamında kültürel bir sınıflandırmanın adıdır. Yoksa etnik ve ırkî anlamda Arî diye birşey yoktur. Esasen ırksal sınıflandırma tümüyle bilime aykırıdır.

Konumuza dönersek, Tarih Kongresi'nde konuşan ve Avram Galanti Bey'in yukarıda verdiğimiz doğruya yakın görüşlerini eleştiren Sami Rifat Bey, şunları dile getiriyor: Araştırmacı Meyer'in, Harri'leri bugünkü manası ile Arî zümreye idhal etmesi (dahil etmesi), ciddi bir tetkikle müstenid (araştırmaya dayanak) değildir. Arya ve Harri kelimelerinin hepsi menşece Türkçe'nin er kelimesine dayanır....."¹⁴

12) Age., s. 131-132; A. Inan, age, s. 39-40

13) Age., s. 134. Ayrıca Kongre belgeleri, s. 445-451.

14) Age., s. 135. Ayrıca Kongre tutanakları, s. 453-479.

Bu düzlemde Birinci Türk Dil Kurultayı, esas olarak Türkçe'nin diriltilmesi ve Arapça'nın Türk dilinden arındırılmasını öngörürken (26 Eylül-5 Ekim 1932), aynı zamanda Türkçe'nin Sümer, Hint-Avrupa ve Ari dillerle olan ilişkilerinin araştırılması üzerine tartışmalara sahne oldu. 1934 yılındaki İkinci Türk Dil Kurultayı ise Türkçe'nin Arapça'dan köklü kopuşunu ve Hint-Avrupa dil kümesine kaynaklık ettiğini gerekçelendiren konuşmalarla doludur. 1936'daki Üçüncü Kurultay, aynı zamanda Güneş-Dil Teorisi'nin açıklanmasıdır. Bu Teori, "Ulu Önder Kemal Atatürk'ün kutsal bakış açısı ve Dil üzerindeki ısrarı" ¹⁵ doğrultusunda meydana getirilmiş olup; "Türk dilinin, Avrupa ve Sami dillere kaynaklık ettiği"ni savunmayı amaçlıyor. Üstelik Güneş-Dil Teorisi ile "insanlığın yalnız dil tarihini değil, bütün düşünce tarihini de aydınlatacak köksel bir ışıktır" ¹⁶ türünden böbürlenmelere ve bilim dışı sapmalara da gidilmiştir. Dahası Kürt ayaklanmaları ezilip, dünyada faşist ideolojilerin yükseldiği ve kimi Türk yöneticilerinin de bu ideolojiden önemli oranda etkilendiği bir ortamda, artık Türk egemen sınıfları lehine Kürtlerin ve diğer etnik toplulukların çok yönlü asimilasyonu, kültürel imhası gündeme gelmiştir. Örneğin Dördüncü Dil Kurultayı'nda S. Fethi Gökçaylı şöyle demektedir: "...Osmanlı Devleti zamanında da aslen Türk oldukları halde, lisan serbestisi bırakılmış Kürtler, Lazlar, Çerkezler, bu serbesti tesiri altında zamanımızda bırakılmış olsalardı, dilimizin bütünlüğü için bir gerilik kaydederdiler... Az bir diyalek (lehçe) farkı olmasına rağmen, Karadeniz, Aydın, Şark, Cenup, Kastamonu, Orta Anadolu şivelerini İstanbul şivesine inkılap ettirmelidir (dönüştürmelidir)." ¹⁷

İşte Güneş-Dil Teorisi denilen; azınlıkların, etnik ve kültürel varlıklarını inkara ve imhaya yönelik bu tezlerin uzantıları günümüzde bile aynı bilim dışı iddialarla ortaya çıkabilmektedir. Birkaç örnek:

"Doğu Anadolu ve çevresinde yerleşik bulunan Kürttürkleri

15) Age., s. 145. Ayrıca Kurultay Tutanakları, 1937, s. III-IV.

16) Age., s. 148. Ayrıca Kurultay Tutanakları s. 152.

17) Age., s. 163. Ayrıca Kurultay Tutanakları, s. 299.

(Kürt Türkleri kavramı kadar bilim dışı birşeye rastladınız mı? - FB), SAKA/İSKİT TÜRKLERİ'nin Ön Asya'ya yerleşik yayılmalarından (MÖ.XII.yüzyıl) sonra ortaya çıktılar. Daha önce Kürt adına buralarda rastlanmaz. Gerek Eleğüş yazılarında bahsi geçen, gerek Ön Asya'da görülen Kürttürkleri, Saka/İskit Türkleri'nin bir kolu olarak, önceleri Zağros bölgesine geldiler. Asırlarca burada kaldılar. Bu süre içinde İran (Fars) kültürünün etkisiyle, saf Türkçe olan kendi dilleri karışarak, bugün Türkçe, Farsça ve biraz da Arapça karışığı lehçeler meydana geldi..."¹⁸

Aslında her yanı çarpık olan bu görüşün tersine; "Kürtler, Saka/İskit kökenli değil, hele hele hiç Türk değil, Zağros bölgesine sonradan göç etmediler. Çünkü zaten öteden beri oranın asıl yerlisydiler. Kürtçe ise sanıldığı ve iddia edildiğinin tersine Farsça, Türkçe ve Arapça karışımı bir lehçe değil, Farsça ile Arî dil birliği temelinde akraba olan bağımsız bir dildir.

Biz yanlış ve inkarcı örnekleri sürdürelim: "Kürtçe olarak adlandırılan çeşitli mahalli ağızları başlı başına bir dil olarak gösterip, Hint-Avrupa dilleri arasına sokanlar, dolayısıyla bu ağızları kullanan toplulukları köken itibarıyla Türk milletinden ayırmak, uzaklaştırmak sevdasındadırlar. Anadolu'nun doğu kasabalarında yaşayan Kürt Türkleri bize göre, coğrafyanın bu kesiminde yaşayan tarih boyunca kurulmuş çeşitli Türk devletlerinin günümüze ulaşan hatırasıdır. Bölgede uzun zaman varlığını sürdüren Arap ve Fars kültür hakimiyeti, bu Türk uyruğunda (Kürt-FB) dil özelliği değişimine yol açmıştır. ...Öyleyse Kürt boyu, soy itibarıyla Orta Asya menşeli bir Altay kavmidir ve dilleri de bu kavmin kökenine paralel olarak, Altay dillerindedir."¹⁹

"Yusuf Ziyaeddin Paşa tarafından hazırlanan ve Mehmet Emin Bozarslan tarafından Türkçe'ye çevrilen Kürtçe-Türkçe Sözlük'te yeralan 5900 kelime üzerinde yaptığım incelemede,

18) Hayri Başbuğ, Göktürk-Uygur-Zaza-Kurmanç Lehçeleri Üzerine Bir Araştırma, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984, s. 4.

19) Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar (Ağızlar), Boğaziçi Yayın. s. 2. Yazarı Dr. Ahmet Buran, görüşlerini Dr. Phil. Hamit Zübeyir Koşar'ın Erzurum ve Çevresi Dış Tarihi adlı eserine dayanıyor.

bu kelimelerin %22'si Farsça, %21'i Arapça, %17'si Türkçe, %8'i özel isim ve %33'ü de Süryanice, Rumca, Ermenice, İtalyanca, Rusça, Yunanca, Fransızca....vb diller ile kökeni tespit edilemeyen kelimeler olduğu sonucu çıktı. ....Bu kelimelerden hareketle, Kurmanç ve Zaza ağızlarını, Türkçe'nin başka dillerin etkisinde kalmış ve çokça bozulmuş ağızları olarak görmek mümkündür. Türkçe kelimeleri görmezlikten gelip, Farsça'dan alınan kelimelere dayanarak Kurmanç ve Zaza ağızlarını Farsça'nın birer lehçesi saymak mümkün değildir. ²⁰

Burada ezen ulusların hakim sınıfları açısından bir mantık hatası daha yatıyor. Kimi Türk araştırmacılarına göre Kürtçe Farsça'nın değil, Türkçe'nin bir lehçesi. İranlı araştırmacılara bakılırsa Kürt dili, başka dillerin (Türkçe veya Arapça gibi) değil sadece Farsça'nın bir lehçesi. Araplara göre de Kürtçe, Farsça ve Türkçe'nin değil Arap dilinin bir lehçesidir. Bu üç iddianın bilimsel olduğunu varsaydığımızda, acaba hangisi doğru? Demek ki sakat mantık, Kürtçe'nin hangi dilin lehçesi olduğu konusunda bile görüş birliğine varamamış.

Devletin inkarcılığı doğrultusunda yazarlardan Prof. Dr. Mehmet Eröz'ün satırlarına göz atalım: "Asıl Kürtçe (Kırmançça) nedir? Bu, cevapsız kalmaya mahkum bir sorudur. Dr. Weber'e göre Kürt dili, bir lisan halitası (dillerin karmaşası) da değildir. Belki bir kelime halitasıdır". ²¹

Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu'nun iddiası: "Bu bölgelerde oturan aşiretlerin dilinde Arapça ve Farsça kelimeler pek fazla görülmektedir. Sadece 300 yıllık Sasanî dönemini düşünürsek, Farsça'dan bölge halkının diline geçmiş kelimelere hak vermemiz gerekir. Ayrıca sürekli değişen İranlılar ile Osmanlılar arasındaki sınırda, zaman zaman bazı bölgelerin İran'ın hakimiyetine girmesine yol açmıştır. Arapça'nın girişi İslamiyet ile gerçekleşmiştir. Ayrıca bölgede konuşulan bu dile (Kürtçe-FB) Arapça ve Farsça'nın dışındaki bir kısım ölü dillerin de tesiri olmuştur. Saka Türkleri'nden sonra geçen uzun zamanda bölgede varlığını sürdürmüş Roma gibi devletler düşünülür

20) Age., s. 16-17

21) Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar, s. 79.

ise, bu dile girmiş yabancı kelimelerin kökeni kolaylıkla anlaşılabilir. Böylece denilebilir ki, günümüzde karşımıza Kürtçe olarak çıkan bu dil, 'bünyesinde çok sayıda yabancı kelime ihtiva eden bir Türkçe'dir' şeklinde açıklama yapılabilir".²²

Araştırmacı, bir dilin varlığını inkar edebilmek için binbir dreden su getirebilmekte; "Kürtçe diye bir dil olmasın da isterse ölü dil kalıntısı ve Roma tesirli bir lehçe olsun" havasındadır.

Bu düzlemde son bir nokta daha: Bir kısım araştırmacılar da Kürtçe'nin önemini azaltıp kültürel imhayı kolaylaştırmak amacıyla böl ve yönet taktiğine başvuruyorlar. "Türkiye'de konuşulan Zazaca, İran'daki Goranca'dan çok farklıdır. Zazaca ile Kurmançça da başka başka dillerdir. Lûr ve Kalhur'ların, Kurmanç'lardan ve Zazalar'dan farklı olduğunu herkes kabul ediyor. Görülüyor ki, bir dilin dört lehçesi değil, dört ayrı dil mevcuttur. Ziya Gökalp'in bu tespitinden sonra, meseleyi ilmi şekilde ele alan değerli eserler de çıkmıştır" diyen resmi araştırmacı Türk milliyetçisi Prof. Dr. Mehmet Eröz, bu bilim dışı iddiasını kanıtlamak için yine "kerameti kendisinden menkul" Türk şovenistlerinin çalışmalarına başvuruyor.²³ Köken olarak Kürt, ancak beyinleri asimile olmuş M. Şerif Fırat (Doğu İlleri ve Varto Tarihi) ile Hayri Başbuğ (İki Türk Boyu: Zaza ve Kurmançlar), "en sağlam başvuru kaynağı" sayılabiliyorlar! Bunun yanı sıra ünlü Türk milliyetçisi araştırmacıları buna destek veriyorlar: Nazmi Sevgen, Tuncer Gülensoy, Şükrü Kaya Seferoğlu, Kadri Kemal Kop, M. Fahrettin Kirzioğlu, İsmet Parmaksızoğlu.....vs. Görüldüğü gibi, "böl yönet" taktiğine başvuran Türk bağınazı Mehmet Eröz'ün şahitleri de yine Türk bağınazı araştırmacılarından başkası değildir. Ne demişler: "Tilki'nin şahidi kuyruğudur".

Mehmet Eröz'ün sakat mantığı bilimin bir noktasına daha takılıyor. Çünkü o, "Zazaca, Kurmançça, Goranca, Lurca... bir dilin (Kürtçe-FB) dört lehçesi değil, dört ayrı dildirler" iddiasında bulunurken, öte yandan Türkçe'nin Kürtçe ile ilişkileri sözkonusu olduğunda birden şu çürük ipe sarılabiliyor: "Kur-

22) Age., c. II. s. 6. Ayrıca Dağstan-Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürdler, F. Kirzioğlu.

23) Age, c. I. s. 80-81

manç ve Zaza dilleri, bağımsız bir dil değil Türkçe'nin bozulmuş lehçeleridir". Şimdi hangisi doğru? Kürtçe sözkonusu olduğunda; Kurmanç, Zaza, Goran, ve Lur lehçelerini ana dilden (Kürtçe) ayırabilmek için, "dört ayrı lehçe değil, dört ayrı dil'dirler" diyerek bunlara "bağımsız dil" sıfatı vereceksin, buna karşılık Türkçe Kürtçe sözkonusu olduğunda, "hayır, Kurmançça ve Zazaca bağımsız dil değil, sadece Türkçe'nin bozulmuş lehçeleridir" iddiasında bulunacaksın!... Demek ki bağnaz Türk araştırmacısı, üzerinde çalıştığı konunun "lehçe mi dil mi" yani "ne at ne deve" olduğuna karar veremeyip, ortaya bir ucube çıkarmıştır. Bu ucube, aynı sakat mantığı yürüten Prof. Dr. Orhan Türkdoğan'da daha bir gülünçleşiyor: "Kürtçe gibi Kurmanci ve Zazaca da birer Türk lehçeleridir. Zaza Türkçesi, Kurmanci ile ortak özellikler göstermesine rağmen bir Türk lehçesi olan Çavuşça'nın özelliklerine sahiptir. Kurmanci ile Zazaca birbirinden farklı iki Türk lehçesi olarak, Kürtçe'yi anlamazlar. Bu üç lehçe Güneydoğu'da konuşulur, fakat hiçbiri değerini anlamaz...." ²⁴

Kolayca farkedileceği gibi, Türkdoğan bilimötesi bir anlayışla, bu kez Zazaca ve Kurmanci lehçelerinin Kürtçe'den ayrı olduğunu ileri sürmekle kalmıyor, aynı zamanda Kürtçe'yi, Zazaca ve Kurmanci gibi bir lehçe olarak niteliyor. Oysa Kürtçe bağımsız bir dil olarak Kurmanci, Zazaki, Gorani ve Lûri Kürt lehçelerinin toplamının adıdır. Bu basit olguyu ve dil kuralını bilmeksizin, araştırmacı diye ortaya çıkmak ne derece doğrudur bilinmez.

Aynı mantık dizisinden etkilenen kimi iyi niyetli yazar ve basın mensupları da, Kürt kültürünün "böl ve yönet" yoluyla imha edilmesine alet olabilmekteler. Örnekleyelim:

a) Türkiye'de ilerici demokrat diye bilinen bağımsız yazarlardan İlhami Soysal, günümüzde Kürt meselesine karşı en olumsuz tutum alan tekeli basından Milliyet gazetesine şu makaleyi yazdı: "...Doğu'da konuşulan diller sırasıyla Türkçe, Kurmanci (Kürtçe), Urartuca (Zazaca), Etice (Hozat bölgesi dili

24) Age., c. I s. 54-55

25) Milliyet, 29 Nisan 1992. Ayrıca Faik Bulut; Türk Basınında Kürtler, Meza Yayınları, Ağustos, 1992, s. 67.

Hozatça), İbranice, Aramca, Asurca, Süryanice, Kaldece, Ermenice, Gürcüce, Çerkezce, eski Yunanca ve Arapça'dır.... Dolayısıyla tek bir Kürtçe genellemesi yapmak yanlış, saçma ve üstelik zararlı bir tutumdur...." ²⁵ Kürtçe'nin Türkiye'de resmen tanınması yolunda söylentilerin dolaştığı bir ortamda yazılan bu makalede dikkati çeken nokta, Kürt dilinin lehçeleri ile şive ve ağız'larının birbirine karıştırılmasıdır. Zaten yazar tarafından Urartuca (Zazaca) ve Hurrice/Etice (Hozatça) diye tanıtilen lehçe ve şivelerin, tarihsel köken itibarıyla Kürtlerin atalarından sayılan Urartu ve Hurri kavimlerinde konuşulduğunun farkında bile değil yazar. Nitekim bu nedenle Elazığ bölgesinden Zazaca konuştuğu sanılan bir okuyucusunun aşağıdaki mektubuna da yer verebilmiş: "Bugün Kuzey Kürdistan diye tanıtilen ve Elazığ-Dersim arasında yoğun olarak konuşulan Zazaca/Dımıli, Kürtçe'den ayrı bir dildir. Zazaca/Dımıli dili, sadece Kürtçe'den ayrı bir dil değil, aynı zamanda kendi arasında üç ayrı dile de ayrılıyor: Urartuca (Zazaca), Etice (Dersimce), Hurice (Hozatça)....." ²⁶ Kuşkusuz biz, Zazaca lehçesinin Kürtçe'den ayrı bir dil, Dersimce ve Hozatça şive veya ağızlarının Kürtçe ve Zazaca'dan apayrı birer dil olduğunu kanıtlayabilecek her türlü bilimsel çalışmaya saygı duyarız. Fakat, günümüze kadar çalışma yapmış Kürt uzman ve araştırmacılarının, Zazaca'nın bağımsız bir dil, hele hele Etice (Dersimce) ve Hurice (Hozatça)'nin apayrı bir dil olduğuna ilişkin herhangi bir çalışmasına rastlayabilmiş değiliz.

b) Kürt meselesine barışçıl ve siyasi bir çözümden yana olan, bir bakıma Kürtlere kültürel özerklik verilmesini isteyen gazeteci-yazar Mehmet Ali Birand da, "Kürtçe'nin bir eğitim dili olamayacağı"nu iddia edebilmektedir. ²⁷ Hem de hangi ortamda? Irak'tan fiil kopuş (coğrafi, toplumsal, kültürel ve siyasal) gösteren Güney Kürdistan'daki bütün ilk, orta ve yüksek dereceli okulların hiç durmaksızın yedisinden yetmişine kadar eğitim yaptıkları, Kürtçe'nin hemen bütün lehçelerinden günün 24 saatinde radyo ve TV yayınlarının gerçekleştirildiği, Kürt dilinin askeri akademilerle devlet dairelerinde başat bir dil olarak

26) Age., s. 67.

27) F. Bulut, age., s. 68. Ayrıca Birand'ın 22 Nisan 1992 tarihli Sabah gazetesindeki makalesi.

benimsendiği bir ortamda bu sözü söylemek akıl kârı olmasa gerek.

c) Kürtçe konuşmayı bir gerilik ve ilkelik olarak sunmaya çalışan Cumhuriyet gazetesi "Anadili Türkçe'den başka dil konuşan Türklerin (!) kültürel ve toplumsal alanda diğer Türk kardeşlerinin mevkiine gelebilmeleri için....." şeklinde yorumlar yaparken, tekelci basının önde gelenlerinden Hürriyet başyazarı Oktay Ekşi de Kürtçe'nin bir bütünlük arzemediği yolundaki iddia üzerinde bilim dışı kurgular yapıyor: "Türkiye'de 'Türkkik' gruptan sonra en çok konuşulan 'Kürtçe' diye anılan Kırmancı veya Kırmancı-Zazaca'ya da rastlanıyor. Ancak Kırmancı konuştuğunu sanan iki insanın, örneğin Sivas'ta oturanın Diyarbakır'da oturanla anlaşamadığını, hatta Adıyaman, Diyarbakır, Hakkari, Kuzey Irak, Sivas, Erzurum Cihanbeyli (Konya), Haymana (Ankara)'da konuşulan Kırmancı'lerin ayrı dil grupları sayılmaları gerekir. Sonuç; Kürtçe diye ortak bir dilin bulunmadığı tespit edilmiş.....Siz, TRT'de hangi Kürtçe ile yayın yapıyorsunuz?"²⁸ Kuşkusuz yazar, şive ve ağız farklılıklarını (Zazaca lehçesi dışında) ayrı dil grubu biçiminde sınıflandırıp, tipik "böl ve yönet" taktiği izliyor. Ardından bağlı bulunduğu bağnaz milliyetçi düşünceleri "çare" olarak ileri sürüyor: "Kürtler kendi aralarında anlaşabilmek için Türkçe konuşuyorlar". Yetmiş yıllık vahşi kültürel asimilasyonun Kürtleri ne hale getirdiğini, bu ibareden daha güzel ne gösterebilir! Düşünün ki, bir politika, insanı anadilinden koparmış; beyindeki düşünme ve konuşma yeteneklerini söküp almış, beyin hücrelerini tümüyle tahrip etmiş, Anadilinin ilk sözcüklerini ve fısıltılarını Kürtçe dinleyen bir Kürt, nasıl olmuş da başka bir yerdeki Kürt kardeşiyle konuşabilmek için Türkçe'ye muhtaç olmuş? Bu mecburiyet nereden kaynaklanmış? Farklılıklar mı? Doğal olarak farklılıklar var. Bu sadece coğrafi bölgenin olağan doğallığından (Erzurum, Adıyaman, Haymana, Diyarbakır, Dersim vs) ileri gelmiyor. Aynı zamanda bu bölgelerde uygulanmış ve uygulanmakta olan asimilasyonun çeşitliliğini, Kürt kültürünün bu asimilasyona dirençliliğinin derecesini de gösterir.

28) Age., s. 65-66. Aynı Ekşi'nin 23 Nisan 1992 tarihli Hürriyet'teki makalesi.

Konuyu noktalamadan önce "Kırmancı, Zazaca, Gorani ve Luri lehçeleri Kürtçe'nin ayrı kolları değil de, Kürt dilinden apayrı dillerdir;dolayısıyla Kürtlerin ortak dilleri olamaz." diyen "böl ve yönet" siyasetinin yandaşları ile buna bağlı olarak "Kürtçe sözlü bir anlaşma dili olabilir, ancak yazılı bir eğitim dili olamaz; çünkü yazılı Kürt edebiyatı yok denecek kadar azdır" türünden iddiaların sahibi aydınların görüşlerine karşılık şu kanıtları ileri sürüyoruz:

1) Iraklı ünlü bilim adamı Tevfik Vehbi, Kürtçe'yi dört ana lehçe'ye ayırıyor. Bu sınıflandırma, Kürt dili uzmanlarınca (yerli ve yabancı) kabul edilmektedir:

I) **KURMANCİ**: Esas olarak Kuzey ve Güney Kurmancı diye ikiye ayrılır.

a) **Kuzey Kurmancı**: Güney Kürdistan'ın Bahdinan bölgesinde konuşulan Badinani, Türkiye'deki Hakkari bölgesinde konuşulan Hakkari, Botan bölgesinde konuşulan Botani, Aşitayi ve Ağrı/Doğubeyazıt çevresinde konuşulan Beyazidi.

b) **Güney Kurmancı**: Güney Kürdistan'ın Soran bölgesinden İran'ın Kürdistan bölgesinin sınıra yakın yörelerinde konuşulan Sennayi, Süleymani, Sorani ve Mukri...

II) **LURİ**: İran Kürdistanı'nın güney kesiminde konuşulan Bahtiyari, Laki, Feyli, Kelhori, Mabasani...

III) **GORANİ**: İran Kürdistanı'nın Irak Kürdistanı'na sınır olan güney kesiminde konuşulan Avramani (Avrami), Zangana, Kekayi, Bacalani..

IV) **ZAZAKİ**: Dersim, Bingöl, Elazığ ve Siverek çevresinde konuşulan lehçe. ²⁹

"Kürt dili üzerine çalışmalarıyla öncülüğü yapan Sovyet bilim adamları, günümüzde, küçük ya da büyük, birden çok lehçeden oluşan Kürtçe'yi Kürdistan coğrafyasına da dayanarak, **Kuzey ve Güney** diye ikiye ayırıyorlar. Temel dilbilgisi esasları ve kelime hazinesine göre, Kuzey Kürtçe kümesine **Kurmancı** ve **Zazaki** girmektedir. Güney Kürtçe kümesi ise **üç** ayrılmaktadır: 1) **Sorani** adı altında Süleymani,

29) Z.A. Jusupova, Kürt Dili Araştırmaları Üzerine, Medya Güneşi gazetesinin 1-15 Haziran 1993 tarihli nüshasında yeralan çeviriden.

Sorani ve Mukri; 2) Güneydoğu Kürtçesi olarak bilinen Kermaşahi, Sennayi, Garussi, Koruni; 3) Gorani adı altında Gori, Avrami, Bacalani, Kandulayi ve Zagana vs..."³⁰

İnkarcı şovenistlerin iddialarının tersine, "Kürt dilinin çok lehçeli yapısı, Kürtçe'nin gerilemesi anlamına gelmemekte; yazılı ve sözlü edebiyatın gelişmesinde büyük rol oynamaktadır".³¹ Kaldı ki, "Kürt lehçeleri arasındaki farklar, Orta Asya'da Türkik denen dil kümeleri arasındaki farklılıklardan çok daha azdır".³²

Bu bir yana, çoğu zaman anadilinde konuşma ve yazma sağıyla karşılaşmış Kürtler, folkloru zenginleştirerek ve burada yoğunlaşarak dildeki kayıpları telafi etmeye çalışmışlardır. Yine de Kürt yazılı edebiyatının geçmişi yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Araştırmacılara göre en eski ve en özgün Kürt edebiyatı, Kuzey Kurmanci lehçesidir: Eli Heriri (XI. yüzyıl) buna örnektir. Feqiyê Teyran (XIV. yy), Melayê Cızırı (XV. yy), Melaye Batê (XV. yy), Haris Bidlisi (XVII. yy) ve Ehmedê Xani (XVII. yy). Kurmanci lehçesinde dini edebiyat da belirgin bir ilerleme kaydetmiştir. XII. ve XIII. yüzyılda yazılmış olan Yezidi Kürtlerine ait "Mîshafa Reş" ve "Cilwe" adındaki kitaplar bu konuda önemli eserlerdir. Doğu Kürdistanı'nın biricik edebiyat diline sahip Gorani lehçesinin de zengin bir yazılı edebiyatı vardır. Gorani yazılı edebiyatı, Ardalan Kürt Beyliği (XII. yy. sonu XIX. yy. ortaları) zamanında önemli ölçüde gelişmiştir. O dönemde eserleri yazılı olan divan şairleri arasında Mewlawi, Feqê Kadiri Hamawendi, Cafai, Rancuri'yi sayabiliriz. "Ehli Hak" öğretisiyle bağlantılı Goranice dini edebiyatı; dünyanın yaratılışı, din adamlarının yaşantısı ve dua derlemeleri gibi konuları içermektedir. Goranice ilk dini eserler, tanınmış Kürt bilimadamı M. Mukri tarafından yayımlanmıştır. Diğer bir edebiyat merkezi de günümüz İran'ında bulunan Avramani kentidir. Ardalan'ın batı kesimindeki bu yerleşim biriminde şiirin gelişiminin XVII-XVIII. yüzyıllar arasında olduğunu görüyoruz. Günümüze kadar uzanan Avramanice eser, Said'in lirik gazellerinden oluşan Divanı'dır (1784-1808).

30) Z. A. Jusupova, agy.

31) Agy.

32) Erivan Kürtlerinden araştırmacı Celilê Celil ile Yeni Ülke gazetesinin yaptığı 26 Nisan 1992 tarihli söyleşi.

33) Z. A. Jusupova, agy.

Fakat ne yazık ki Avramani lehçesinde olduğu gibi Gorani lehçesindeki yazılı eserler de yeterince araştırılıp ortaya çıkarılamamıştır. Kürtçe'nin lehçeleri incelendiğinde, edebiyat dalında Avramanice ve Goranice'nin dilbilgisi kuralları ve kelime yapılarında büyük benzerlikler olduğu görülür. Bununla birlikte iki lehçe aynı değildir. Avramani lehçesi, Goranice'den çok daha eskidir; yer yer de Goranice'den farklılıklar gösterir. Bu nedenle Gorani ve Avramani, kendilerine benzeyen Bacalani Kandula, Zangana gibi diğer lehçeleri de kapsayan tek bir lehçe kümesine dahil farklı iki lehçe gibi incelenmelidir. ³⁴

Sorani edebiyatı, diğer lehçelerin edebiyatlarına göre daha geç gelişme göstermiştir. Başkenti Süleymaniye kenti olan Baban Emirliği (XIX. yüzyıl) siyaset edebiyat merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle klasik Sorani edebiyatı dört büyük ozan yetiştirmiştir: Nali (1800-1856), Salim (1805-1876), Kurdi (1812-1850) ve Hacı Kadirê Koyi (1816-1894).

Mukri lehçesi de Ahmet (XVIII. yy), Adab (1806-1876), Mirza Rahim Vefayi (1838-1899), Raşit (1851-1933), Mela Abdurrahman Şivan (1856-1896) gibi ozanların temellerini attığı zengin bir edebiyata sahiptir. ³⁵

Hakkında en az araştırma yapılan edebiyat, folklorik esaslı Zaza edebiyatıdır. Dolayısıyla Zazaki (Dımılı) yazılı edebiyatı çok az bilinmektedir. Son yıllarda İsveç'te bulunan Zazaki Kürtleri bu yolda çalışmalar yapmaktadırlar. Ancak Celadet Bedirxan'ın 1933'te, Mela Nadir'in Zazaki olarak kaleme aldığı Mevlut kitabını yayımlamıştır. ³⁶

Böylece, bütün iddialara, asimilasyon ve kültürel imhaya rağmen, Kürt dilinin sözlü ve yazılı edebiyatını koruyarak günümüze kadar getirmeyi başaranlar olmuştur. Öte yandan Kürt yazılı edebiyatının ilk ürünleri esas olarak üç lehçe'de verilmekteydi. Bunlar: 1) Temelinde Botani ağzı olan KURMANCI; 2) Gramer olarak Avramaniye çok benzeyen GORANI; 3) Süleymaniye lehçesi kalıplarını ve ölçütlerini taşıyan SORANI'dir ³⁷

34) Agy.

35) Agy.

36) Agy.

37) Agy.

İnkarcı iddialar, Kürt lehçelerinin farklılığını Kürtçe'nin toparlayıcı dil olamama özelliğine bağlarlar ki, bu da yanlıştır. Bir yönüyle bir dilin gelişimi onu konuşan ulusun oluşum süreciyle doğru orantılıdır. Kürtçe'nin gelişimi uluslaşma süreciyle yakından ilintilidir. Ancak edebiyat dili olarak Kürtçe'nin ulusal dil ile özdeşleştirilmesine karşı çıkan Kürt ya da yabancı uzmanlar da vardır. Bu uzmanlara göre "Kürtler, uluslaşma sürecinde olmalarına rağmen Kürt edebiyatı epeyce gelişmiştir. Ayrıca Kürtçe'de bir değil iki edebiyat dili de bulunmaktadır. Kaldı ki, iki edebiyat diline sahip uluslar da vardır; Norveçliler, Arnavutlar, Ermeniler gibi. Sözelimi Ermeniler, XIX. yüzyılın ilk yarısında, eski Ermenice yazı dili 'Grabar' ve doğu-batı diye ikiye ayrılan yeni Ermenice olmak üzere iki edebiyat dili kullanıyorlardı."³⁸ Başka bir örnek de İsrail'de uygulanıyor. Eski edebiyat dili olan İbranice özellikle Tevrat, Talmud metinlerinde bulunuyor. Bu dil özellikle İbranice dini edebiyatının ana kaynağıdır. Ama bugün İsrail'de konuşulan günlük dil, (siyasal, ekonomik ve toplumsal bakımdan) daha farklıdır.

Türk Tarih Tezi ve Güneş - Dil Teorisi'ni Yanışlayan Görüşler

Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi'nin, esas olarak Türklere özgüven aşımak ve çok sonradan gelinen Anadolu'daki varlıklarını tarihsel bakımdan haklı gösterip kitabına uydurmak, daha da kötüsü Kürtlerle birlikte Anadolu'da bulunan yaklaşık 46 etnik topluluğun varlığını inkar ederek, Türk milliyetçiliği ve egemenliği çerçevesinde asimile etmek temelinde ele alındığını görmüştük. Buradan hareket eden Türk milliyetçileri, bilimsel araştırma adı altında masal, efsane ve maval'lardan da öte, düpedüz yalan/yanlış tezler ileri sürdüler. Bu tezlerin özü şuydu: "Türkler; Orta Asya, Hint, Çin, Mezopotamya, Mısır ve Kafkasya medeniyetlerinin, bu arada çok doğal olarak Anadolu medeniyetlerinin yaratıcısı olan; hep devlet kurup hükmetmeyi bilmiş üstün efendi bir millettir. Yine Türklerin konuştuğu dil de, Altay-Ural dil kümesinden olup; Ari dil kümesinin ana kaynaklarındandır".

³⁸) Agy.

Neden bu iddialar? Çünkü Türkçe'nin Ari dil kümesi ile ilişkisi kanıtlanmazsa, Türk uygarlıklarının Zağros-Anadolu-Mezopotamya uygarlıklarıyla ilintisi kanıtlanıp gerekçelendirilmezse, daha doğru bir deyimle kitabına uydurulup yalan tezler üretilmezse, o zaman Anadolu'daki Türklerin tarihi araştırılır. Misafir olarak buraya nasıl geldikleri ve neden kaldıkları sorgulanır. Bu durumda, Türklerin Mezopotamya, Zağros ve Anadolu'ya ayak basmadan önce bu bölgelerde hangi kavim, halk ve milletlerin yaşadığı araştırılmaya başlanır. Sözelimi Kürt, Asuri veya Arap denen etnik toplulukların nereden geldikleri, nereye ait oldukları, hangi topraklarda ne tür uygarlıklar kurdukları, bu uygarlık kalıntılarının hangi dil ve kültür birikimi temelinde günümüze kadar gelebildiği araştırılır. Dahası, diyelim ki Kürtçe'nin Türkçe ile aynı dil kümesinde mi (Hint-Avrupa) yoksa farklı bir dil kümesinde mi yer aldığı meselesi tartışma konusu olur. Eğer Kürtçe Ari dil kümesinde ve buna karşılık Türkçe Ural-Altay dil kümesinde ise, o zaman bu dilleri konuşan halkların aynı kökenden olmadıkları meselesi de irdelenir. Kaldı ki, "Kürtçe, Türkçe'nin bozulmuş bir lehçesidir" iddiası başından beri reddedilmiş olur. Kimileri daha ileri bir söylem tutturup, sonradan Anadolu'ya gelip yerleşenleri "istilacı" diye niteleyebilir; bu bölgenin asıl sahipleri olarak "uygarlıkları yaratan ve bugün konuşulmakta olan ancak yasaklanmış bulunan Kürtçe'yi konuşan da biziz" diyebilir.

Güneş-Dil Teorisi'nin kendisini Ari dil kümesine bağlaması, Mezopotamya ve Zağros uygarlıklarına sahip çıkmasının gizli nedenlerinden biri de Kürtlerin yok sayılması, asimile edilmesi ve çok yönlü imha planının birarada yürütülmesidir. Bir yandan Kemalist yöneticiler, Kürtlerin diğer halklarla birlikte yarattıkları veya katkıda buldukları Zağros-Mezopotamya-Anadolu-Karadeniz dörtgenindeki uygarlıklara sahip çıkıp, kendilerini bu bölgenin "otokton (asıl yerli) halkı" sayabiliyorlar. Öte yandan Ari dil kümesine mensup oluşlarını, "Kürtçe'yi Türkçe'nin bir lehçesi gibi" sunarak gerekçelendiriyorlar. Yani Kürtler veya bölgedeki diğer azınlıklar sayesinde hem Mezopotamya'ya aidiyeti hem de Kürtçe ve

Aramca/Asurca gibi diller sayesinde de Ari dil kümesine mensubiyeti gündeme getiriyorlar. Aslında Güneş-Dil Teorisi ve Tarih Tezi yandaşlarının Mezopotamya/Zağros ve Kafkas uygarlıklarına katkıları ve Ari dil kümesine mensubiyetleri, "Kürtleri Türk gibi kabul etmeleri" yoluyla gerçekleşebiliyor. Bu, Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerini denetimi altında bulunduran Rusya Federasyonu'nun, Asyalı ya da Kafkas sayılması kadar yapay bir durumdur.

Meselenin bu noktasında, Türk Tarih Tezlerinin çürütülmesi büyük bir önem kazanmaktadır. Biz bunu Türk ve yabancı araştırmacıların özet saptamalarından örnekler vererek yapacağız:

Elisee Reclus yazıyor: "Kafkaslı adı, Ariene veya Hindo-Europée müradifi (özdeşi) dir".

Türkiye Cumhuriyeti başbakanlarından ve üst düzey görevlisi tarihçi Prof. M. Şemseddin Günaltay: "Anadolu, önceleri güneyden gelen (paleolitik çağlarda) Negroide'lerden sonra, kuzeydoğudan inen Kokaziklerin (Kafkas kökenliler-FB) de akınlarına uğramıştır. Bulunan iskeletler, MÖ 2400 yıl önceki Anadolu halkının antropolojik iki tip vasıfları taşıdıklarını göstermektedir. Bunlardan biri Akdeniz'in uzun kafalıları, diğeri de Orta Asya yuvarlak kafalıları. Bu sonuncular, **Subaru ve Hurri** (bugün Kürtlerin atalarından olan kavimler-FB) tipidir. Bu iki insan kafası Truva ile Alişar'da bulunmuştur.....**Hurri** (Kürtçe'nin ilk eski lehçesi-FB) lehçesi kuzey Mezopotamya'da, **Mandai** (Kürtçe'nin eski dillerinden Medce-FB) lehçesi de Urmiye gölü kuzeyinde konuşuluyordu. Önasya'nın Sümer, Elam ve Subarları ile bir ırka bağlı olup, Zağros dağlarının kuzeyindeki bölgeye yayılmış olan brakisefal kütlelerden ayrılan akıncı boylar, kuzeyde Kars ve Erzurum, güneyde Erbil üzerinden Anadolu'ya yayılmışlardır. Birinciler Kızılırmak boylarına, ikinciler ise Dicle-Fırat arasında yerleşerek **Hurri'ler** (Kürtlerin ataları-FB) adını almışlardır. A. Götze, Urartu kitabelerinde görülen **Sura** adının Babil ve Asur kitabelerinde yukarı Mezopotamya'ya verilen **Saburu** (Kürt yurdu-FB) isminin karşılığı olduğunu iddia etmektedir. Gerçeğe uygun görülen bu iddia gözönüne alınınca, Urar-

tu'ların kendilerini Hurri (Kürt ataları-FB) lerden saydıklarını kabul etmek pek doğaldır. Urartu kralları, Sura ilinin kralı ünvanını taşımak suretiyle kendilerinin Hurri'lerden inmiş olduklarını ve bu itibarla yukarı Mezopotamya (Saburu ili/ Kürtlerin doğal mekanı-FB) üzerinde bir hakları olduğunu anlatmak istemişlerdir".³⁹

Yine Günaltay: "Filoloji gösteriyor ki MÖ 3000'li yıllarda Pencap, Mezopotamya, Suriye, Küçükasya'ya yayılan halklardan Elam (Anzan)lılar, Kas (Kaşku/Kassit)lar, Lulubi'ler, Zağros Gut (Guti)ları, Mata (Med)lar, Marol'lar, Haldi'ler (Xaldi), Hatti (Hitti/Hitit-FB)ler, Lid'ler, Etrusk'ler, Parsuva'lar (Part/Persek-FB), Zağros Zahara'lıları, Zamuwa'lar akraba idiler ve hepsine birden Asyanik (Batasyalı), Yafetik (Yafesli), Kozakik (Kafkaslı) demişlerdir. Bunlara biz Hurri, Mitanili, Sura'ları, Subar (Kürt kavimlerinin değişik boyları-FB) ve Tabal...ları sokuyoruz..."⁴⁰ Prof. A. Müfit Mansel yazıyor: "Aşağı yukarı MÖ 4000 yıl evvel bir önasya Neolitik medeniyeti, kuzey Mısır'ı istila etmiş. A. Götze'ye göre Hiksoslar, MÖ 3000 yılında Subari, 2000 yılında Hurri adlanmış olan ve Eti'lerle soydaş bulunan bu kavim (Hiksoslar), Doğu Anadolu, kuzey Mezopotamya ve Suriye'de oturmuştur..."⁴¹

V. Gordon Childe: "Sümer kültürü, Semitik kültürlerden çok önce vardı. Fakat belki de Sümerler, karışık bir ırka mensup idiler. Ya da muhtelif milliyetlere mensup müjdecileri vardı...Ne Semitik ne Sümer olan ve teninin beyazlığıyla Sümerlerden ayrılan bir halk kitlesi, çok eski zamanlarda Zağros'un Batı platolarında, Smith'in Subareéne (Subartu'lar) adını verdiği ve Speizer'in anladığı üzere dillerinin Yafetik olması mümkün, bir halk kitlesi yaşamıştır. Yine bunların atalarının eskiden Sümer ülkelerini işgal etmiş olması mümkündür...Campbel Thomson, Sümerli ilk kolonlara Elamlılar (Elmites) adının verilmesini teklif etmiştir. Speizer, bu görüşü kabul eder; fakat Elamit terimi yerine Japhetique (Yafesoğulları/Jafetik) veya Subar'lar gibi

39) M. Ş. Günaltay'ın Anadolu adlı eserinden aktaran B. Ömer Büyüka, Abhaz Mitolojisi Anaç mı? Abhalozoji Yayınları, 1971, s. 44-45-46.

40) M. Ş. Günaltay'ın İran Tarihi adlı eserinden aktaran B. Ö. Büyüka age., s. 51.

41) Ege Tarihi Notları'ndan aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 46-51.

çok daha genel; Guti ve Hurri sakinleri gibi akraba kavimleri de içine alan bu terimi yerleştiriyor...."⁴²

Georges Poisson: "Subar'lar (Kürt ataları-FB) adı verilen ve Küçükasya ile Mezopotamyanın büyük bir kesimini ilk işgal eden bir kavimdir. Kafkasya'nın eski ahalisi grubuna bağlanır...Küçükasya'da 3000 ortasından itibaren Hitit'lerin bu-lunduklarını kaydetmeliyiz. Fakat bunlar Ari olmayan Kafkas sekenesi ile ihtimal akraba (çünkü dilleri bunu gösteriyor) yerli bir kavim idiler. Ari Hitit'ler (Kürtlerin ataları olan kavimlerden-FB) imparatorlukları içinde ancak bir azınlık teşkil ediyorlardı ve mahalli birçok adeti benimsedikleri şüphesizdir. Neo-Hititler'in batıdan Küçükasya'ya geldikleri aynı devirde, diğer kavimler de aynı memlekete doğudan yani Kafkasya'dan dahil olmuşlardı. Bunlar yerli sakinler ile birleşerek Hurri ve Mittani (Kürt kavimlerinden-FB) adlarındaki iki devleti kuran kavimlerdi...."⁴³

George Contenau: "İndus havzasında ...yapılan kazılar belki de Sümer kültürüne yaklaştırılmakta fazla acele edilen son derece ileri bir kültürü ortaya çıkarttı. En eski belirtileri olan, çözülmemiş bir yazı ile veya bazı hayvan türleriyle süslü mühürler Akad sülalesinden daha eskiye gitmeyen bir devirde Mezopotamya'dan buraya getirilmiştir. Şu halde Sümer uygarlığının, İndus uygarlığından çıktığı söylenemez...Dış İran'da yapılan araştırmalarla yeni bir ufuk açılmıştır. Kazılar, bu kaynaktan gelen bazı klanların (kavimlerin-FB) bütünüünün Batiasya'da yerleşmiş olduklarını göstermiştir. (Bu arada Luristan halklarının);...Mezopotamya'nın doğal gelir kaynakları ve uygarlığı yaratıcılarının özellikleri bakımından yönetici öncü ülke sayılacağı inkar edilemez..."⁴⁴

Selahattin Kandemir: "Forrer, Anadolu'da Eti'lerden önce yaşamış olan bir dil mevcut olduğunu kabul eder. Kuzey Kapadokya'da yaşayan ve tamamıyla orjinal olan bu dile (Proto-Hattien) adını verir. Sonra bu dili Mezopotamya'da görülen diğer dillerle mukayese ederek, arada zaman ve esas birliğini

42) Doğu nun Tarih Öncesi'nden aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 47.

43) Avrupa'nın İskan Tarihi'nden aktaran B.Ö. Büyüka, age., s. 48-49.

44) Eski Yakın-Doğu Uygarlıklarından aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 54.

görür. Bu dile de Hatti-Sungerien (Kürt kavimlerinden Hatti'lerin konuştuğu dillerden-FB) dil der. "Songer" adı Lübnan, Toros ve İran dağları (Zağros ve Yukarı Mezopotamya-FB) arasındaki sahaya verilmiş olan coğrafi bir terimdir. MÖ 2700 yılında burası Subartu (Kürt kavimlerinin mekanı-FB), Elam ve Babil diye kısımlara ayrılmıştı. Forrer, Songer kelimesini tahlil edince, bunun Sancar, Sungur, Sangar kelimeleriyle olan yakınlığını açıkladıktan sonra Sancar adının Mezopotamya'da bir dağ adı olduğunu (günümüzde Yezidilerin bulunduğu Sincar bölgesiyle Sincar dağları-FB) söylüyor. Bu grup dillerin konuşulmuş olduğu sahada yaşamış olan halkın, en eski yerli bir halk olduğunu (yani Kürtlerin ataları olan kavimler-FB) kabul etmek lazımdır".⁴⁵

Forrer: "Küçükasya ve Suriye'de iki türlü yazı ile tespit edilmiş olan birkaç dil vardır. Bu yazılardan biri kayalar üzerindeki Eti Hiyeroglifleri, öteki de tabletler üzerinde gördüğümüz çivi yazılarıdır. Çivi yazısı ile yazılmış olan dil birkaç gruptur: Hint-Avrupalı, Asyanik (Asianique), Arya. Hint-Avrupalı dil, Küçükasya'da (Anadolu-FB) batıdan gelmiş olan halk tarafından getirilmiştir. Bu dile Luvijalı (Luvien) dil diyoruz. Bu dil esas itibarıyla, Hint-Avrupalı değilse bile ondan bazı şeyler almıştır".⁴⁶

Hrozny yazıyor: "Anadolu'da beş türlü dil vardır: Hititler, Nesit'ler Luvija'lar, Hatti'ler ve Hurri'ler (son ikisi Kürtçe'nin kaynaklarından-FB). Hititler Boğazköy'de bir krallık; Nesit'ler Nisa-Muratlı Höyük'te bir prenslik ve Luvijalar ise Kilikya halkıdır. Bu üç grubun dili, Hint-Avrupalı olmayan bir halktır ki, MÖ 4000 bin yılında Kafkaslardan inmiş; Anadolu'nun doğu tarafındaki dağlardan başlayarak Mezopotamya ve Suriye'ye kadar yayılmışlardır... Hurri (Kürtlerin atası-FB) memleketi, Asur kralı Adad-Nirari tarafından Mittani'nin birçok şehirleri arasında bir şehre verilen isimdir. Buna Grekler Orhoe, Suriyeliler ise Urhui demişlerdir. Şimdiki adı Urfa'dır. Hurri isminin aslı Babillidir. MÖ 2000 yılının ilk yarısında Hurriler çok kuvvetliydi. Bunlar etrafa yayılarak Filistin ile Suriye'yi yuttular.."⁴⁷

45) Etiler adlı eserden aktaran B. Ö. Büyüka, age, s. 54.

46) Age., s. 55.

47) Age., s. 55.

Forrer, Hrozny'e oranla doğruya çok yaklaşıyor:" **Hurriler, MÖ 2500 yılında kuzey Kürdistan taraflarından Fırat'a doğru indiler**; Asur şehrinin Sümer devrine son verdiler. 2400 yıllarında Babil'i zaptederek 120 yıl kadar **Gutium (Guti)** sülalesi namı altında burada hüküm sürdüler.⁴⁸ Babil düştükten sonra Harri'ler (Hurrit/Hurri) bir kısmı eski yerlerine, diğer kısmı Suriye'ye gittiler. Eti imparatorluğu zamanında bunlar, Anti Toros bölgesine ve Ermenistan'a doğru yayıldılar. Mısır metinlerinde **Haru** memleketi diye bilinen Suriye'de bunlar ha-kimdirler".⁴⁹

C. Leonard Wooley ise "Zağros ve dağlarında ve bütün Dicle havzasında yaşayan, açık kumral (veya sarışın) saçlı, bir Kafkas dili konuşan (Kürtçe'yi Kafkas Yafetik dil kümesine bağlayan Marr ve Minorsky'e bakınız-FB) ve Sümer tarihinde büyük bir rol oynayacak olan Gutiler ile akraba olan halk..." tan söz eder...⁵⁰

Ayrıca **Abhaz Mitolojisi Anaç mı ile Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, İlk İnsanlık, Kafkas Gerçekleri** adlı üç ciltlik bir araştırma yazan **B. Ömer Büyüka**, coğrafi yer adları, kelimelerin kökenleri ve efsanelerde geçen isimler ile eski zaman tabletlerinde yazılı olan yer, ülke, insan, devlet, kavim adlarının uzun bir karşılaştırmasını yaptıktan sonra şu sonuca varıyor: "Asyanik-Yafetik-Kokazik-Protohatti aynıdırlar. Yine Elam ile Anzan aynıdırlar. Bunun yanı sıra **Sura-Hurri-Subar-Mittani** aynıdırlar. Bu arada Kafkas-Zağros-Mezopotamya-Anzan-Anadolu-Suriye-Filistin-Orta Asya-Trakya sosyal ve kültürel birliği vardır".⁵¹

Biz yazarın bütün uygarlıkların kökeninin Kafkasya'ya (Abhazya) bağlanması gerektiği yolundaki görüşünün fazla iddialı ve kanıtlanması için tartışılması gerektiğini düşünüyoruz. Ayrıca Kafkasya-Zağros-Mezopotamya-Anzan-Anadolu-Suriye ve Filistin arasındaki sosyal ve kültürel bağın olduğu yolundaki görüşe katılmakla birlikte, Orta Asya ile bu sayılan bölgeler

48) Dr. Çemşid Bender, Kürtlerin ataları olan Gutilerin Hurri'lerden önce geldiğini belirtiyor. 19 Haziran 1993 tarihli Mezopotamya Kültür Merkezi konferans metni.

49) B. Ö. Büyüka, age., s. 55.

50) Age., s. 56.

51) Age., s. 37.

arasındaki sosyal-kültürel birliğin olduğu şeklindeki görüşün tarihsel gerçeklere ters; Türk Tarih Tezi'nin etkisinde kalmış bir iddia olduğunu söylüyoruz. Ama B. Ömer Büyüka'nın yukarıda kurduğu denklemde dikkate sunacağımız en önemli olgu şudur: Sura-Hurri-Subar-Mittani aynılığı ve birliği. Bu denklem doğrudur. Çünkü son yıllardaki araştırmalar, bu kavimler arasında dikey ve yatay uygarlık birliği olduğunu ve bunların da Kürtlerin atalarını oluşturduklarını ortaya koymuştur.

Zaten yukarıda verdiğimiz çok sayıda örnekten kolayca anlaşılabilceği gibi, araştırmacıların hemen tümü, eski uygarlıkların yerinin Zağros ve Mezopotamya (yukan) olduğunu, Kürtlerin atalarından olan Hurri-Hatti, Subartu, Haldi; Mit-taniler'in bu uygarlık beşiğinde faaliyet gösterdiklerini, bu kavimlerin Orta Asya (Altay/Ural) kökenli Türk kavimleriyle yakından uzaktan bir ilgisinin olmadığını, konuşulan Hurri ve Med dillerinin esas olarak Hint-Avrupa kökenli, alt bağlamında Ari dil kümesine ait dillerden olduğunu, bu dilin Altay-Ural dil kümesiyle (Türkçe'nin de içinde yer aldığı) herhangi bir ilgisinin bulunmadığını, açıkça ortaya koymaktadırlar. Bütün bu görüşler, Türk Tarih Tezi ile Güneş-Dil Teorisi'nin bilim dışı iddialarını çürütecek nitelik ve yeterliliğe sahiptir.

Araştırmacıların tezlerinde henüz açıklık kazanmayan önemli bir nokta ise, Kürtçe'nin mensup bulunduğu Hint-Avrupa ve Ari dil kümesinin Kafkas kökenli Yafetik dil kümesine olan yakınlığı ya da ilişkisidir...

Birinci Bölüm

A- Dil Kümeleri

Dilbilimciler, yeryüzünde konuşulmakta olan dilleri biçimlerde sınıflandırıp kategorilere tâbi tutmuş; dillerdeki ortak ve benzer noktalar, gramer yapıları, dilbilgisi kuralları, dilin gelişim yolları ve dilbilim ile kökenbilim (etimoloji) yönünden dilleri belli kümeler çatısı altında toplamışlar. Bunlar;

HİNT-AVRUPA DİL KÜMESİ: Bu büyük dil kümesi, köken açısından birbirine çok benzeyen; gramer bakımından ortak noktaları olan, bu kümedeki dilleri konuşan halkların yerleşim alanları yönünden Ortaasya'dan Avrupa'nın en batı kıyılarına kadar uzanan bir dil kümesidir. Hint-Avrupa dil kümesi iki ana kola ayrılır:

1) **Hint-Ari Dil Kümesi** olarak adlandırılan **Doğu Grubu:** eski Kürt kavimlerinden olan Mittaniler'in konuştuğu Mittanice, Sanksritçe, yine son Kürt imparatorluğu Medler'in konuştuğu Medce Ahamenitçe (eski Fars dili). "Bu dillerin günümüz Kürtçe ile uzak/yakın ilintisini" daha sonra göreceğiz.¹

2) **Kantom/Kantum Dil Kümesi** olarak adlandırılan **Batı Grubu** diller ki bazı Asya halkları ile esas olarak Avrupa'da yaşayan halkların (Finlandaca, Macarca ve Bask dili dışında) konuştukları dillerdir. Bu da alt düzlemde şöyle sınıflandırılır:

a) **Cermen Dilleri:** Almanca, İngilizce, Danimarkaca, Felenenççe (Belçika dili), Hollandaca, İskandinav dilleri.

1) Zübeyr Bilal İsmail, Tarih-ül Luğat-ül Kurdiyye (Kürt Dilinin Tarihi) 1977, Bağdat, s. 6.

b) **Slav Dilleri:** Rusça, Polonyaca, Çekçe, Slovakça, Yugoslavca vs.

c) **Latin veya Romen Dilleri:** İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekizce vs.

d) **Grek/Yunan Dilleri:** Hint-Avrupa dil kümesinden bağımsız bir lehçe olup, bu yönüyle Ermenice ve Arnavutça'ya benzer.

e) **Kelt Dilleri:** En önemlisi İrlandaca

SAMİ DİL KÜMESİ: Genel anlamda esas olarak Arap yarımadası, Aşağı Mezopotamya ve Kuzey Afrika bölgelerinde oturan halkların konuştuıkları diller. Dilbilimciler, **Semitik** ya da **Sami** kavramını, insanlığın yaradılış efsanesinde çokça sözü edilen Nuh peygamberin oğullarından Sam'dan türeyen kavimler anlamında kullanmışlar. Bu kavram, esas olarak Yahudilerin kutsal kitabı **Tevrat**'tan ödünç alınmıştır. Dolayısıyla **Samî** ya da **Semitik** ibaresi de Arî ibaresi gibi, dilsel ve kültürel bir kavram olup ırk gösteren bir deyim değildir. Semitik diller de kendi arasında dört ana kola ayrılır:

a) **Güney Grubu:** Eski Güney Arapçası ve ilkel lehçeleri. Sözelimi Seba/Saba dili, Himeyri dili, Katbani dili, Semud dili. Ayrıca modern Kuzey Arapçası (günümüz Arapçasına çok yakın) ve Habeşçe.

b) **Kuzey Grubu:** Eski Aramice, Süryanice, Sabî'lerin konuştuğu dil.

c) **Batı ve Kenani Grubu:** Fenikece ve İbranice,

d) **Doğu Grubu:** Akad, Babil ve Asur dilleri...

URAL/İSKİT DİL KÜMESİ: İki ana dala bölünür:

a) **Ural Grubu:** Finlandaca, Estonyaca ve Macarca,

b) **Altay Grubu:** Türkî diller ve Türkçe, Moğolca, Mançuca

vs.

ÇİN-TİBET DİL KÜMESİ: Esas olarak Çince, Tibetçe, Taylandca, Burmaca dillerini kapsar.

Kuşkusuz bu sınıflandırmanın dışında, yeryüzünde konuşulmakta olan birçok bölgesel dil üzerinde yeterince araştırma yapılamadığından, bu dillerin hangi dil kümesinde sınıflandırılması gerektiği de açıklığa çıkmamıştır.² Örnekse: **Avustralya ve Afrika kıtalarının etnik toplulukları ya da yerli**

2) Dr. Pakize Refik Hilmi, El Musakkaf El Cedid (Yeni Aydın) dergisi, s. 16, 1974. "Bugünkü Kürtler Kim?" başlıklı Arapça makale.

kabileleri tarafından konuşulan dillerin (diyelim ki Maoriler'in ya da Aborijinler'in dilleri) çözümlemesi yapılamamıştır.

Yukarıdaki bilimsel sınıflandırmalardan da görüleceği gibi, Türkçe Altay/Ural ya da daha doğru bir deyimle Ural/İskit dil kümesine girmekte; dolayısıyla Hint-Avrupa dil kümesine giren Kürtçe ile herhangi bir ilintisi ve bağı bulunmamaktadır. Bu nedenle Türk bağnazı araştırmacıların, "Kürtçe, Türkçe'nin bozulmuş bir lehçesi ve ağzıdır" türünden iddiaları, herşeyden önce bilimin kalın duvarına çarpmaktadır. Eğer iddia, Kürtçe'ye giren sözcüklerin sayısal temeli üzerine kuruluyorsa bu da yanlıştır. Çünkü Türklerin İslam ile temas kurup Abbasi başkenti Bağdat'a gelişleri ve Horasan illeriyle Anadolu'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmalarıyla birlikte, Farsça ve Arapça'dan binlerce kelime almışlardır. O kadar ki, bütün devlet divanları ve yönetim kademelerinde Farsça ve Arapça egemen dil haline gelmişti. Ünlü Selçuklu Veziri Nizamülmülk, **Siyasetname** adlı eserini Farsça kaleme almış; devlet adamları, aydınlar ve komutanlar Fars ve Arap isimlerini takmaya başlamışlardı. Konya bölgesinde Karamanlı Beyliği, ilk kez Türkçe kullanma yönünde kampanya başlatmış; ancak Osmanlı döneminde yeniden Fars-Arap dili egemen olmuş, sonuçta Cumhuriyet dönemiyle birlikte Dil Kurultayı, Türkçe konuşulmasına karar verebilmiştir.

1940-50'li yıllarda başlatılan "Öztürkçecilik" akımı, Türkçe'deki Arapça-Farsça sözcükleri temizleye temizleye bitirememiştir. Yine bu düzlemde Türkçe'den Arapça'ya yaklaşık 1000 kadar sözcük geçmiştir. Olayın ilginç yanı, bu sözcüklerin büyük çoğunluğu "askeri deyimler, askeri ve mülki talimat ve buyruklar, kaba küfürler ile bazı idari kavramlar"dan ibarettir. Bu da Osmanlı-Türk yönetiminin Arap halklarına "askercil buyruklar, baskıcı idare, halkı aşağılayan küfürler"den başka kültürel miras bırakmadığının bir işaretidir.

Kaldı ki, tersinden bakarsak, Türkçe'den Kürtçe'ye sözcük geçer de, Kürtçe'den Türkçe'ye neden sözcük ve deyimler geçmesin? Çünkü doğada ve özellikle toplumsal/kültürel olaylarda tek yanlı etkilenme olamaz. Etkileşim bizzat diyalektiktir: Verilir ve alınır. Nitekim sadece Türkçe'de değil, Arapça'da;

bizzat Arabistan'da ortaya çıkıp İslam dünyasının kutsal anayasası sayılan Kur'an'da bile azımsanmayacak ölçüde eski Kürtçe sözcükler var. Bugün yaşayan Arapça'daki (Rustak, Zi'bek, Beydak, Bernamec, Hendek...) gibi sözcüklerin etimolojisi eski Kürtçe'ye kadar uzanır.

Kaldı ki, Kürt dilinin yağma, talan ve imha edilmesi 2600 yıldan beri sürmektedir. ³ Böylesine bir talana maruz bırakılan Kürtçe'nin yine de direngen kalması başlı başına bir mucize sayılır.

Öte yandan "Türk Dil Kurumu katkısıyla 1969'da hazırlanan Türkçe Sözlük'te toplam 29 bin kelime yer almış; bunun 3 bini Türkçe, 6 bini ise bozularak yapım eki ulanmış yabancı kelimelerdendi. 20 bininin ise tamamen yabancı kelimelerden oluştuğu görülmüştür: 1145 kelime A harfinden sadece 328 kelime Türkçe, geri kalan 346 kelime Arapça, 154'ü Yunanca, 122'si Fransızca, 102'si Farsça'dır. 1091 kelimelik H harfinden sadece 184 kelime Türkçe, 565'i Arapça, 192'si Farsça, 82'si Yunanca'dır. 31 kelimelik J harfinden hiçbirisi Türkçe değildir.

2214 kelimelik M harfinden 1514'ü Arapça, 174'ü Yunanca, 134'ü Fransızca 121'i Farsça ve sadece 117'si Türkçe'dir. Geriye kalanlar ise Latince, İngilizce, İspanyolca, ve İbranice'dir.

365 kelimelik Z harfinden yalnız 52'si Türkçe'dir. 201'i Arapça, 90'ı Farsça, 12'si Yunanca, 5'i Latince, 1'i Rusça. 2'si Ermenice, 1'i Fransızca'dır". ⁴

3) Mesut Muhammed, Lisan-ül Kurd (Kürt Dili), 1987, s. 5.

4) Dr. Cemşid Bender, Kürt Tarihi ve Uygarlığı, Kaynak Yayınları, 1991, s. 48-49.

B- Arî Dil Kümesi

Ve şimdi koruyucu ruhu kutsarz,
İlk iyiyi düşünen,
İlk iyiyi söyleyen,
İlk iyiyi yapan,
İlk din adamı, ilk savaşçı, ilk çoban
İlk kararlaştırın, ilk haberi veren
İlk kendisi için kazanıp besleyen..
.....(Yaşt:13.87 b-88)

Genel tarihi bilgiler şöyle der: "Beyaz ırktan büyük bir topluluk Hazer Denizi'nin Kuzeyi'nde otururdu. Bu büyük topluluk sonradan çok eski zamanlarda ikiye bölündü. İsa'nın doğumundan (MÖ) 2000 yıl önceki bir devirde, bölünen bu topluluktan bir kol Batı'ya yönelerek Avrupa'ya giderken, ikinci kol Doğu'ya doğru yol alarak iki ana kümeye bölündü. Birinci küme Hindistan'a, ikincisi de günümüz İranı'na gitti".² Biz, özellikle Kürtlerin atalarını oluşturan kavimlerin (Guti, Kasit, Hurri, Mittani vs) Hazer Denizi'nin Kuzey bölgesinde yerleşen "Büyük Topluluk"un Batı'ya ve Doğu'ya doğru kollara ayrılarak geçen kavimlerin torunları olabileceği yolundaki görüşe katılmıyoruz. Esas olarak Kürtlerin ta Guti'lerden beri (Sümer çağdaşı ilk Kürt kavimleri) Zağros denen günümüz Azerbaycan, Urmiye Gölü, İran ve Irak Kürdistanı, Toros ve Fırat'ın Anadolu'daki kavisinde ifadesini bulan Yukarı Mezopotamya'nun oldum olası yerli sakinleri olduğu görüşünü savunuyoruz.³

1) Avesta'dan aktaran Edhem Xemgin, Kürdistan'da Dini İnançlar ve Etkileri (I), Melsa Yayınları, Ekim 1992, s. 126-127.

2) Mesud Muhammed, Lisan-ül Kurd, 1987, s. 8.

3) Bu konuda özellikle bakınız. Dr. Cemşid Bender, Kürt Tarihi ve Uygartığı.

Bu düzlemde İran-Turan tezlerini savunanların "Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'yı Doğu'dan uygarlaştırdık", Orta Asyacı Türk bağnazlarının "Orta Asya Türk uygarlık gelenekleri ve ürünleri Anadolu'da yaşamıştır, izlerini sürdürmüştür" veya Batılı kimi araştırmacıların "Anadolu'ya gelen uygarlık Batı, özelde Latin-Grek uygarlıklarından aktarılmadır" yolundaki iddialarının geçersiz olduğu kanısındayız. Bu konuda, "İran ve Batı savlarının yanlışlığı üzerinde "önemle duran eski Anadolu uygarlıkları konusunda uzman İsmet Zeki Eyüboğlu'nun şu sözüne kulak veriyoruz: "Nasıl olur da, dışarıdan gelenlerin uygarlıkları yaşar da, yerli olanları silinir gider?".⁴ Ayrıca bize konuyu aydınlatma olanağını sunan Kürt araştırmacılarından Dr. Cemşid Bender'in "Orta Asyacı Türk bağnazlara, Latin-Grek kültürünün üstünlüğünü savunan Batılı yazarlara, ve herşeyin İran kaynaklı olduğunu ileri süren İran yönlü tezlere" karşı eleştirilerini de son derece haklı buluyoruz.⁵

Ama dil ve kültür birliği açısından **Arya/Arî/Arien** kavramlarının tarihsel düzlemde ortaya çıkışlarını irdelemek babından, yukarıda anlatılmak istenen genel süreci sunuyoruz.

Araştırmacılara bakılırsa, sözü edilen "Büyük Topluluk" kalkıp göç eylediği sıradaki ilk bölünmesinde Hindo-Avrupa kabileleri, ikinci bölünmesinde ise Hindo-Aryen (İranien) toplulukları adını aldı.⁶ Hindo-Aryen topluluklarının yayılma alanı Hint sınırlarından başlayıp İran'ın yüksek dağlarından Mezopotamya'ya kadar uzanan bir bölgeydi. Bu bölgeye **Aryana Vega** (Zerdüşterin kutsal kitabı Avesta'da adlandırıldığı gibi) ya da **Arya Verta** (Ari Hint topluluklarının kutsal kitabı Rek Veda'nın adlandırmasıyla) adı veriliyordu ki, İran sözcüğü buradan türemiştir.⁷

Zamanla "**Arî**" adı, tüm Hint-Avrupa topluluklarına verilir oldu. Ancak sonradan bu kavramın bozukluğu (yanlışlığı/eksikliği) ortaya çıkınca, Hint-İran toplulukları için sadece **Arya** deyimi kullanılmaya başlandı.⁸

4) İ. Zeki Eyüboğlu, Anadolu Uygarlığı adlı kitabından aktaran Dr. Cemşid Bender, age, s. 44-45.

5) Age.

6) Mesud Muhammed, age.

7) Zübeyr Bilal İsmail, Tarih-ül Luğat-ül Kurdiyye, s. 8.

8) Mesud Muhammed, age.

Kuzey Hindistan'da Sanksritçe konuşan Hintliler, Hint yarımadasının orta ve güney bölgelerinde yaşayan Dravit'lerden dil ve etnik köken bakımından ayrıdırlar.

Kavimler göçünün ortaya çıkardığı sonuç bakımından:

1) Hint-Avrupa kabileleri, ilk bölünmeden önceki dönemde çok yakın lehçeleri olan tek bir dil kullanıyorlardı. Ancak etnik toplulukların konuştuğu bu biricik (çok lehçeli) dil de, toplulukların birbirlerine yakınlık ve uzaklık derecesine göre dalanıp budaklanabiliyor; alt düzlemde yepyeni şekiller alabiliyordu. Ne var ki, ilk konuşulan bu biricik dil'in kimi temel kavram ve sözcükleri, kelime kökenbilimi açısından bakıldığında, sonradan dallanıp budaklanan Hint-Avrupa dillerinin hemen hepsinde benzer işlevler görüp, aynı anlamları taşıyabilmektedir. Köken açısından sağlam kelimelerin bir kısmı da, coğrafi yakınlığın sınırlarını da aşarak, daha uzakta bulunan Hint-Avrupa dil kümesindeki herhangi bir dil ile neredeyse aynı anlamları yüklenabiliyor. Sözelimi Kürtçe'de (Se) kelimesinin, coğrafi yakınlık açısından Hindistan'daki Hindo-İranien dil kümesine bağlı bir etnik toplulukta benzer bir telaffuzunun olması gerekirken, Zerdüşti kitabı Avesta'da Thri diye geçiyor ve buradan da ta 6000 kilometre uzaklıktaki çağdaş İngilizce'de Three diye kullanılabilir. Hem de aynı işlev sayı ve aynı anlam üç ile. ⁹ Aynı şey Avesta'da bulunan ve günümüz Kürtçesinde kullanılan bed sözcüğünün İngilizcesi bad için söz konusu.

2) Ari kolların iki ana dala ayrılmasından önceki dönemde, Sanksritçe ile İranî diller arasındaki benzerlik ve yakınlık daha fazla idi. Bu yakınlık Arî Hintlilerin kitabı Veda ile Zerdüştlere kitabı Avesta'nın yazılı metinleri sayesinde sağlanmıştır. Gerek Veda gerekse Avesta'nın Gatha diye adlandırılan bölümleri, Sanksritçe ile İranî dil kümelerinin en eski biçimlerini korumuş; neredeyse her iki dil arasında "ikizler" dedirtecek kadar yaklaşım sağlamışlardır. ¹⁰

3) Ancak Sanksritçe ile İranî dil grupları arasındaki ilk dönem benzerlikleri sonradan azalmış; bu kez İranî (Arî) dil

9) Age., s. 9

10) Age.

kümelere arasındaki benzerlikler çoğalarak, Hindu-Avrupa dil kümesindeki Avrupa dil grubundan da görece uzaklaşmıştır. Kuşkusuz, Arî dil kümesinin İrani grubundaki benzerliklerin korunması, Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'nın sayesinde olmuştur.¹¹

Öte yandan Sanksritçe ile İrani dillerinin "ikiz görünümü" kazanması Veda ve Avesta kutsal metinleri sayesinde gerçekleştiğinden, buradan yola çıkarak her iki dilin ortak özelliklerinin Ahemeniş dilinin kelime ve cümlelerinde kendini göstermesi kaçınılmazdı. MÖ 6. yüzyılda konuşulan Ahemenişçe'nin Veda ve Avesta'da kullanılan dilin ortak yönlerini alması, her iki dildeki (Veda Sanksritçesi ile Avesta İranicesi) ortak etkilerin İrani (Arî) dil kümesi üzerinde görülmesine de yol açıyordu. Özellikle de İrani dillerin alt bağlamındaki Ahemenişçe ile Farsça'nın bozulmamış biçimleri üzerinde etkiliydiler. Ne var ki, gerek Ahemenişçe gerekse Farsça, zamanla dış etkilere açık hale gelerek; telaffuz ve dil yapısında değişiklik geçirdiler. Böylece uzun bir süreçte kendileri de değişmiş oldular. Bugün, Farsça ve Ahemenişçe üzerindeki değişimlerin ölçüsünü saptayabilecek dil uzmanı, henüz doyurucu kanıtlar ileri sürebilmiş değil. Avesta ve Ahemeniş metinlerini saymazsak, İran dillerinin yazılı olmadığını görürüz. Bu yüzden de Ari dil kümesinin Doğu Grubu arasındaki benzerlikler (Avesta dili, Ahemeniş dili ve Sanksrit dili) eski bir benzerlikten öteye geçemiyor. Doğal olarak Sanksritçe ile Avesta dili arasındaki değişim süreci ve yönetimi de, ses kurallarına göre gerçekleşebiliyordu. Sözelimi Sanksrit dilindeki S harfi, Avesta'da H harfine dönüşebiliyordu. Dolayısıyla Sindhu, Sapta, Asura gibi Sanksritçe sözcüklerdeki S harfleri, Avesta dilinde H halini alarak Hindu, Hapta, Ahura olabiliyordu. Yine Sanksritçe'deki Yasna, Yatza, gibi sözcükler de Avesta'da Yacna, Yacta şeklini alabiliyordu. Aslında Sanksritçe dilinin kendisi, zaman içinde değişerek sıradan insanlar tarafından anlaşılabilen bir seçkin dili halini aldıkça, İrani dillerle arasındaki benzerlik köprülerini de atmaya başlıyordu.¹²

11) Age., s. 10.

12) Age., s. 10-11.

İranî diller, kendi arasında iki ana dalda kümeleniyor:

A) **Hint kolu:** Pencap, Kocrati, Bihari, Bengali, Batı Hint, Doğu Hint, Parakrati, Racasani dilleri.

B) **İran kolu:** Eski Farsça (Darî) yeni Farsça, Kürtçe, Afganca, Belucice, Pamir bölgesi lehçe ve ağızları, Ossetçe (Batı Kafkas bölgesi dili ve Abhazca vs.).¹³

Bu arada İranî diller kendi arasında şu bölünmeye uğradılar:

a) **Kuzey-Batı Kümesi:** En eski örneği Med dili ve Zerdüştlere kutsal kitabı Avesta dilidir. Günümüze uzanan yaşayan dili çeşitli bölgelerde konuşulan Kürtçe'nin dört ana lehçesi ve çok sayıdaki ağızlarıdır.

b) **Güney-Batı Kümesi:** Partia bölgesinde çivi yazısı şeklinde bulunan Ahamenid sülalesine ait dildir.¹⁴

İranî dillerin de kendi aralarındaki bölünmeler sürecinde üç ayrı değişim aşamasından geçtiklerini belirtelim. Konuya yazının akışı içinde açıklık kazandırmaya çalışacağız.

İranî (Ari) dil ailesinin alt bağlamında birçok kola ayrılanlar içinde özellikle Med ve Pers dillerinin ilintisi dikkat çekicidir. Bu ilinti, gerek dil yapılarının (gramer) gerekse her iki dili konuşan Pers/Partlar ile Kürtlerin atalar kabul edilen Med'lerin buldukları mekanların yakınlığı ile ilişkilidir. Yani dilsel ve coğrafi yakınlık, zaman zaman bilmeyerek, çoğu zaman (Kürtleri siyasi tahakküm altında tutan İran, Arap, Türk egemenlerince) kasıtlı biçimde şu iddianın doğuşuna yol açmaktadır: "Kürtçe denilen dil, esas olarak Farsça'nın bir lehçesidir". Oysa ünlü Kürt tarihçilerinden M. Emin Zeki Bey, John Malcolm, Sir Sidney Smith ve C.I.A. Edmonds gibi Kürt dili araştırmacılarının şu ortak görüşüne yer veriyor: "Kürt dili hakkında şimdiye kadar geçerli olan görüşler, yapılan son araştırmaların ışığında tümüyle değişmiştir. Eskiden Kürtçe'nin, Fars dilinin bozulmuş bir lehçesi olduğu varsayıldı. Oysa Kürtçe MÖ 6. yüzyıldan beri bağımsız, kendine özgü bir dildir. Farsça'nın bozulmuş bir lehçesi değildir".¹⁵

13) Defatır-ul Kurdiyye (Kürt Defterleri) 3. sayı, s. 105; aktaran Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 9. 14) Dr. Pakize Refik Hilmi'den aktaran Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 9.

15) Kürt ve Kürdistan Tarihi Özeti (Arapça basımı 1936-Mısır) s. 322-324.

Kürtçe-Farsça ilintisi nereden kaynaklanmaktadır? Şurası bir gerçek: Bir dilin gücü ve kuvveti, onu konuşan halkın gücü ve kuvveti ile doğru orantılı olarak büyür veya küçülür. Kürtçe ve Farsça, Arî kökenli iki bağımsız dil olduklarından, geçmişleri çok eskiye dayanmaktadır. Yazılı kaynakları milattan önceki devirlerde ya din ya da iktidar veya her ikisinin temeline dayanırdı. Din, çok eski zamanların kültürünü içerir. Bu nokta, aynı zamanda Kürtçe ile Farsça'nın etkileşim alanlarını da belirler. Nedir bu etkileşim araç ve kaynakları?

a) Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta veya Zend Avesta; b) Med dili; c) Eski Farsça; d) Pehlevice...¹⁶

Zerdüşt ve Zend Avesta

Arî dil kümesinin doğuş kaynakları ve bağlı olduğu kökenler çerçevesinde değişik tartışmalar yaşanmaktadır. Bu tartışmalardan, Zerdüştlerin kutsal kitabı **Avesta** (ya da **Zend Avesta**) ile Kürtçe ve Farsça'nın ilintisine ilişkin görüşler farklıdır. Sözelimi, İran egemenlerinin **Tarih-i Zebani Farisi** (Fars Dilinin Tarihi) adlı inceleme kitabındaki görüşü şu yöndedir: "Med dili, Avesta'dan daha önce yaşamış bir dildir. Buna bağlı olarak Farsça da Avesta dilinden önce doğmuş bir dildir".¹⁷ Oysa aynı kitaptaki bu gerekçelendirme, Kürtçe'nin ilk dillerinden olan Medce ile Farsça'nın ilk kaynaklarından olan Eski Farsça (Ahamenişçe) arasında bilimsel ve diyalektik bir bağlantı kurulmamasından ileri gelmektedir. Çünkü Farsça'nın **Avesta**'da yazılı bulunan (özellikle de **Gatha** denilen Avesta metinlerindeki) dilden önce doğmuş olması, tarihsel sürece terstir. Kaldı ki, Hint-Avrupa dil ailesindeki toplulukların hemen hemen biricik yazılı kaynağı (öteki de Hint-Ari dil kümesinin esas yazılı kaynağı **Veda** adlı kutsal kitap) **Avesta**'daki **Gatha** metinleridir. Bu metinler ki, milattan önceki bin yıllık süreçte İrani kültürün oluşup belli bir kalıba girmesinde büyük ve esaslı bir rol oynamıştır.¹⁸

16) Mesud Muhammed, age., s. 10-13.

17) M. Muhammed, age., s. 13

18) Age.

Bu konudaki tartışmalara geçmeden önce Zerdüş't ve Avesta hakkında özet bilgiler sunalım: "Zerdüş't, değişik kaynaklarda farklı isimlerle anılmaktadır. **Zardest**, **Zurdeşt**, **Zurteşt**, **Zuradestrie**, **Zoradestire** gibi. Zerdüş't peygamberin adı, o'nun tarafından yazıldığı ileri sürülen **Avesta** kitabında **Ziradestra**, **Esbita Mezra Destra**'dır. Avrupa'da ise **Zervas** olarak bilinir. **Çaratustra**, Pehlevi'de **Zıratušt**, yeni Farsça'da **Zurdest** diye anılır. İbni Nedim **Zeradest**, Kürt ozanı **Cigerxwin** de **Zar-Dest** olarak belirler adını. **Cigerxwin** gibi diğer Kürt yazarları Kürtçe "söylemek" anlamında olan **Zar** ile "doğru" anlamındaki **Dest** kelimelerini birleştirerek **Zar-Dest** (doğruyu söyleyen) ibaresini türetmektedirler ki, bu da Avesta'nın Yaşt: 13.87b-88 bölümünde geçen lirik (ilk doğruyu söyleyen) mısrası'na uymaktadır.¹⁹

Zerdüş't dini inancının kutsal kitabı Avesta, yazıldığına göre, peygambere gökten inmiştir. Bu da Zerdüş't isminde olduğu gibi, değişik biçimde adlandırılmaktadır: **Avesta**, **Avista**, **Abistağ**..... Sözelimi Süryanice adı **Abistak**, yeni Farsça'da **Abista**, Behsitun yazıtlarında **Abistan**, Pehlevi'de **Awestak** diye geçmektedir. Arap-İslam tarihçilerinden Mesudi, Zerdüş't peygamberi, **Esbitman**'ın oğlu ve Mecusi dininin yayıcısı olarak belirlerken, O'nun yazdığı kitabın (**Avesta-FB**) isminin **Zemzem** olduğunu ve buna Fars diyarında **Fisya** veya **Fistah** denildiğini belirtir.²⁰

Avesta'nın yazılış tarihi eski olmakla birlikte tartışmalıdır. Kimine göre Avesta kitabı Zerdüş't dininin yayıcısı Zerdüş't Peygamber'den çok daha eskidir. Kimine göre ise Zerdüş't Peygamber, Avesta'nın yazılma tarihinden çok önce; örneğin Avesta kitabının en eski ilk metinleri olan ve **Gatha** denilen bölümlerin yazılış döneminde yaşamıştır. Kimi de Avesta'nın tarihini milattan önce 1000-600 arası olarak saptar. Daha başkaları ise "Avesta, Zerdüş'tün ölümünden sonra inananları ve yandaşları tarafından yazılmıştır" der. Bazıları da, Avesta'nın tamamının Zerdüş't Peygamber tarafından yazılıp yüksek sesle propagandasının bizzat yapıldığını ileri sürer. Bu arada

19) E. Xengin, age, s. 103.

20) Age., s. 104.

Avesta'nın bir kısmının Zerdüşt, geri kalanının da yandaşları tarafından kaleme alındığını ya da birinci bölümün Zerdüşt, ikinci bölümünün arkadaşları ve üçüncü kısmının da ölümünden sonra yandaşları tarafından yazıya döküldüğünü iddia edenler de yok değil. Büyük olasılıkla Avesta'nın bir kısmı, Zerdüşt öncesi Mazdaist dönemde yazılmıştır ki ²¹ bu Gatha denilen metinlerin yazılış dönemine denk düşer. Her durumda, Avesta'nın tamamının halk tarafından anlaşılabilmesi amacıyla basit bir Kürtçe ile yazılmış olduğu konusunda, araştırmacı ve yazarların çoğunluğu görüş birliği içindedir. ²²

Ama yine de MÖ 1500 yılları civarında yazılmış olduğu sanılan Avesta'nın ilk metinleri Gatha'larda, doğal olarak, Kürtlerin ataları Med'ler ile İranlıların ataları Part/Pers'lerden söz edilmediği gibi, bu metinlerde madeni "sikke" ler ile demir ve tuz gibi maddelerden de söz edilmez. (Fakat ünlü Kürt önderi İhsan Nuri Paşa "demir" ibaresinin "ezin" olarak Avesta'da geçtiğini yazar-FB) Bu durumda, Avesta'daki kadar kapsamlı kanun, tüzük, ferman ve yönetmelikleri kapsayan Gatha'ları yazabilecek denli üst düzey bir uygarlığa ulaşabilmiş bir kavimden söz etmek mümkün mü? Aynı biçimde Zerdüşt peygamberin de Avesta döneminde mi (diyelim ki MÖ 1000 ila 600 yılları) yoksa Gatha metinlerinin döneminde mi (MÖ. 1500) yaşadığı sorusu da gündeme gelir. ²³

Örneğin ünlü Kürt tarihçilerinden M. Emin Zeki Beg, "Zerdüşt'ün yazmış olduğu Zend Avesta diliyle Kürtlerin atalarından sayılan Med dili arasında büyük bir farklılık olduğunu" ileri sürer. Ancak M. Emin Zeki Beg, Med dili hakkındaki bilgi ve bulguların azlığından da yakındır. Bu arada Avesta'nın, Ahameniş/Ahamenit/Akamenid sülalesi döneminde yazılmış olduğuna değinir. ²⁴ Ünlü Kürt uzmanlarından Minorsky de, Kürt diline önemli katkısı olan Medce ile Avesta dili arasında bağın olmadığını söyler. ²⁵ Buna karşılık araştırmacıların

21) Age., s. 103

22) Age., Ayrıca Mesud Muhammed, age., s. 14.

23) Mesud Muhammed, age, s. 14-15. İhsan Nuri Paşa da aynı noktaya değiniyor (bkz. Kürtlerin Kökeni, s. 98)

24) M. Emin Zeki, age., s. 328.

25) Aktaran Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 18.

çoğu, Avesta diliyle Medce ve Kürtçe arasında neredeyse ke-sintisiz bir bağ olduğunu savunurlar.²⁶

Öte yandan, Avesta'da kullanılan dilin hemen tümüyle İran'a ait olduğunu ileri sürenler de yok değil. Bu iddia sahibi araştırmacılar, İran'a iltimas geçmeye çalışan daha hoşgörülü kimselerden oluşuyor. Onlara göre, Avesta'nın metinleri, Ha-rezm dilinde yazıldı. Çünkü Zerdüş Harezmi bölgesinde ortaya çıktı. Tarih-i Zeban-i Farsî (Fars Dilinin Tarihi) kitabındaki ve-rilere bakılırsa Harezmi bölgesi, Amuderya ve Siriderya neh-rinin döküldüğü Aral gölünün kuzey kesimine düşer. Yani bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu topraklardır Harezmi bölgesi. Avesta, kendi dilini konuşan kavmin Airyana Vaejah diye adlandırılan bir diyarda oturduğundan söz eder. Buradan yola çıkan İran dilbilimcileri, bu Airyana Vaejah adı ile Harezmi arasında, her nasılsa, bir bağ kurup yukarıdaki id-dialarını kanıtlamaya çalıştılar.²⁷

Ne var ki, İran dilbilimcilerinin iki önemli açığı vardı. Bun-lardan birincisi şudur: Harezmi bölgesi, Arî/Arya kültür gru-bundan sayılsa bile İranî kültürün etkinlik sahasından çok çok uzakta bir mekandır.²⁸

İkincisi de şöyle: Genel kabul gören bir saptamaya göre Zerdüş, MÖ. 660 yılında günümüzdeki Azerbaycan bölgesinin Urmiye kentinde dünyaya gelmiş olup²⁹ 580 yılında ölmüştür. Yaşadığı yıllarda öğretilerini yayan Zerdüş Peygamber, Med Devleti içinde Magî adı verilen bir aşirete mensuptu. Kimine göre de Zerdüş'ün doğduğu yer de bağlı olduğu aşiretin adını taşımaktaydı.³⁰ Zerdüş'ün Med ve dolayısıyla Kürt kökenli oluşuna ilişkin belgeler pek çoktur.³¹ Zerdüş'ün köyü olan Ma-gî halkı arasında sihir, keramet, kehanet gibi şeyler bir meslek olarak kullanılmaktaydı. Med'lere ait Magî köyünün bu özelliği Batılı (Hindo-Avrupa kökenli) dillere "Magie/Magicien" olarak geçerek süpriz şeyler yapan, büyücü ve sihirbaz anlamlarını ka-

26) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 18.

27) Mesud Muhammed, age., s. 14.

28) Age., s. 14.

29) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 18. Ayrıca İ. N. Paşa bu tarihi MÖ. 1200-800 olarak belirtir. (bkz. age, s. 98)

30) Dr. Cemşid Bender, age., s. 72.

31) Dr. Bender. Ayrıca Dr. A. Medyah, Antik Kürdistan'da Dinsel Yapılanma: Zerdüş'te öğretiler, s. 5; M. Sykes, The Caliph's Last Heritage, s. 425.

zanmıştır. Zerdüşt Peygamber de, doğduğu bölgenin bu özelliğini iyi kavramış olup, dinini yayarken "büyüculük yaptığı" yolunda suçlamalarla karşılaşmıştır.³²

Ağrı Ayaklanmaları'nın ünlü Kürt önderi General İhsan Nuri de **Magi** ve **Maga** sözcüklerinin Zerdüşt tarafından yazıldığı ileri sürülen Avesta'nın ilk eski yazılı metinleri olan **Gatha** metinlerinde "büyük" anlamında kullanıldığını öne sürer. Bu yönüyle **Maga/Magi** sözcükleri, "bilgin ya da olağanüstü" demektir. **Maga** daha sonra **Maguş** sözcüğüne dönmüş olup, Arapça'da **g** harfi olmadığından, **Macus** ve **Mecus** olarak telaffuz edilmiş; sonunda **Mecusi** sözcüğü bu dilde (ateşe tapanlar) olarak kullanılmıştır.³³ Yine General İhsan Nuri'ye göre Zerdüşt'ün gerçek sıfatı, "**Zer-düşt-ra-spi-tme**" dir. Med dili olarak söylenen bu sıfatın Kürtçe'den hiçbir farkı olmadığı gibi, günümüzdeki anlamına da uygunluk göstermektedir. Şöyle ki; **Zer** kelimesi hem Med hem de Kürt dilinde **sarı** anlamındadır. **Düşt/Teş/Tış** sözcükleri de sırasıyla Avesta, Medce ve Kürtçe'de **ışın** demektir. **Ra** sözcüğü hem Med hem Kürt dilinde **güneş** kelimesine denk düşer. **Spi** de her iki dilde **beyaz** anlamına kullanılmakta. **Time/tim** ise Med ve Kürt dilinde "**demet, sürü, takım, hüzm**" diye geçer ki; Kürtçe "**Zer tuş ra spi time**" ibaresinin Türkçe karşılığı "**Sarı ışıklı güneşin beyaz demeti/hüzmesi**" dir. Yine General İhsan Nuri o dönemde din adamlarına "**Zerteşire time**" ünvanı verildiğini de yazar.³⁴

Zerdüşt Peygamber'in kendisine dönersek, Urmiyye çevresi veya Magi köyünde doğmuş olmasına karşın, 30 yaşında iken tanrı Ahura-Mazda tarafından kendisine Peygamberlik verildiğini;³⁵ bu dönemden sonra öğretisini yayabilmek için doğduğu yerden daha doğuya; MÖ. 7. yüzyılda Afganistan'a (kimi iddialara göre) gider. Diğer bir görüşe bakılırsa Zerdüşt, öğretisini Doğu İran bölgesindeki Belh (o dönemdeki adı Guştasib) kentine gider. Oradaki kral Zerdüşt'ün öğretisini benimseyince, Zerdüşt dini çabucak yayılır ve Zerdüşt Peygamber de Avesta kitabını yazdıktan sonra 77 yaşında ölür.³⁶

32) Dr. Bender, age., s. 73.

33) İ. N. Paşa, Kürtlerin Kökeni, çeviren M. Tayfun, Doz Yay. 1991. s. 93.

34) Age., s. 95

35) Dr. Bender, age., s. 75.

36) F. C. Christensen, Sasaniler Çağında İran, s. 19; Süleyman Mazhar, Dinlerin Hikayesi, Kahire, s. 288. Ayrıca İ. Nuri Paşa, Zerdüşt'ün Doğu İran kökenli oluşunu reddeder ve şehit olduğunu söyler. s. 100.

Yukarıdaki noktalara eklenecek birşey daha: Batlıların **Zo-roaster** diye adlandırdıkları Zerdüş'te Kürtlerin ataları Med'ler sahip çıkar. Öyle ki; "O'nu, Kürtlerin ilk ataları sayılan Gu-ti'lerin ilk insan (Adem) olarak gösterdikleri Kiyumers'e vardirmek için, Medler zamanından geriye doğru 45 atasını sa-yarlar".³⁷

Durum bu iken, Avesta dilinin hangi kavime ya da topluluğa ait olduğu konusunda ortak bir görüş bulunmamaktadır. Aslında tarih araştırmalarında kesin bulgulardan söz etmek, bi-limsel çalışmalarda nihai söylemlerden bahsetmek zaten bi-limin ve araştırmanın ruhuna aykırıdır.

Bununla birlikte Avesta dili üzerinde inceleme yapanlar, bu dilin hangi kavime ait olduğuna saptama konusunda ortak bir paydaya erişebilmiş değilseler de, ağırlıklı görüş şudur: Avesta dili, Farsça ile yazılmış değildir.³⁸ Avesta Kürtçe'dir diyenler şimdilik çoğunlukta.³⁹ Benzer biçimde, araştırmacılar Aves-ta'nın yazılış tarihini ve bölümlerinden her birinin yazılışı arasındaki süreyi de saptayabilmiş değiller. Ancak bu yolda önemli ve ciddi mesafe kaydedilmiştir.⁴⁰

Avesta'nın içeriğine gelince; dini inanç ve düşüncelerinin yanı sıra önemli bir tarih kaynağı olduğu kadar; **ferman, ka-nun, tüzük ve yönetmelik** gibi konularda da geniş bilgiler içermektedir. Avesta'nın işaret ettiği bölge halkı arasından günümüze kadar gelmiş söylentilere göre, Avesta, 21 kitaptan meydana gelmiştir ki; bundan ancak küçük bir parça günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu da **Vendidad** denilen bölümdür. Arap tarihçileri, Avesta kitabının özgün me-tinlerinin 12 bin inek derisi üzerine yazılı olduğunu; bundan yapılmış bir kopyanın Wistaspa'dan kaldığını ve bunlardan bi-rinin Makedonyalı ünlü Büyük İskender tarafından Pers Sarayı ile birlikte yakılarak imha edildiğini, diğer kopyanın da Yu-nanlılar tarafından götürülerek bilimsel eğitimde kullanıldığını iddia ederler.⁴¹

37) Dr. Bender, age., s. 71. I. Nuri Paşa ise Zerdüş't Milletinin dilinin Medce yani bugünkü Kürtçe olduğunu öne sürer. age., s. 93.

38) Mesud Muhammed, age, s. 14.

39) E. Xemgin, age., s. 103.

40) Mesud Muhammed, s. 14.

41) E. Xemgin, age., s. 104.

Kimi kaynaklar ise şöyle: Büyük İskender'in MÖ 331 yılında Ahemeniş/Ahamenid/Akamenid devletinin kral sarayındaki kütüphanesini ele geçirip ateşe verdikten sonra, Avesta kitabının kütüphanedeki büyük kısmını yakırdı. Sadece toplam 83 bin kelimeyi içeren az bir kısım bu yangından kurtulabildi. Yakılan büyük kısmın öğretisi ve metinleri, İskender yönetimi altındaki Selevkus döneminin sonuna kadar kuşaktan kuşağa sözlü biçimde aktarıldı. Sözlü öğretilerin yeniden yazımı MÖ 147 yılında gerçekleşti. ⁴² Bu çabalar Eşkani döneminin sonuna kadar (Miladi 226 yılı) sürdü; ardından Sasani yönetimindeki Xosro Perviz (Miladi 590-628) döneminden İslam öncesi çağa kadar devam eden bu yazım çabaları, İslamiyet'in gelişiyile birlikte Fars kültürünün sayfalarının katlanıp belli bir süre için tarihe gömülmesiyle birlikte tümüyle sona erdi. ⁴³

Yine Büyük İskender sonrası Fars yazılı kaynaklarıyla Rum tarihçisi Polin'in (MS 1. yüzyıl) belirlediğine göre, Avesta kitabının iki milyon şiiri; Pehlevi ve Arap kaynaklarının verdiği bilgilere göre ise Avesta'nın 12 bin cildi oluşturan bölümü, yakılan Akamenid/Ahemeniş Sarayı'nın külleri arasında kaldı. ⁴⁴

Avesta'nın yanmadan kurtulan bölümleri (yukarıdaki kaynağa bakılırsa yakılan bölümleri-FB) MS 51-78 yılları arasında toplatılıp din adamlarının ezbere bildikleri konularla birleştirildi ve yeniden yazılıp çoğaltılarak dağıtıldı. Ardeşir Papakan (MS 226-240), Avesta'nın nüshaları üzerinde düzeltmeler yaptırıp ismine de İsnad-Westra diyerek çoğaltıp dağıttı. Daha değişik tarihlerde de bu türden girişimler görüldü. Ancak Sasaniler zamanında çoğaltılıp dağıtılan Avesta 347 bin söylevi kapsarken günümüzde bulunanı 83 bin söylevi kapsamaktadır. ⁴⁵

İslam tarihçisi Mesudi der ki: "Zerdüş, yazılarından bir bölümünü Zend-Basend üzerine yazmıştı. Ölümünden sonra bölgenin bilginleri onun Herse bölümü üzerine yazdılar ve ismini de Mecusi'nin Bard Yan Bawer'i koydular...." ⁴⁶

Avesta'nın akibeti hakkında son bir bilgi daha: İskender'in

42) M. Muhammed, age., s. 15.

43) Age.

44) Xemgin, age., s. 104.

45) Age., s. 104.

46) Age., s. 104.

yakıp yıkmasından kurtarılıp Sasani dönemine kadar korunarak çoğaltılan ve geliştirilen Avesta'nın yukarıda belirtilen bölümleri, Arap-İslam ordularının bölgeyi işgal etmeleri ve özellikle Halife Ömer'in fetih dönemindeki talimatları üzerine imha edildiler.⁴⁷ 4000 kadar kilise yaktıp yıkılan ve İskenderiye Kütüphanesi ile Zerdüşť dininin yaygın olduğu Mezopotamya, İran ve Hindistan'a kadar uzanan bölgedeki bütün kültür ürünlerini imha ettiren Halife Ömer'in gerekçesi şuydu: "Eđer bu belgeler Kur'an'a aykırı ise zaten yanlıştır. Yok eđer Kur'an ile uyum içerisinde iseler, bu durumda gereksizdirler. Çünkü zaten Kur'an vardır. Her iki durumda da yok edilmeleri gerekir".⁴⁸ Avesta'nın günümüze kadar uzanan bilgilerine gelince, bunlar İslam ordularının önünden kaçıp Hindistan ve benzeri yerlere sığınan Zerdüşť mensuplarının, İslamın bu kültür kıymından (Jenosid) kurtarabildikleridir. Bu kültürel imhayı betimleyen Kürtçe şiirler 637-669 yıllarında Dersim ve İran Kürdistanı'nda yazılmış olup, şunları dile getiriyorlardı:

Hurmuzgan ruman,
Atıran kujan,
Hosan şareve gevre gevregan,
Zorkeri Arep kırdine Habur,
Gihane pale peşe Şarizor,
Jin u kenikan ve dil beşinan,
Merdi aza dilen ji ruyuvehinan,
Revite zerdeşt maye bedest
Bizika na kit Hurmuz ve hiç kes.⁴⁹

Türkçe çevirisi de şöyle:

Hürmüzgahlar viran oldu, ateşler söndü,
Büyük, büyükler saklandılar,
Sitemkar Araplar, her tarafı harap ettiler,
Hatta Şehrizor'a ulaştılar.
Kadınları, kızları esir götürdüler,

47) Xemgin, age., s. 105.

48) Age., s. 130. Ayrıca Faik Bulut, Allah Devletinde Demokrasi, tüm zamanlar yayıncılık, Haziran 1993, s. 213.

49) Xemgin, age., s.

Azad erkekleri kana boyadılar,
Zerdüş'tün ayini sahipsiz kaldı,
Hürmüz kimseye yardım etmedi.

Zerdüş Dinindeki Gelişmenin Dile Etkisi

Arî kültürüne bağlı toplumlar eskiden çok tanrılı inançlara sahiptiler; doğa güçlerine ve gökteki cisimlere inanırlardı. Ayrıca çok eskiden beri doğa ilahlarına ve ahlâk tanrılarına, bu arada ismi cismi belli kimi tanrılara taparlardı. Bu süreç içinde Hîndo-Arien (İranî) ayrışmasıyla birlikte tapınılan tanrıların önem ve işlevleri arasında da ayrışmalar başladı. Örneği daha önce benimsenen ortak tanrılardan *Daeva*'dır. (sonradan *Daiu*, *Deiu*, *Dieu* olarak Latince, özellikle de Fransızca'ya geçti ki anlamı ilah, tanrı veya Allah'tır). Bu *Daeva* savaş tanrısı *Andra* olup, Arî Hint-İran toplumlarının ortak ilahıydı. Ancak ayrışmaya bağlı olarak,⁵⁰ *Andra* İrani toplumlar arasında zaten kötülük simgesi olarak bilindiğinden,⁵¹ bu kez Hint toplumlarına kalıverdi. İrani kavimler bunun yerine *Asura* ya da *Ahura* kavramını geliştirdiler ve iyilik tanrısı olarak benimsediler. Böylelikle Hintlilerin *Angra/Andra/İndra* ya da kısaca *Angra-Mainyu* tanrısının karşısına *Ahura-Mazda* (ya da iyilik tanrısı olarak Hürmüz) çıkarılmış oldu. İşin ilginç yanı, günümüz Kuzey Kürdistanı'nın Kars, Erzurum, Van ve Bitlis bölgesindeki halk arasında *ander* sözcüğü hâlâ yaşamakta;⁵² özellikle de "Andır bwe, Endır bimine" (Andıra kala) gibi kargımalarda ya da "Endırr!." (Vay be, bak hele!...) türünden anlamları yüklenmektedir.

Kürtlerin atalarından sayılan Kassit toplumlarının tanrısı *Mithra/Metre/Mitra* güneşi simgeliyordu. Kürt Huri halkının Mitani devletinde de güneş tanrısı olarak önemini koruyan *Mitra*, Hitit Kralı Şüpüllüme ile Mittani Kralı *Mattiwaza* arasında MÖ imzalanan 1380 yılındaki bir anlaşmaya da tanıklık etmektedir. Akamenid/Ahamenişler dönemindeki yazıtlarda, bölge halkının hâlâ *Mitra* ve *Zervan* ile *Anahita* tanrılarına

50) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 19; ayrıca Mesud Muhammed age, s. 17.

51) İhsan Nuri Paşa, age., s. 101.

52) Age., s. 101.

inandıkları görmek mümkün.⁵³ Bununla birlikte Hint-İran ayrışmasından sonra, İrani topluluklar artık Mitra'nın yerine Ahura-Mazda'yı en büyük tanrı haline getirmeye başlıyorlar. Part/Pars döneminde ise artık egemen durumdaki Ahura Mazda inancının yanında Mitra tanrısının da, Ahriman'a karşı ortak mücadelesine inanılır. Zerdüşť dini inancından büyük ölçüde etkilenmiş olan Mani dini inancının da bölgede gelişmeye başladığı görülür. MÖ 521-485-479 arasında Zerdüşť dini inancı, Akamenidler devletinin resmi inancı olarak kabul edilir. Sasaniler dönemi bir yandan Zerdüşť dininin egemen olduğu, öte yandan değişik dini akımların gelişerek birbirlerine karşı mücadele ettikleri bir dönemdir. Sözelimi II. Şapur 309-379 yılları arasında Avesta'nın yeniden yazılı hale getirilmesi ve çoğaltılmasını emreder. Hemen arkasından I. Xosro (Xosrau/Hüsrev) 531-579 yılları arasında benzer yöneme başvurur. Bu önlemlerin, bölgede gelişip yayılmakta olan Mazdaizm ve Mani dini inançlarına karşı alınan önlemler olduğu sanılıyor. Yeniden yazılıp çoğaltılan Avesta üzerinde, öteden beri bölgede yaşayan Mitra ve Zervanizm gibi inançların güçlü etkisi olduğu ileri sürülüyor.⁵⁴

Bilim adamlarının üzerinde görüş birliğine vardıkları nokta şudur: İrani topluluk ve halklar, Mazda'yı "en bilge tanrı" bildiler ve Verona'yı ise en eski ve en büyük ilah olarak bellediler. bununla birlikte özgün adını ezberleyip saklamadılar.⁵⁵

Bir dönem sonra (ki Ahamenid yazılı belgelerinde bunun izlerini gördük) İrani kavimler arasında Mitra ile Mazda tanrılarının ayrışmasına tanık oluyoruz. Mitra inananları, belli bir süreç içinde Mazda ile bu büyük tanrı çevresindeki diğer ilahlara yönelmeye başladılar. Sözelimi Güneş tanrısı Mitra adına söylenen Yaşta'lar, Ahura Mazda için de söylendi.⁵⁶

53) Xemgin, age., s. 70-100. Ünlü tarihçi Mehmet Emin Zeki Beg, Mitra sözcüğünün aslında (Mithra) olduğunu; bundan (th) harflerinin düşerek Yunanca'ya geçtiğini, (r) harfinin düşmesiyle de Farsça'da (Mıhr) oluverdiğini belirtir. (bkz. age., s. 320). İ. Nuri Paşa ise, (Mitra) sözcüğünün Mitani devletine bağlar ve (Art Mita) ile (Mitra) arasında ilişki olabileceğini ima eder. (bkz. age., s. 102).

54) Age., s. 100-101.

55) F. C. Christensen, Sasani Döneminde İran, s. 19; aktaran Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 19.

56) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 20.

Tanrılar adına yapılan kurban töreni şarkıları olan bu Yaşta'lar, başlangıçta 30 söylevi olmasına rağmen halen 21 söylevi kapsamaktadır. Kalmış olanların orjinallerinin, bölgenin eski Kürtçe'siyle yazıldığı söylenir. Bunun yanı sıra, Mitra müminleri Zerdüş'ten yazılan Avesta'nun diğer modern bölümlerini de (Yasna, Vispered, Nijis...vs) dini törenin ruhuna uygun biçimde terennüm etmekteydiler. ⁵⁷ Zaten, A. Medyalı'nın da belirttiği üzere, Hint-Akdeniz din grubu içinde en köktenci düalist (ikili) bir niteliği taşıyan Zerdüş ⁵⁸ dini, Hint-Avrupa halklarına yeni bir söylemle gidiyordu: "Çok tanrı inancına son verilmesini istiyor; bütün dengenin, İyî tanrı Ahura-Mazda ile kötü tanrı Angra-Mainyu arasındaki mücadelede yattığını belirtiyor, sonuçta zaferin Ahura-Mazda tarafından kazanılacağını vurgularken, Hint halklarının daha önce inandıkları Hint-İrani toplulukların ilk tanrılarında Daeva'ya da yeni bir anlam ve işlev yükliyordu. Sözelimi Daeva'yı İblis anlamında kullanırken, Mazda'ya sadece iyilik tanrısı değil, her şeyi yaratan "biricik ilah" niteliğini kazandırıyor; Ahura sıfatı ile de Mazda'ya şefkatli/bilge ünvanını veriyordu. Böylece Ahura Mazda/Mazdo (Şefkatli Bilge Mevla) anlamında kullanılmış oluyordu. ⁵⁹

Kimi araştırmacılara göre Avesta'da bulunan Yaşta adlı kurban töreni şarkıları, İran tarihi efsaneleri ile Doğu İran tarihine ilişkin çok zengin kültür kaynaklarıyla doludur. Edebi bölümleri ise Avesta'nın en eski bölümlerinden sayılan Gatha'lardan çok daha eskidir. ⁶⁰

Zerdüş'ten Peygamber'in, Doğu İran'da (Belh ya da Belx kenti) öğretilerini yaydığı ve Ahamenitler devletinden daha önceki bir dönemde yaşadığı belirtilir. Bu bağlamda bir kültür olayı olarak din önderlerinden olan üç ayrı Zerdüş'ten söz edilmektedir. Mazdaizm ve Zerdüş'ten inanana göre kendilerine gelen ilk peygamber Mihabad olup (birinci Zerdüş'ten diye de

57) Age., s. 20. Ayrıca E. Xemgin, age, s. 105.

58) A. Medyalı, Antik Kürdistan'da Dinsel Yapılanma; Zerdüş'ten ve Öğretisi, Behrem dergisi, 1989. s. 14.

59) Mesud Muhammed, age., s. 15.

60) Zübeyr Bilal İsmail, age, s. 20. Ayrıca karşılaştırma için bkz. Xemgin, age., s. 103-108; Dr. C. Bender, age., s. 75; Dr. A. Medyalı, age., s. 5-15.

anılır), MÖ önce 3000 yıllarında yaşamıştır. Ateşten yapıldığı söylenen **Huşeng** (ya da ikinci Zerdüşt) ise MÖ 2040 yıllarında yaşamış olup, kimilerine göre bu İslami kaynaklarda geçen ve Hz. Muhammed'in soyunu bağladığı İbrahim peygamberdir. Üçüncü Zerdüşt, (yani Zerdüşt dininin yayıcısı) ise MÖ 660 yılında Urmiye civarında doğmuştur. ⁶¹

Zerdüşt'ün edebi gücü, etkileyici dili ve büyüleyici kişiliğinin etkilerini Avesta'nın **Gatha** adlı bölümlerde görmek mümkündür. Bazıları, **Gatha**'ları (28-34-43-51-53) kurban ve kutsama anlamına gelen, değişik konularda yazılmış toplam 72 söylevi içeren; dini inanç ile tanınma şekillerini belirleyen lirik şiirler ve kutsamalardan ibaret olan **Yasna** kasideleri içinde saymaktalar. ⁶² Zerdüşt Peygamber, edebi değeri bir hayli yüksek olan bu **Gatha**'lar aracılığıyla kararlı kişiliği ve azmini sergileyerek, hakikate ulaşma mücadelesini sergiler. ⁶³ Bu yönüyle de, ünlü **Gilgames** Destanı kahramanı **Gilgames**'in ışığı ve gerçeği yakalamak için yaptığı mücadele ile Avesta'daki mücadele arasında kültürel öğelerdeki benzerliklere dikkati çekelim. Ortak noktanın olmasına şaşmamak gerek. Çünkü her ikisi de Ari kültür birliğinin alt kümesinden olan Kürtlerin iki önemli şahsiyeti (Biri Zerdüşt diğeri de **Gilgames** Destanı'nı yazan Kürt Kasit Şairi **Sin-Leke Unnini**) dir.

Hint ve İran halklarının kültürel ayrışımının bir parçası olarak, Zerdüşt öğretisini savunan Peygamber, Hintlilerin tanrısı olan **Daeva** müminlerine karşı amansız bir mücadele açtı. **Deava** ibaresi, artık bir tanrı adı ya da Hint inancı/mezhebi olmaktan çok, Zerdüşt dinini benimsemeyenlerin bütün tanrılarına verilen kötü bir sıfat (iblis vs..) anlamında kullanılmaya başlandı. ⁶⁴

Zerdüşt, **Ahura Mazda** kavramının kapsamını genişleterek; bunu bir kabilenin, bir kavmin veya bir ümmetin tanrısı gibi değil, tersine bütün bir insanlığın ilahı olarak sundu. ⁶⁵

61) Xemgin, age., s. 86-87.

62) Age., s. 105.

63) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 20.

64) Age., s. 20. Fakat Andre Ribhard, "Zerdüşt dilinin hoşgörürden yoksun olmadığını belirtiyor" Bkz. İnsanlığın Tarihi, s. 114.

65) Christensen, age., s. 568.

Zerdüşt'ün filozof olduğunu söylemek mümkün değilse de, büyük bir bilge kişi olduğu su götürmez. Öyle ki, Hint kavimlerinden ayrılan İrani halklar arasında kültür, gelenek ve hayat birliğini sağlayacak biçimde katkıda bulundu. Öğretilerinde insanın kaderi ile ilahi kudret arasındaki güçlü bağı görüyor; maddi yaşama, güçlü manevi öğretilerle yol göstermeye çalışıyordu. Bununla birlikte İrani halklar ilkel topluluklar olmadığından; tersine, hayli incelmış bir kültürün ve belli bir düzeye ulaşmış uygarlığın yaratıcıları olduklarından, Zerdüşt'ün kullandığı dinsel öğretinin dili ve edebi yorumları da, çoğu yerde kolektif ve toplumsal bir ruhun yaratıcı soyutlamaları ile bireysel girişimlerini içeriyordu.⁶⁶ Bu nedenle, "Gatha bölümlerindeki ilahi sıfatlar, bugün bize açık gelse de o dönem İrani kavimler arasında yeterince açık değildi."⁶⁷

Öte yandan Zerdüşt, kendi öğretisinin yayılmasında bir çeşit halkçılık yaparak, Ahura Mazda'dan önce geniş yığınlarca benimsenen umut, su, aydınlık ve ateş tanrısı Mitra ile birlikte Ana Hita olarak bilinen Ardui Sura gibi su ve bereket tanrıları (Arilerce kutsal tutulan-FB) çevresinde derlenen kültürel öğelere de yer verdi. Mitra inancındaki Yaşt/Yaşa'lardan önemli ölçüde yararlanarak bunları Zerdüşt öğretisinde bolca kullandı; Yaşt kasideleri ile Gatha kasideleri arasında bir denge yaratıp yeni bir bileşim oluşturdu.⁶⁸

Bir bakıma, Hint-İran halklar topluluğunun eskiden beri benimsediği dini inançları derleyip bir üst aşamada (çok tanrıçılıktan tek tanrıçılığa yönelen süreçteki ikilemci görüş; düalizm) birleştirip bir senteze vardı. Fakat Zerdüşt inancının başlangıçta Doğu İran yöresinde rağbet gördüğünü, bir sonraki aşamada da Kürtlerin atası olan Medler'in yerleştikleri Medya'ya (din adamları ve Zerdüşt davetçileri tarafından) yayıldığını belirtebiliriz. Yine de belli bir tarih saptamak mümkün değil. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz. Medler'in Zerdüşt dinini benimsedikleri Darius ve Xaşıyarşa döneminde,

66) Z. Bilal İsmail, age., s. 21. (Hoşgörülü Zerdüştlük Doğu'da erdem ile bireysel kurtuluş fikrini, çok değişik halklara ortak olan bir anlayışla da toplumsal kurtuluşu canlandırıyor" Bkz. Anndre Ribhard, age., s. 114.

67) Christensen, age., s. 569.

68) Age, s. 21.

Pers diyarındaki Ahamenitler sülalesi henüz Mazdaizm dinine bağlıydı. O çağdan beri, Medya Zerdüşt inancının yayılma ve gelişme merkezi haline gelirken son aşamasında Mecusi tabakasının görüşlerini benimser oldu.⁶⁹ Alman araştırmacı Nebrg yazıyor: "Bölgedeki çeşitli inançlar ve mezhepler arasında ortak noktayı bulup yakınlaşmayı sağlamak girişimi, Zerdüşt inancının son dönemlerinde gerçekleşti".⁷⁰

Zerdüştlük, eski İran Mazdaizm inancının deryası içinde yüzyıllar boyunca kuşatılmış kaldı. Yine de Mazdaizm İran diyarında çok az bir gelişme gösterebiliyordu. Part (Pers) kavminin benimsediği Mazdaizm ile Medler'in inandıkları Mecusi öğretileri arasında da önemli farklılıklar vardı. Ahamenid sülalesi dönemiyle Medler arasındaki bu inanç farklılığı, Hint-İran kavimlerinin ayrışmasının alt bağlamındaki İranî halkların da kültürel farklılaşmasının önemli bir dönemecini oluşturuyordu. Bu kültürel ayrışma, daha sonra göreceğimiz gibi, dildeki ayrışmaya da yansiyordu.

Bu düzlemde Yunan tarihçisi Herodot MÖ 400 yıllarında Pers ve Med inançlarını tanımlarken, Mitra ile Ahura Mazda tanrılarını aynı düzeyde gösteriyor.⁷¹ Bu da, daha önce Mecusilik inancını benimseyen Med'ler arasında yeni yeni yayılmaya başlayan Zerdüşt/Mazdaizm inançlarının Doğu bölgesinden Batı İran'a doğru uzanışının bir göstergesidir.⁷² Zaten Mazdeist Zerdüşt inancının kimi öğeleri, Gatha'larda zikredilen Mazdaizm ve yeni Avesta'da zikredilen bazı konular ile farklılık gösterir.⁷³

Zerdüşt dini, eksik bir tek tanrılı dindir. Buna göre orta yerde kutsal kümeler vardır ve bunlar Mazda'nın şahsında tecelli ederler. Aynı zamanda bu kutsal kümeler, biricik ilahi iradenin uygulayıcısıdır.

Aslında köktenci bir ikilem (düalizm; iyi ile kötü mücadelesi) sergileyen Zerdüşt dini, görünüşte ikilemci (düalist) dir. Çünkü

69) Z. Bilal İsmail, s. 22.

70) İran'daki eski dinleri kapsayan bu Almanca inceleme 1937 yılında "İran" adı altında yayımlandı.

71) Xemgin, age., s. 63.

72) Z. Bilal İsmail, s. 21-22.

73) Nebrg, İran, s. 22.

iyi ile kötü arasındaki mücadele, sonunda İyî'nin zaferi ile sonuçlanacağından, tekcil (tek ilah, tek kuvvet, tek tanrı) bir yöneliş sözkonusudur. Madem ki iyi ya da İyilik Tanrısı (Hürmüz veya Ahura-Mazda) kazanacak; o halde kişi sadık bir iman ile üzerine düşeni yapmalı, dini hakikat uğruna kutsal bir savaş vermeli (Cihad), ahlak için mücadele etmeli, nihayet yaşama gücünün ölüm gücüne üstün gelmesi uğruna hayata sıkı sıkıya sarılıp günlük işlerinde çok ciddi çalışmalıdır. Bu düzlemde uygarlığın yükseltilip geliştirilmesi, özellikle de top-rağın sürülüp işlenmesi ve ekilip ürün alınması...türünden faaliyetler, iyilik güçlerinin yararına yapılmış "hayırlı" işlerden sayılmaktadır ki; Zerdüş'tün öğretisinin sacayaklarını oluşturan şu cümlede somutlaşır: İyî düşün, İyî söyle ve İyî yap...⁷⁴

Bu münasebetle şu da belirtilmelidir. Zerdüş't öğretisinin yer aldığı Avesta'daki birçok kavram, hemen hemen olduğu biçimiyle Ortadoğu'daki İbranî (Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık) dinlere geçmiştir. İslam ve Yahudi tarihçileri ya da yandaşları bunları inkar etseler de, "kıyamet günü, cennet, cehennem, azap ateşi, ölümden sonra diriliş, hayır ve şer kuvvetleri, iblis, mutlak hakikate ulaşma..." gibi dini edebiyat kavramları da Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat ile Müslümanların kitabı Kur'an'a geçmiştir.

Birkaç örnek:

Arap-İslam yazarlarından Prof. Abbas Mahmud El Ukkad'ın "Allah" adlı kitabının 88. sayfasında şöyle denilmektedir: "Mecusiler, ahiret gününe inanmışlardı. Mısırlılar da öyle. Yine, Mecusiler, öteki dünyada sevap, günah ve ceza gibi şeylerin olacağına, bu arada ölümden sonra dirilişin gerçekleşip kıyamet günününün yaşanacağına da inanırlardı".

Aynı yazar bir başka saptama daha yapıyor: "Yahudi kavmi, Sabiî'ler ile tanışmadan ve Mezopotamya'ya gitmeden önce Şeytan diye bir varlıktan haberdar değildi. Çok sonradan bu Şeytan'ı, Mecusiler zamanında kötülük tanrısı olarak bilinen Ahruman'a benzetir oldular".

Irak'taki Vakıflar Bakanlığı'na bağlı olarak çıkarılan İslam

74) Z. Bilal İsmail, age, s. 23. Nebrağ, age, s. 20-21. Aslında Zerdüş'tün ünlü üçlemesi şöyledir: "Söz iyi söylensin, düşünce iyi düşünülün, iş iyi yapılınsın!" (FB).

dergisinin 112. sayfasında şunlar yazılı: "İsrailiyat kitaplarında (Tevrat vs.) başlangıçta kıyamet günü, ölümden sonra diriliş, ahiret gibi kavramlar yoktur. Buna ilişkin ilk ibare ve kavramlar, İşıayya'nın (MÖ üçüncü yüzyılda yaşamış) yazdığı kitabın 24. bölümünde yer alır. Yine Daniel'in kitabının 12. bölümünde bu kavramlara sonradan değinilmiştir".⁷⁵

Kültürlerin etkileşimi ve diyalektik mantık yöntemiyle hareket edersek, gerek Tevrat gerekse Kur'an'ın, eski Kürtçe ile yazıldığı bilinen Avesta'daki dini kavramları ödünç aldıklarını, tek tanrı inancına çok yaklaşan bu öğretilerden önemli ölçüde yararlanıp etkilendiklerini, bu arada eski Kürtçe sözcüklerin de hem Tevrat hem Kuran'a geçtiğini kolayca anlayabiliriz.

Yukarıdaki Mecusi/Zerdüşt ilişkisi, ya da Zerdüşt yandaşlarının neden Mecusi diye adlandırıldıkları konusu irdelenebilir. Zerdüşt ile ona inananlar, eskiden Muğ/Mux diye adlandırılırlardı. Yunanlılar sonradan bu hece yapısında değişiklik yaparak, Makius/Lacius/Magius ibaresini kullandılar ki, sonradan Mecusi telaffuzuna dönüştü.⁷⁶

Pers ve Sasani Döneminde Zerdüştlük

Araştırmacı Christensen Pers dönemindeki Zerdüşt inancı için şunları yazıyor: "Gatha bölümlerinin özünü oluşturduğu eski Avesta kitabı ile yeni Avesta arasında tanrıların sayısı ve dinsel öğretiler konusunda farklar var. Part (MÖ 300-MS 226) devrindeki ilk zamanlarda Avesta Vendidat veya Vaeydidat/Videvdat (Şeytanlara Karşı Şeriat, kötü ruhlar ve devlere karşı dini kurallar) olarak adlandırılırdı. Çoğunlukla kötü ruhlar ile devlere karşı yeni, yön ve yöntemleri içermekte olup 22 söylevden ibarettir".⁷⁷

"O devir Avesta dili 'ölü bir dil' idi. Dolayısıyla din adamları bu dili ezberlemekte ve bellekte tutmakta zorluk çekiyorlardı. Aynı zamanda bu eski Avesta ya da Vendidat kitabındaki dini kurallar ile bazı törenler, bir yöreden diğerine farklılık

75) Saptamayı yapıp aktaran Mesud Muhammed, age., s. 17-19.

76) Age., s. 19. Ayrıca karşılaştırma için bkz. Dr. C. Bender, age, s. 73; İ. Nuri Paşa, age., s. 92-93; E. Xemgin, age., s. 92.

77) age, s. 21-24-405. Ayrıca Xemgin, age., s. 105.

gösteriyordu; kimi zaman da çelişiyordu. Vendidat özellikle Eşkani devrinin ilk zamanlarına rastlar".⁷⁸

Sasani döneminde resmi din kabul edilen Zerdüşt inancının ilk kaynakları, yine Avesta dilinde yazılmış kutsal kitaplardır. Bu da ikiye ayrılır. Aslında bir yoruma göre Sasaniler, devletin çıkarını gözeten kanun ve nizamları ekleyerek resmi bir Avesta meydana getirirken, gerçek Avesta din adamlarının ezber ve belleklerinde kalanı idi (ki kuşaktan kuşağa anlatılıp aktarıldı).⁷⁹ Sasani Avesta'sı diye anılan (resmi Avesta-FB) kutsal kitap da, kendi içinde 21 **Safra** ve **Neska**'ya ayrılıyordu. Avesta'nın Pehlevi (Fehlevi) diline çevrilip aynı dilde yapılan tefsirlerine de **Zend** adı verildi.⁸⁰ Yeri gelmişken belirtelim: İslam tarihçisi Mesudî, **Zend** adının nereden kaynaklandığını şöyle açıklar: "...Zendiq'ların çıktıkları dönemde Zerdüşt'ün kendi gönüllerine ve durumlarına göre yazdırıp ismini de Zendiq koydular. Zendiq'den **Zend**'ler gelir. Sonraları bu yazılar **Zendiq** olarak tanındı".⁸¹

Yaygın kanı şudur: "Elimizde bulunan Avesta metinleri, Sasani Avestası adı verilen kitabın sadece küçük bölümlerinden ibarettir. 21 **Neska**'dan özetlenmiş bu Avesta bölümleri, Pehlevi **Dinkurd/Deynkurd** kitabının sekizinci ve dokuzuncu ciltlerini oluşturur. **Dinkurd/Deynkord/Deynkard** ibaresi, aslında Sasani devletinin tarihe karışmasından sonra Pehlevi kitabının adıdır. **Neska** adı verilen 21 bölümün özetini içermekte olup; Sasani devleti hakkında değerli tarihsel bilgiler verir. Gerçekte **Dinkerd** Avesta ile **Zend**'e dayanmaktadır. **Dinkerd**'in Pehlevi dilindeki metinleri Miladi dokuzuncu yüzyılda ortaya çıktı. Günümüzde çok azı bulunmuş olan **Dinkerd**'in sadece tapınma ve dinsel törenleri değil, aynı zamanda tarihsel olayları ve özellikle de birçok bilimin incelenmesini de kapsadığı görülür. Varoluş, yokoluş, efsane, maval, masal, astroloji (yıldız bilimi), doğa bilimleri, dini kurallar, sivil kanun ve nizamlar...Bu bölümlerin bir kısmının **Sasani Avestası** dilinde yazılması büyük bir olasılık, ama aynı zamanda çeviriden önce Avesta di-

78) Age., s. 21.

79) Mesud Muhammed, age., s. 16.

80) Christensen, age., s. 21.

81) Xemgin, age., s. 104.

liyle karışmış olan birçok kutsal kitabın dilini de özümseyerek Pehlevice yazılmış olması da muhtemel".⁸²

"Sadece din meselesini ele alan Zerdüş inancı kitaplarının, Sasani döneminin sonlarına doğru Pehlevice yazılmış olması ihtimali çok güçlü. Çünkü miladi 9. yüzyılda Pers din adamları gözle görülür edebi ürünler sergilemeye başladılar. Ayrıca Zend ile Avesta, Sasani yasalarının temel dayanaklarıydılar".⁸³

"Pers rivayetlerine bakılırsa, tahta çıkan kral Ardeşir, Eşkani Avestası'nın bölük pörçük olan metinlerinin toparlanıp tek bir metin halinde yazılması yolunda Herbezan'a emir verdi. Sonradan bu metinleri özetleyerek, kutsal olarak kabul etti. Ardeşir'in oğlu II. Şapur ve ardılı, dini öğretilerle ilgisi olmayan tıp, yıldız bilimi, metafizik bilgileri de kutsal kitabın metinleri arasına serpiştirdi. Bu bilgiler o dönemde Hint ve Yunan kaynaklı idiler. Ancak Pers rivayetlerinin doğruluğu tartışılır. Çünkü yukarıda adı geçen kitaplar, Grek uygarlığının etkisi altındaki İran bilginlerince oluşturulmuş kitaplardır. Hint etkisi daha geç bir dönemde kendini gösterir".⁸⁴

Burada araya girip Christensen, Nebrg ve ondan alıntı yapıp görüş belirten Iraklı Kürtlerden Zübeyr Bilal İsmail'in yanıldıkları bir noktaya değinelim: "Pehlevi, Sasani dönemlerinde oluşturulan Zend Avesta'daki Pehlevice yazılı metinlere giren din dışı bilgi ve öğretilerin, Hint ve Grek uygarlığı etkisinde kaldığını söylemek" Mezopotamya ve Zağros uygarlıklarını iyi bilmemekten; ya da Batılıların şu ünlü "her şey Batı'dan yani Grek'ten gelmiştir" tezinden; Doğulu araştırmacıların da "bütün uygarlıkların beşiği İndus çevresidir" tezinden kaynaklanmaktadır. Oysa her ikisi de yanlışları ve eksiklikleri içerir. Bir kere "tıp, aritmetik, ticaret, ilk efsaneler, ilk yontular, ilk mabetler için sanat ve bilim, gökyüzüne doğrulan ilk rasathane, dönen ilk tekerlek" Hint/Yunanistan değil, Anadolu'da, ortaya çıktı. Daha doğru ifadeyle Zağros bölgesi ve Yukarı Mezopotamya'da. Ayrıca özellikle Kürt ataları Guti, Grek

82) Christensen, age., 40-41-131, sayfalar.

83) Age., s. 43.

84) Age., s. 43. Ayrıca Dinkurd'de iki önemli rivayetten söz edilir. Ahamenit Avestası'nın aparta (çalıntı), Eşkani Avestası'nın ise gerçek olduğu belirtilir. (bkz. age., 130. dipnot. Ayrıca Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 25)

kavimlerinden çok çok önce uygarlık yıkıp uygarlıklar kuran Kürt Kassitler, MÖ 1896/1176 yılları arasında yaşayarak Ari kültürüne önemli katkılarda bulunmuş, İndus uygarlığına ise Sümerlerin katkıları olmuştur. ⁸⁵ Bu yüzden kültürlerin etkileşimi diyalektiktir; ancak ilk'ler sözkonusu oldu mu, son yıllardaki arkeolojik kazıların da ortaya çıkardığı gibi, Kassit Kürtleri'nin Ari kültürüne; bu arada Pers, Pehlevi ve Sasani kültürüne çok büyük etkileri sözkonusudur.

Kaldı ki, Yukarı Mezopotamya ve Zağros bölgesinde her uygarlık kendi dilini konuşmuştur. 1917 yılında çözümünü yapılan Hitit dili, MÖ 3000 dolaylarında Kürdistan'ın Van bölgesinde yaşayan Hurri halkının konuştuğu dil olan Hurrice'nin etkisinde kalmıştır, Sümerler ile çağdaş olan Kürt Guti topluluğunun da çivi yazısı kullandığı artık sır değil. ⁸⁶ Bu durumda, Avesta'yı yeniden yazan Pers ve Sasani din adamlarının, bu kutsal kitaba serpiştirdikleri bilimsel veya metafizik bilgilerin, sadece Hint ve Grek uygarlıklarından etkilenmemesi, gerek Pehlevice gerekse Persçe yeniden yazılan Avesta üzerinde, Kürtçe'nin eski dillerinin etkili olmaması düşünülemez. Zaten Avesta, Zerdüş'tün elinden Kürtçe kaleme alınmıştır. Bunu daha sonra göreceğiz.

Biz yine araştırmacıların görüşlerini aktarmayı sürdürülim: "Ardeşir, Herbezan Herbez'in (Tansar) derleyip yeniden yazdığı Avesta'nın bir nüshasının Ateş Evi'ne (Azerkeşnasp) konulmasını emretti. Günümüz Azerbaycan bölgesinde bir yöre olan Şiz ya da Cinzek'teki Ateşgah'a atılan bu nüshanın geriye kalan nüshasına yeni eklemeler yapıldı. (Daha önce de bu önlemin, Mani ve Mazdaizm inancının yayılmasına karşı alındığına değinmiştik-FB). Ne var ki dini anlaşmazlıklar devam etti. Bunun üzerine II. Şapur, Mubazan Mubaz (Azerbedmeh Sindan) başkanlığında bir kutsal meclis toplanmasını emretti. Meclis, nihayet Avesta'nın son şeklini onaylayıp, 21 bölümden ya da Neska'dan oluştuğuna ve Yata Ahuviru adlı dua bölümlerinin varlığına karar verdi. ⁸⁷

⁸⁵) Dr. C. Bender, age., s. 9-41.

⁸⁶) Age., s. 45-45. I. Zeki Eyüboğlu'nun Anadolu Uygarlığı adlı kitabından aktarma.

⁸⁷) Nebrg, age., 131; Christensen, age., s. 131.

Hıristiyan din adamlarından François New, Hıristiyanların tartışmalı kaynaklarına dayanarak ⁸⁸ şunu öne sürer: "Mazdek inancının kutsal metinleri, Miladi 9. yüzyıla kadar sadece sözlü olarak yayılabiliyordu ve bu tarihten önce yazılı metinler yok denecek kadar azdı. Zerdüşt kitapları da Sasani devletinin son yıllarında ortaya çıktı. Azer Abad, eski dini rivayetlerin kaybolmasından ve yandaşlarının dinlerini izleyememesinden korkarak yeni hazırlıklara girişmişken, İslamiyet devreye girip Sasani Avestası'nı kendisi için yazdı. Doğrusu Avesta sözcükleri 5. ve 6. yüzyılda kullanılıyordu. Fakat, bu demek değildir ki orta yerde bir kitap vardı. Olan, sadece sözel biçimde dolaşan kuralları ve öğretileri idi. 8. yüzyılda ise alimler, Avesta harflerini kafalarında şekillendirmeye başladılar. Bu harflerin ses tonlarına uygun biçimde şekiller oluşunca da yazılı metinlerin kopyasında kullanıp, sözlü okunan aslına uygun biçime sokuldular. Bu çabaların tümü de Pehlevi harfleriyle yazıya döküldü". ⁸⁹ Belirtmek gerekir ki Avesta'nın Pehlevice yazılışı, kutsal dil Avesta'nın derin ve köklü biçimde incelenmesinden sonra mümkün olmuştur. ⁹⁰ Çünkü her şeyden önce sesli harfler Avesta'da sözcük ve isimleri simgeliyordu. ⁹¹

Peder François New'un iddialarını yanıtlayan F. C. Christensen Sasani Devrinde İran adlı eserinde şöyle der: "Peder François, Sasani döneminde Zerdüşt kitaplarının olmadığını ileri sürer. Bu iddia, esas olarak Sasani devrindeki Mazdekler ile Hıristiyanlar arasındaki bağları temel alan Süryani kitaplarının söylemlerine dayanmaktadır. Oysa Süryani kitapları Zerdüşt yazılı belgelerle kitaplarını es geçmektedir. Bu öylesine tek yanlı bir bakıştır ki, Mazdekler ile Hıristiyanlar arasındaki konularda da sadece Hıristiyanlar adına İncil'e başvurulmaktadır. Oysa Zemzeme adlı kitapta dualar ile bazı kurallara ilişkin yazılar var. Ayrıca bu kitaplar, Mazdeklerin, durup durup eski dini rivayetleri ezberlemelerinden söz eder. İşte tam da bu noktada çok değerli bir şey ortaya çıkar: 'Azer Abad inananları (Mu-

88) Dinler Tarihi adlı derginin 95. cildi, s. 149-199, yıl 1927.

89) Nebrg, İran, s. 495. Christensen, s. 495.

90) Age., s. 497.

91) Age., s. 2.

vabaze) tapınmada kullanılan Avesta metinlerini ezbere bilirlerdi. Bu duaların etkinliği, onu eksik okumaya bağlıdır'. Bu sözler, Peder François'ya aittir. Açıklığa kavuşan birinci şey; Avesta metinlerinin kutsal Hıristiyan metinlerinden çok daha farklı olduğudur. Bu durumda Zerdüş kitabı Avesta, İncil olabilir mi? Yani Hıristiyanların kutsal kitabı olması ihtimali var mı? Açıklığa kavuşan ikinci şey de şudur: Bu tek yanlı bilgilendirme, Hıristiyan okuyucunun gözünden, 'Hıristiyan karşıtlarının yazılı kitapları da vardı' türünden bir gerçeği kaçırmaktadır. Yani İncil'den başka yazılı ve gökten inmiş kitap yoktu izlenimi verilmek isteniyor".⁹²

Zerdüş'tün Konuştuğu Dil

Avesta'yı yazan, Zerdüşlük inancını yayan Zerdüş Peygamber'in konuştuğu dil hangisidir? Ya da daha genel anlamıyla Zerdüş dininin kurallarını içeren Avesta kutsal kitabındaki öğretiler, dualar, kasideler, rivayetler, masallar, efsaneler ve tarihi olaylar hangi dilde yazıldı? Bizzat Avesta'nın yazıldığı dilin hikayesi, bu kutsal kitabın derlenmesi, yakılması, yeniden derlenerek nüshalarının çoğaltılması, zaman içinde şu ya da bu hükümdarın isteğine göre yeniden ve yeniden düzeltilmesi (tas-hih), eklemeler ile çıkarmaların yapılması hangi dil esasına göre gerçekleşti? Avesta'nın ilk yazıldığı dilin geçirdiği evrimler nelerdi? Bu sorulara verilen yanıtlar bir hayli değişik.

Bu meseleyi enine boyuna irdeleyen Kürt tarihçilerin başında Irak'ta bakanlık yapmış olan Mehmet Emin Zeki Bey gelir. *Kürt ve Kürdistan Tarihi Özeti* adlı kitabında araştırmacıların (yerli/yabancı) görüşlerine yer veren M. E. Zeki Beg'in kitabına bir göz atalım: "İran Araştırmaları adlı kitabın yazarı Darmsteter der ki; 'Zerdüş'tün yazdığı Avesta kitabı, Med dilince kaleme alınmıştır'"⁹³ Birçok araştırmacıya bakılırsa Zerdüş Peygamber Med kavminden idi. Bu yüzden, Avesta'yı da mensup olduğu kavmin konuştuğu dilde yazması makul görünüyor".⁹⁴ Aynı ya-

92) Age., s. 495-496.

93) Age., s. 315.

94) Age.

zara göre Avesta, Medce yani günümüzdeki Kürtçe'dir.⁹⁵

"Artık genel kabul gören şöyle bir görüş vardır: Zerdüş, Med dilinin son biçimini konuşmakta idi. Zend Avesta'da gördüğümüz dil, Zerdüş'ün doğmuş olduğu bölgede (bugünkü Mukri bölgesi/İran) halen konuşulan Mukri lehçesine (Kürt-FB) çok yakındı. Hatta Zend Avesta dili, Mukri dilinin kendisiydi".⁹⁶

Mazdeist Edebiyatı üzerinde araştırma yapan Pour Dawud, "Avesta dilinin, İran'ın batısıyla (günümüz İran Kürdistanı -FB) ilintili olduğundan kuşku kalmamıştır. Bu dil, İran'ın Doğu ve Güneydoğu bölgesiyle ilintili değildir".⁹⁷ demektedir.

Avesta dilinin Medce dolayısıyla Kürtçe yazıldığına ilişkin çok sayıda kelime benzerliği gösteren (meha/mezda/maza/mezin, grî/gır/xîr/gîr, enzan/zozan, hırî/hrî andra/ander/endır, hêkmitan/hêk ...vs) örnekler vardır. Tarihi Kürt önderlerinden İhsan Nuri Paşa, "Kürtlerin Kökeni" adlı kitabında Avesta dilinin Medce ve dolayısıyla Kürtçe olduğunu döne döne belirtir.⁹⁸

Türkiye'deki Kürt araştırmacılarından Dr. Cemşid Bender, "*Kürt Tarihi ve Uygarlığı*" adlı kitabında, öncelikle MÖ 3000 dolayında günümüz Van bölgesinde yaşayan ve Anadolu dillerinin en eskilerinden birini konuşan (Kürt) Hurri halkının, Hitit dili üzerindeki etkileri üzerinde durur.⁹⁹ Tarihsel ilinti bağlamında Guti, Hurri-Kassit-Med gibi Kürtlerin kavimleri arasındaki yatay ve dikey kültür birliği ile kültür devamlılığına işaret eden Bender, Kürt dilinin —halk dili olarak— kitabelere geçmesinin tarihini MÖ 3000 yılına kadar uzatır. Med dili ile Kürtçe bağlantısını kuran Bender, Avesta'nın Med diliyle yazılışını General İhsan Nuri Paşa'ya dayanarak teyid eder. Zaten İhsan Nuri Paşa, Guti-Kassit-Med-Kürt ilintisinden yanadır. Kürtleri, Med topraklarının varisleri olarak tanımlayıp, dil yönünden de Medce'nin mirasçısı olduklarını vurgular.¹⁰⁰

95) Age.

96) Age.

97) İhsan Nuri Paşa, age., s. 100.

98) Age., s. 17-39 ve 100-102.

99) Bender, age., s. 45-46.

100) İ. N. Paşa, age., s. 102.

Türkiyeli Kürt arkeoloji uzmanlarından dil ve tarih araştırmacısı Selahaddin Mihotulü, yazdığı Arya Uygarlıklarından Kürtlere kitabında daha ileri söylemler tutturur: "Hatamti (Elam), Keng (Sümer), Hatti (Hitit), Kardunya (Kassit), Guti (Kurti), Mittani, Hurri, Xald (Urartu), Kham (Hiksos), Med, Luwi, Pala, Muşki, Lülübi....gibi kavimleri Arya toplulukları" olarak adlandırıp, bunların günümüzdeki topraklarının Kürtler olduğunu ileri sürmektedir. ¹⁰¹ Mihotulü, Arya topluluklarının dil ve kültür birliği üzerinde dururken, Zerdüşt'ün de "Arya uygarlığının devamı niteliğinde bir Kürt olduğunu" savunuyor. Mihotulü'nin araştırmasında dikkati çeken iki yeni şey var: Elam ile Sümer toplulukları Ari/Arya uygarlıklarına dahil edilmektedir ¹⁰² ki İhsan Nuri Paşa da, İngiliz profesörlerinden olup Sumer Arian adıyla bir sözlük derleyen Wand'ın görüşüne dayanarak Sümer kavmini Ari kökten sayıyor. ¹⁰³ Biz Sümerlerin Kürtlerin ataları sayılan Gutiler ile çağdaş olduğunu, onlarla birlikte çivi yazısını kullandıklarını biliyoruz. Ancak Sümerleri, hele hele Elam'ları Ari topluluklardan sayan görüşün tartışmalı olduğunu ve ciddi bir araştırmayı gerektirdiğini söyleyebiliriz. Birinci nokta budur.

İkinci noktaya gelince: Birçok Kürt araştırmacı ve yazar (İhsan Nuri Paşa, Selahaddin Mihotulü, Zübeyr Bilal İsmail, Mesud Muhammed....vs) yanlış biçimde Ari/Aryan ırkı ya da Aryan topluluklarından söz etmektedir. Bu söylem, Selahaddin Mihotulü 'de had safhaya varıyordu. Öyle ki, sık sık "Arya uygarlıkları, Arya toplulukları ve Ari ırk" deyimlerini kullanıyordu. Sözgelimi şöyle diyor: "Bistum kabartmalarında Hari ja sözü, Ari ya nun karşılığı olup Medler'i kastetmektedir. Yazıtlarda Hurri sözü de Khari şeklinde yazılmaktadır. Çivi yazılı bu iki yazımın eşleşmesi Hurri-Mittani-Med eşleşmesini doğurmaktadır. Bu benzerlik ve eşlemeler, Ari/Aryan olarak ilk çağda adı geçen coğrafi alanın gerek kültür gerekse etnik alanda bir bütünlük meydana getirdiğini sergilemektedir". ¹⁰⁴

101) S. Mihotulü, age., s. 27. Koral Yay. İstanbul 1991.

102) Age., s. 48-62. Oysa Lülübi, Guti ve Kassitlerin dili ile Elam dili arasındaki bazı benzerliğine rağmen, Elamların kökeni ve nereden geldikleri belli değildir. Elam dilinin kendine özgü bir dil olduğu yolunda görüşler egemendir. (Bkz. R. Ghrisman, İran, s. 50; W. F. Albright and T. O. Lambin, The Evidence of Language, part I, s. 154-155; W. Hinz, Persian, V. I. part 2, s. 644).

103) İ. N. Paşa, age., s. 20.

104) S. Mihotulü, age., s. 25.

Görüldüğü gibi Mihotulî Ari deyimini, kültürel ve etnik anlamda kullanıyor. Oysa hem tarihsel süreç hem de bilimsel düzlemde, Ari diye bir ırkın olamayacağını, bunun sadece ve sadece bir dil ve kültür birliğinden ibaret olduğunu savunan Dr. Cemşid Bender'e katılıyoruz. Bender'in gönderme yaptığı Türk araştırmacılardan Profesör Dr. Bilge Umar şöyle demektedir: "Gerçekte ise bir dil birliği ve ırk birliği birbirinden çok farklı kavramlardır. Bir Hint-Avrupa ırkı, bir Latin ırkı, bir Slav ırkı yoktur. ..Çünkü ulus, ırk, dil..vb başka başka şeylerdir. Bir İsviçre ulusu, bir Amerika ulusu vardır. Ama bir İsviçre, bir Amerika ırkı ve dili yoktur. Bir Fransız ulusu ve dili vardır, ama bir Fransa ırkı yoktur" (Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, s. 24.).

Biz başka bir araştırmamızda da son Kürt imparatorluğunu kuran Med'ler, (MÖ VI. yüzyıl) "Ari ibaresini aristokrat üstün tabaka anlamında kullanıp buna sınıfsal bir içerik veriyorlardı"¹⁰⁵ saptamasını yaptıktan sonra şunu belirtiyorduk: "İtalyan genetik bilimci Luigi Luca Cavalli Sforza, ırk-ten-dil bağlantısı üzerine yaptığı son araştırmasıyla, geleneksel ırk teorilerini altüst etti. Buna göre, ten-ırk bağlantısı kökünden yanlış. Esasen, halkları ırklara ayırmak bile temelden hatalı. Ve dünyada ırklar değil, halklar topluluğu yaşamakta" (Bkz: Fransız *Le Nouvel Observateur* dergisi, Ocak 1992).¹⁰⁶

Avesta'nın dili konusunda değişik bir görüşe de yer verelim. Iraklı Kürt araştırmacılarından Mesud Muhammed şunları söyler: "Avesta dilini ilgili kavimlerin diline ait olmasının getirdiği zorluklar nedeniyle Zerdüşt inancı önderleri, bu dili basitleştirip inanan kavmin diline uygun telaffuz ve kelimeler türeterek yaratıcı bir yönetime başvurmuşlardı. Sözgelimi **Dana Dipiri** ibaresi, dini kitabeler anlamında kullanılmıştır. **Dana** Avesta kitabında din demektir, **Depir/dipir**, **dipiri** ise etimolojik açıdan daha ayrıntılı bir açıklama gerektirir. Şöyleki; köken olarak Sümerce **dub** sözcüğünden gelmekte olup, yazılı levha ve elyazması **hatt** anlamındadır. Bu **dup** sözcüğü Akad diline geçerken **duppu**, Aramca'da **tuppu** oluvermiş, buradan

105) Faik Bulut, *Dar Üçgende Üç İsyân: Kürdistan'da Etnik Çatışmalar*, Belge Yay. Mayıs 1992, İstanbul, s. 25-26 Ayrıca Prof. M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, C. I. *Türk Tarihi Kurumu Basımevi*, Ankara, 1987- s. 92.

106) F. Bulut, *age.*, s. 26.

da Arapça'da **Deff** olarak kullanılmıştır. Çok eski İran yazıtlarında ise **dipi** olarak okunuyor (Bistun kitabelerinde) ki, yazılış tarihi Ardeşi döneminin (MÖ 522-465) ilk dört ya da beş yılında Van (Türkiye) ili çevresindeki kayalara kazılmıştır. Bu **dipi** kelimesi de sonradan evrimleşerek Pehlevice'ye **dipirih**, ardından Farsça'ya **dipiri/dipirih** olarak geçti. Günümüzdeki Farsça kullanımı da böyledir. Bu durumda başlangıçta Sümer sözcüğü olan **dipir/depir/dıpiri**; Akadça, Babilce, Aramice, Arapça, Ahamenişçe, Pehlevice ve Hintçe **dipi/lipi** oluvermişti. Yani her dilin bu sözcüğe verdiği bir şekil var. Fakat Avesta'da geçen bu Sümer sözcüğünü Kürtçe'de bulamıyoruz -bunun nedenini sonradan açıklayacağız. Bu durumda Avesta Arî halklar topluluğundan İranî kolun ortak bir sözlüğü durumunda olup, bu İranî dil ailesine mensup halkların (Kürtçe, Farsça, Belucice) ortak folkloru konumunda olabilirdi. Bu diller arasındaki farklılıklara rağmen, Avesta ile aralarında çok canlı bir bağlantı vardı. Fakat ne yazık ki, bu bağlantı çok trajik biçimde koparak farklılıklar ön plana çıktı...¹⁰⁷

Irak Yüksek Öğretim Bakanlığı tarafından çıkartılan ve Dr. Said Ahmed ile yardımcısı Prof. Rıda Cevad El Haşimi tarafından yazılan *Yakındoğu'nun Eski Tarihi: İran ve Anadolu* adlı kitapta, "Avesta'nın eski İran dillerine (Ahamenişçe, Pehlevice, Farsça-FB) tercüme edildiği" yazılır.¹⁰⁸ Bunun anlamı da şudur: Avesta, eski İran dillerinde yazılı değildi.

Kürt araştırmacılarından Ethem Xemgîn, *İslamiyet Öncesi Kürdistan'da Dinî İnançlar ve Etkileri* kitabında, Avesta'nın basit bir Kürtçe ile yazılmış olduğu konusunda tüm araştırmacı ve tarihçiler birleşmiştir" diyor.¹⁰⁹ Dr. A. Medyalı da Antik "*Kürdistan'da Dinsel Yapılanma: Zerdüş'te ve Öğretisi*" adlı incelemesinde Zerdüş'tün Kürt kökenli ve kurduğu dinin Kürt nitelikli olduğunu söyler.¹¹⁰

Ayrıca Dr. C. Bender'in görüşlerine yer verdiği M. Sykes, "*Zerdüş'tün Kürt kökenli olduğu kanıtlanmıştır*" (The Caliph's

107) M. Muhammed, age., s. 17. Ayrıca yazar (dipiri) sözcüğünün kökenine bakarken Feh-reng-i İrane Bastan adlı sözlüğün 109. sayfasından yararlanmış.

108) Tarih-ül Şark-ül Edna El Kadim: İran ve El Anadol, Bağdat, s. 81.

109) Age., s. 103.

110) Age., s. 5.

Last Heritage, s. 425) derken, Ernest R. McCarus da "Kürt halkının atası olan Medlerin peygamberi Zerdüş'tür" (Doğan Kılıç'tan naklen, Kürt Dili İncelemeleri, s. 56) görüşünü savunuyor.

İslam tarihçilerinden Mesudi, *El Tenbih ve'l İşraf* ile *Muruc-ul Zeheb* adlı kitaplarında, Avesta hakkında şu bilgileri verir: "Zerdüş, *Abestaq* adlı kitabıyla ortaya çıktı. Kitabın adı, son harf olan (q) sabit ve vurgulu olacak biçimde telaffuz edilerek *Abastaq* biçiminde söylendi. *Abastaq*'ın 21 suresi; her sure'nin 200 yaprağı, her sesin 60 harfi ve sesi (birbirinden bağımsız ses ve harfler) var. Bazı harfler düşerken bazı harfler de kendini tekrar etmekte. Bu hat (elyazması) olayı *Abesta* dili ve Zerdüşlerle ilgili değildir. Mecusiler, *Abastaq*'ı **Din Depira** olarak adlandırıyorlardı ki (Din Kitabı) anlamına kullanılırdı. 12 bin öküz derisi üzerine altın çubuklarla yazılan *Abastaq*'ın bu dili eski Farsça'dır. Fakat bugün (hicretin 345 yılında-FB) hiç kimse bu eski Farsça'nın anlamını bilememektedir. Zerdüşler, *Avesta*'ya, **Zend** adı altında tefsirler getirip anlamlar yükleyerek Pehlevi dilinden Farsça'ya tercüme ettiler. Bu kez Zerdüş din adamları **Zend** adlı tefsir bölümlerine **Bazend** adlı yeni tefsirler daha ekleyerek bir kısmına **Badara** diğer kısmına da **Akrada** dediler. İskender, Pers Kralı Darius'u yendiğinde *Avesta*'yı yaktırdı. Zerdüşler bu kez, yeni bir elyazması ile *Avesta*'yı çoğaltarak bunu **Kaşan Depira** diye adlandırdılar. Herşeyin Kitabı anlamında olan **Kaşan Depira**, başka kavimlerin dilleri ile vahşi hayvanların sesleri ve benzeri başka seslerden oluşturuldu. Bu yüzden 160* harfi vardır. Her harfin tek başına bir sesi ve biçimi bulunur ki, diğer kavimlerin kullandıkları dillerde bu elyazması'nda (**Kaşan Depira**) kullanılan seslerden daha fazlası bulunmaz. Çünkü Yunan harfleri (ki Rumca diye adlandırılır) o dönemde sadece 24 harften oluşurdu ve bu harflerde kalın **H** (Arapça girtlaktan çıkarılan bir ses-FB), **KH** (Kürtçe'de X diye bilinen girtlaktan çıkan bir harf-FB), ince **H** (Türkçe'nin İstanbul şivesiyle söylenen dudak harfi-FB) **B**, kalın **A** (Arapça'da **Ayn** olarak bilinen ve girtlaktan çıkan bir ses-FB) gibi harfler yoktu. İbranî olarak bilinen Süryanice'de ise 22 harf vardır ki, bu harf-

* Mesudi, harf ve elyazması deyimleriyle, alfabeyi kastetmektedir (FB).

ler kesiktir: Bir kısmı Süryanice ve Himeyrice'ye benzemeyen biçimlerle doludur. Bir kısmı Himeyrice kaleme alınmış Süryanice'ye çok benzeyen harflerdir. Arap harfleri ise 29'dur. Bunun dışında halkların kullandığı harfler benzeşirler. Zerdüşterin sayısını beşe çıkardıkları ve Farsların kullandıkları iki elyazması (yukarıda belirtilen), Nebati harflerine geçen ve geçmeyen harfler vardır. ....Zerdüş, Mecus peygamberiydi. Onlara halk dilinde **Zemzeme** adıyla ünlü bir kitap ile gitti. Aslında bu kitabın Mecusiler arasındaki adı **Abasta/Bastah** idi. Bu kitabın dili 60 harften oluşur. Kitapta kullanılan harflerin sayısına ulaşacak başka herhangi bir dil yoktur. Bu harflerin ve dilin anlaşılmasında zorluk çekildiğinde Zerdüşter **Zenda** adıyla yorumlar eklediler. Bu kez tefsirlerin tefsiri gerektiren bölümlerine **Bazend** adı verildi. Zerdüş'tün ölümünden sonra din bilgileri tefsirin tefsirinin tefsirini kapsayan yeni açıklamaları ekleyerek **Avesta'nun** bu bölümüne **Barda/Bardah** adını verdiler. Mecusiler bugün bile (Hicri 345. yıl-FB) gökten indirilen bu kitaplarını ezberlemekte güçlük çekiyorlar. Din bilgileri ise bu kitabın Yedili, Dörtü ve Üçlü'lerden oluşan bölümlerini ezberleyebiliyorlar".¹¹¹

Iraklı Kürt araştırmacılarından Zübeyr Bilal İsmail Avesta'nın anlamı ve bölümleri üzerine, dil ve kelime kökenbilim (etimoloji) açısından değişik bir yorum getirerek kullanılan dil konusunda görüş belirtiyor: "**Avesta** ibaresi eski İran sözcüğü olup, (in sığınak, korunak, barınak) anlamına kullanılırdı. Avesta kitabı, eskiden iki ana bölümden oluşurdu. Birincisi **Gatha** denilen bölümdü ki, dini şarkılar, kasideler, dualar ve terennümleri içerirdi. Bu bölümü bizzat Zerdüş derleyip oluşturmuştur. Kullandığı dil ise Kuzey-Batı İran dillerinden **Medce** idi. Ama ikinci bölüm Zerdüş din adamlarınca kaleme alınmış (Zerdüş peygamberden naklen aktarmalar biçiminde) olup; kullanılan dil, **Gatha** adı verilen bölümün yazılmış olduğu dilden farklıdır. Bu dil, şimdiki İran'ın o dönemde Kuzey-Batı ve Doğu bölgelerinde konuşulan dillerin çeşitli yerel

111) El Tenbih ve'l İşraf, Beyrut, 1967, El Turas Yayinevi, s. 80-81. Muruc-ul Zeheb ve Meadin-ül Cevher, Beyrut, 1965, El Endülüüs Yayinevi, s. 252. Aktaran Z. Bilal İsmail, age., s. 31-32.

lehçelerinden oluşmaktadır. Yazımda kullanılan lehçeler, bölgeye ve zamana göre de değişiklik göstermektedir..."¹¹²

Bu bölüm sonunda çıkarabileceğimiz özet fikir şudur: Zerdüş peygamber Kürtlerin atalarından sayılan Medler'in ülkesindeki (Medya) Urmiye gölü çevresinde doğmuş; Med'lerin Magi diye bir kabilesine mensuptu. Zerdüş inancına göre gökten indirilen Avesta kitabında kullanılan dil, en azından Gâthâ denen en eski bölümlerinin yazılmış bulunduğu dil, Medce yani günümüze kadar gelen Kürtçe'dir. Bununla birlikte Zerdüş bulunduğu yerde öğretilerini yayamadığı için, günümüz İran'ın Doğu bölgelerine giderek özellikle de Belx (Belh) kentini merkez alıp, propagandasını oralarda yürütmüştür. Gerek ölümünden sonra gerekse kendine bağlı din adamlarının bulunduğu bölgelerde dini öğretebilmek amacıyla Avesta'nın tefsir (Zend, Bazend vs..) bölümlerinde kullandıkları dil, değişiklik göstermiştir. Ahamenit ve Sasani dönemlerinde ise Pehlevice ve Farsça ile yazılmıştır.

112) Age., s. 30. Ayrıca Dr. Medyalı, Avesta'nın ikinci bölümlerini "Yeni Avestan" olarak adlandırıyor. (Etkz. Berhem dergisi, Cotmeh 1989, Hejmar; 6, s. 16)

İkinci Bölüm

Medce, Pehlevice ve Farsça

"...Gökyüzü yeryüzünden ayrıldığında
İkizler birbirinden uzaklaştılar..."¹

Yukarıdaki dize, Babil'in yaratılış ve diriliş mitolojilerinin Asurlar'ın yazılı belgelerine geçmiş halidir. Asur kitabeleri, Babil ve Hurri (bu sonuncusu Kürtlerin atalarından sayılıyor) kültüründen önemli ölçüde etkilenmiştir. Özellikle de Hurri'lerin torunları ve kültürel mirasçıları olan Medler, sonraki dönemde Babilliler ile birlikte Asur imparatorluğunu devireceklerdir (MÖ 605 yılı). Dize'deki "İkizler birbirinden uzaklaştılar" ibaresini, İrani dillerin (Medçe/Kürtçe, Ahamenişçe, Pehlevice, Farsça vs.) gelişim ve ayrışma süreçlerini tanımlamak amacıyla kullanıyoruz. İrani diller üç büyük gelişme ve ayrışma süreci yaşadılar. Şöyle ki;

a) **Eski Dönem:** Eski İrani diller olarak adlandırılan ve Avesta'nın yazıldığı MÖ 9. yüzyılda başlayan ama esas olarak MÖ 4. ila 8. yüzyıla kadar uzanan bir aşamadır. Eski dönem diye adlandırılan bu aşamada Avesta'ya egemen olan dilin Medce yani Kürtçe olduğu görülür.

1) Aktaran Xemgin, age., s. 142.

b) Orta Dönem: Pehlevice (Persçe/Partça) diye adlandırılan günümüzde Horasan illeri adıyla ünlü, eskiden Eşkanilerin oturdukları diyarda geçerli olan, tarihi MÖ 300 yıla kadar uzanan bir aşamayı simgeler.

c) Üçüncü Dönem: Modern İrani dillerin konuşulduğu tarihi içerir ki, MS 9. yüzyılın başlarında yani Sasani devrinden İslamiyet'in bu illere girmesine ve Sasanilerin çöküşüne kadar sürer. Bu aşamada Farsça egemendir.

Biz, İrani diller açısından Eski Dönem diye bilinen ilk aşamayı ayrıntıladıktan sonra, Med dili üzerine yoğunlaşacağız. Pehlevice'yi ve Farsça'yı da sonraki Orta Dönem ve Üçüncü Dönem sürecinde ayrıntılı biçimde ele alacağız. Bu arada bu dillerin Avesta dili, Med dili, günümüz Kürt dili ile olan yakınlık ve uzaklıklarını, tarihsel süreç içindeki bağlarını inceleyeceğiz.

İrani dillerin gelişimindeki Birinci Dönem ya da Eski Dönem, Zerdüş kitabının yazılış tarihi olarak kabul gören MÖ 9. yüzyılda başlar. O tarihten MÖ 4. yüzyıla kadar sürer. Özellikle Avesta'nın Gatha denen eski ve bizzat Zerdüş Peygamber tarafından kaleme alındığı söylenen bölümlerine baktığımızda; Zerdüş'ün kitabını mensup olduğu halkın/kavmin diliyle yazdığını görürüz. Aynı dönemde din adamları (Herabad/Heyrabad/Har Abad-FB) tarafından ezberlenerek yazı ve sözlerle çoğaltılan Gatha'ların Kuzey-Batı İran dillerinden Kürtçe ile (Medçe-FB) işlem gördüğü giderek daha fazla kanıtlanıyor.² Belki de bu nedenle araştırmacı J. Darmesteter, "Avesta'nın yazıldığı dil, bizzat eski Med dilidir. Bu yüzden, ayrıca bir Avesta dili diye adlandırma yerine bizzat Med dili olarak adlandırma doğruya daha yakın bir görüştür".³ Zerdüş rahiplerinin ezberlediği eski Kürtçe ile Avesta'nın Gatha bölümleri, dil açısından çok zengin ve canlı idi. Bu yüzden Gatha'lar ezberlenirken herhangi bir tahrifat ve bozulma olmamıştı.⁴ Çünkü bu dil Zerdüş'i Peygamberin bizzat ko-

2) İlya Gershevith'in *The Avestan Hymntomithre*-(Cambridge-1967) adlı aktaran Dr. Pakize Refik Hilmi, *Kürt Külliyyatı dergisi*, 1973, sayı, 1, s. 182'deki Arapça makale.

3) Aktaran Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 29.

4) Poure Davoud'un *Holly Gathas*, s. 12'den aktaran Dr. Pakize Refik Hilmi, age. Ayrıca bozulmamış bu Avesta diline "Avestan" denilirken, Zerdüş'ün yazdığı bölümlere de "Gâthâ Avestan" deniliyordu. (Bkz. A. Medyalı, Berhem, sayı 6, 1989)

nuştugu, öğretilerini yaydığı ve dini Hadis'lerini açıkladığı bir dildi. Aynı nedenle Avesta'nın ilk bölümleri ile daha sonra eklenen bölümleri ve tefsirleri arasındaki dil farklılığını da, yine kutsal kitabın yazıldığı ilk özgün dil ile diğer bölümlerin yazılmış oldukları yerel lehçe ve dillerin ayrışmasına bağlayabiliriz. İrani dillerin gelişiminin bu ilk döneminde, ege- men dil Medce yani Kürtçe olduğuna göre, Med dili ile günümüz Kürtçesi arasında bağ kurmak kilit noktayı oluşturmaktadır. Çünkü "Kürt dilinin derin tarihsel kökleri vardır".⁵ Buradan yola çıkarak Kürtçe'yi İrani dillerin gelişim süreciyle birlikte ele almak ayrı bir önem kazanmaktadır.

Daha yakından baktığımızda Kürtçe'nin, İrani dil kümesinin mensup olduğu Hint-Avrupa dil ailesinin en eski üçüncü dili olduğunu görürüz. Yazılı belgelerde Mittani dili birinci eski dil, Hatti dili ikinci, Kürt (Medce) dili de üçüncü sırayı işgal eder. Rik Veda adıyla bilinen Hint öğretilerinin yazılı olduğu Sanksritçe (MÖ 12. yüzyıl) ise dördüncü sırada gelir. Aynı zamanda Hindistan'ın eski yazılı dillerinden birine kaynaklık eden Veda adlı kutsal kitap, dört bölümden meydana gelmiş olup, Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer alır. Veda'nın dört ayrı kitabı zamanla yerel lehçelere göre de farklı biçimde yazıldı. Dolayısıyla arada birçok anlam bozukluğu, karışıklığı ve tahrifati yaratılmış oldu. Bir kısmı kayboldu, bir kısmı unutuldu ve bir kısmı da karıştı. Bu yüzden din adamları daha eğitilmiş ve incelmış bir dil ile Veda'nın yeniden yazımına başladılar; Veda bölümlerini daha kolay anlaşılır ve ezberlenir hale getirdiler. İşte grameri olan, dilbilgisi açısından arındırılıp sadeleştirilmiş bu Veda diline Sanksritçe adı verildi. MÖ. birinci yüzyıla kadar bu şekilde devam edip korunan Sanksritçe, sonraki dönemde bir kültür ve edebiyat dili olarak ön plana çıktı; diğer yerel diller ise sadece konuşma ve anlaşma aracı olarak kaldılar. Sanksritçe'den ayrılan yerel diller, konuşan halkların adlarıyla ya da Prakrit/Parakart/Parakrat (Pali) diye adlandırılmaya başlandı. Bu düzlemde Sanksritçeye en yakın lehçe Hocraf (Pencap) dilidir. Yerel lehçelerin başında ise Maharatça, Bengalce, Hintçe, Sindçe gelmektedir.⁶ Ayrıca Guyarati ve Marathi'yi de Hint dil-

5) Kürt Külliyyatı (Mecellet-ül Mecma-ül Kurdi) dergisi s. 209.

6) El Musakkaf El Cedid (Yeni Aydın) dergisi, sayı 36, s. 17.

lerinden sayabiliriz.⁷

Eski dönemdeki yazılı İran dillerinin sonuncusu Güney İran Dil Kümesi'nden olan çivi yazılarıdır ki, bunun tarihi MÖ beşinci yüzyıla kadar uzanır. Ama esas olarak Akamenit/Ahamenit/Hexamensi döneminde kullanılmış olan dildir.⁸

Böylece Batı İran yerlilerinin dilleriyle Hazar Denizi civarındakiler arasındaki farklılıklar konusunda MÖ. IV-III-II. bin yılları dönemini anmak gerekirken, bunun alt bağlamındaki İran Ari dilleriyle Hint Ari dillerinin ayrışma tarihini MÖ. 1500 yıllarına kadar uzatmak mümkün. Araştırmacılar bu konuda görüş birliği içindedirler. Bilgin Smith bu ayrışmayı daha da yakınlaştırarak MÖ. VII. yüzyıl gibi bir tarih koyabiliyor.⁹ Daha sonraki dönemde İrani dillerin kendi aralarındaki ayrışmalarına MÖ. 9. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar tanık oluyoruz.

Bu başlık altındaki konuyu bitirmeden önce Kürtçe'nin tarihsel uzantısının anlaşılabilmesi amacıyla kilit bir noktaya açıklık kazandırmak gerekir:

Kimi Batılı yazarlar ve buna bağlı olarak "Ari ırkı" yolundaki görüşü savunan Kürtlerin birçoğu, Hurrit, Mittani ve Hatti kavimleri arasında bilimsel bağlantı kuramamakta, özellikle bu toplulukların Medler ile ilintisini iyi kavrayamamaktalar. Etnik bakımdan "Ari" kavramını kullanmakta çekinmeyen bu yazarlar, dil birliği düzleminde algılanması gereken Ari kavramını Guti, Kassit, Hurri, Mittani ve Med kavimlerinin uygarlıklarına uygulamakta güçlük çekmekteler ya da aşınıya kaçmaktalar. Sözgelimi Güneyli Kürt yazarlardan Zübeyr Bilal İsmail, E. A. Speiser adlı araştırmacının *Introduction to Hurrian* (Hurriler'e Giriş -1941) kitabına dayanarak şu görüşleri savunabilmektedir: "Mittaniler, Hint-Avrupa kavimlerinden olup, asıl yurtları Van ile Urmiye gölü ya da Ermenistan arasındaki bölgedir". Kuzey ve doğu kesimlerine düşen bu top-

7) Dr. A. Medyalı, Berhem, agy, s. 6, 1989, sayfa, 16. Yine Medyalı'ya göre Sanksritçe, Avesta diline yakın olmakla birlikte ondan tamamen ayırdır. Sanksritçe ile olan yakınlığı, Avesta'nun güvenilirliğini sağlayan öğelerden biridir ve halen onun çevrilmesinde en büyük öneme sahiptir.

8) Kürt Külliyatı, s. 1, s. 209.

9) İhsan Nuri Paşa, age., s. 29-55. Öte yandan A. Medyalı, İran dil kümesini de Avestan (alt bağlarında Pashto-Peştü); Soythian-İskit dili; eski İran dilleri (alt düzleminde Farsça, Kürtçe, Belucce vs.) diye üç ana dala ayırıyor.

raklar, Van gölünden Zağros mıntkasına kadar uzanan, Asur memleketine yakın olan bir bölgedir. MÖ. 18. yüzyılda yaşamış bulunan Mittaniler, Kassit'lerin şimdiki Irak'a, Hiksosların da Mısır'a göçleriyle aynı çağda göç etmişlerdir. Hurriler, Asur memleketini yıkarak birleşik bir devlet örgütlenmesine gitmeden Suriye, Filistin ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde birçok prenslikler kurdular. Hurriler ile Mittaniler Hint ırkına mensuptular. Kralları, Hintlilerin krallık soyundan inmeydi ve Hint adları taşımaktaydılar. Ortadoğu'ya at terbiyeciliği (at yetiştiriciliği) mesleğini sokanlar da bunlardı. Mittaniler MÖ 2000 yılı ortalarında Balex ve Habur (Habur Fırat) bölgelerinde önemli bir merkez kurup, uzantıları Habur çayına kadar uzanan Waşukani'yi başkentleri yaptılar. Irak'taki başat merkezleri şimdiki Kerkük olan Arabxa idi. Ayrıca Kerkük yakınlarında Nuzi diye adlandırılan bir kentleri daha vardı ki, günümüz Yorgantepe höyüklerine kadar uzanan bir sınırı vardı. Çok geçmeden Mittani diye bir krallık kurdular. Mittani krallığı Kargamış (Suriye'de Carablus) bölgesinden Zağros'a kadar uzanır. Fenike ve Filistin'deki varlıkları MÖ. 15. yüzyılda sağlamlaştı.

Mittanilerin kullandıkları dile gelince, bunun çok karmaşık olduğu; "içinde diğer kavimlerden aktarılan birçok kelime bulunduğu biliniyor. Bu dil, çivi yazısıyla ve değişik biçimde yazılıyordu. Çoğunlukla da Akadça dilindeki çivi yazılarındaki harfler kullanılıyordu. Bu yüzden dil uzmanları, Mittani ve Hurri dillerinin Urartu diliyle değil de, Kafkas dil kümesinden Gürcüce ile bağlantısını kurarlar".¹⁰

Devam ediyoruz: "Dilbilimciler, Hurrit ve Mittani dilleri üzerinde çalışmalarında önemli ilerlemeler kaydettiler. Tuğlalar üzerine yazılı olan Hurrit ve Mittani diline ait belgelerde, bu dilin yapısı, oluşumu ve kuralları incelendi. Yüzlerce tablet üzerindeki incelemelerin yanısıra Mittanice el yazmaları, dönemin kralları arasındaki yazışmalar da incelendi. Gerek Irak'taki Nuzi gerekse Suriye'deki Alalax ve Tel Hariri ve Blat bölgesindeki araştırmalarda, Kral Hammurabi'nin çağdaşı kral Mari'nin Hurrice yazıları ele geçirildi. Ayrıca Hattuşaş (Anadolu'daki Boğazköy) bölgesinde de benzeri tabletler bu-

10) Age., s. 34-35'teki 1 no'lu dipnot.

lundu. Gilgamesh destanının Hurri dilinde yazıldığı görüldü. Hemen belirtelim ki, MÖ. 3000 yıllarında yaşamış Hatti (Hitit'ler) Anadolu'da yaşayan bir kavim olarak Hurri ve Babilliler ile savaşmış Mittani memleketini yıktılar. Fırat nehri, Asur ve Hatti devletleri arasında sınır oluverdi. Hatti (Hitit) dili ise, Hint Avrupa ailesinden olup, eski Akad çivi yazısı ile yazılıyordu. **Bu dil, Hurri dilinden alınmaydı.** ¹¹ Hatti başkenti Hattuşaş'ta bulunan tabletlerde, krala ait yazışmaların tarihi MÖ 13. yüzyıla kadar uzanıyor. Yazışmaların dili Hititçe'dir. Üslûb ve kuralı açısından Hint-Avrupa diline mensuptur.¹² Ashında Hurri dilinden mitolojik çeviri yapan Babil din rivayetleri, efsaneleri ve mitolojileri de Hititler tarafından tercüme edilmiştir". ¹³

Yukarıda kolayca anlaşılabilir gibi, yazar bir yandan Hurrit/Mittani ilişkisini iyi saptıyor. Diğer yandan bu Mittani/Hurri topluluklarının göçlerini Kassit göçleriyle (her ikisi de Kürtlerin ataları sayılıyor-FB) eşzamanlı gösteriyor. Üçüncü olarak Mittanilerin mekanını Van-Zağros bölgesi olarak saptıyor. Bütün bunlar doğru tanımlar. Fakat Mittanileri, "**Hint ırkından**" sayarak büyük bir yanlış yapıyor. İkinci büyük yanlış ise, Mittani dilinin niteliğini saptayamamakla düşüyor. Çünkü bu dili "çok karmaşık" buluyor ve "Akadça'ya bağlıyor". Hurrit dilini de Hitit ve Babil dilleriyle ters yönden ilişkilendiriyor. Ama aynı zamanda Hammurabi döneminde Hurri dilinde yazılmış Babil din vaazları bulunduğunu, Hatti dilinin dinlere ilişkin efsane ve mitolojileri Babilce'den aldığını, Babilce'nin de bunları Hurrice'den çevirdiğini yazıyor. Bütün bunlar son derece karmaşık; kökensiz, dayanaksız ve tarihsel sürece (dillerin kendi aralarındaki ilişkiler düzleminde) ters şeyler.

Oysa her şeyden önce Kürtlerin en eski kavimlerinden sayılan Gutiler'in "başlangıcı hiç bilinmeyecek kadar çok eski zamanlardan beri Zağros dağlarında yaşadıkları,¹⁴ kurdukları imparatorluklara da Guti ya da Ku-ti dediklerini" tarihsel bir bulgu olarak ortaya koyalım. Gutiler'in varlıkları MÖ 4000 ila

11) Dr. Ahmed Susa, El Arap ve'l Yahud (Araplar ve Yahudiler), Bağdat, 1972, s. 101.

12) age., s. 466.

13) Aktaran Z. Bilal İsmail, s. 34-35.

14) Şemsettin Günaltay'dan aktaran Dr.Cemşid Bender, age., s. 83.

3000 yılları arasındadır.¹⁵ Gutiler, E. Mayer'e göre MÖ 2550 yılında, Louis Halphen'e göre ise MÖ 2622 yılında Sümer topraklarını tümüyle ele geçirdiler.¹⁶ Burada önemli olan şudur: Gutiler, Sümer-Akad döneminde uygarlıkta bir hayli ileriydiler. Sümerler tarafından icat edildiği varsayılan yazı, ilk kez MÖ. 3000'li yıllarda Zağros sakinleri Kürt Gutiler tarafından bulundu.¹⁷ Bu demektir ki, Gutiler-Akatlar-Sümerler birbirlerinin dillerinden etkilenseler bile, Kürtlerin atalarının kendilerine özgün bir yazı ve dilleri vardı. 1961 yılına kadar Sümerler'e ait olduğu sanılan çivi yazısının, bu tarihten sonraki keşiflerle Gutiler tarafından bulunup kullanıldığı, Kürt şairi Sin Lekke Unnini tarafından derlenen hikayeler sayesinde de, ünlü Gilgames Destanı'nın (MÖ 1250) yine Kürtlerin atalarından Kassit dilinde yazıldığını öğrenebiliyoruz. Bu arada Kürt kökenli Xaldi, Ararti, Subari, Nayri, Mittani, Kassitler arasında yatay ve dikey olarak bir dil ve kültür birliği bulunduğu, bunların tümünün de Gutiler'e dayandığı büyük oranda kanıtlanmıştır.¹⁸ Dolayısıyla Med Kürtlerinin tarih öncesinde son ataları olan Medler de (Mittaniler gibi) edebiyat ve dil zenginliğini, öne sürüldüğünün tersine) Asurlar'dan değil, kendi ataları olan Kassit'lerden almışlardır. Gutiler'den Kassitler'e onlardan da Mittani/Hurri ve dolayısıyla Med'lere gelinceye kadar, Kürt toplumu içinde hiçbir kesinti olmamış, sadece devletin adı ve yönetim şekli değişmiştir.¹⁹ Zaten ilk yazının vatani da Mezopotamya (Akat ve Sümerlerin oturduğu) değil, yine Zağros ve Yukarı Mezopotamya'dır.²⁰ Yani günümüz Kürdistan bölgesidir. Kürt Gutiler Sümerler ile birlikte (aslında onlardan da önce) çivi yazısını kullandılar. Kaldı ki, Hitit belgelerinin ortaya çıkardığı gibi, Hurri dili Anadolu dillerinin en eskilerindedir.²¹ Bütün

15) C. Bender, age., s. 10.

16) Age., s. 14.

17) C. Bender'in Mezopotamya Kültür Merkezi'nin düzenlediği 19. Haziran 1993 tarihli konferans metni, s. 8-9. Ayrıca E. Xemgin, benzer saptamalarda bulunuyor. (bkz. Kürtçe yayımlanan Rewşen dergisi Hejmar 1- Havin 1988, rupel 24-25, Kurd ki ne Kurdî û Kürdistan Çi ne? adlı yazısı)

18) Bender, age konferans.

19) Bender, age., s. 43-44.

20) Age., s. 46.

21) Age., s. 45.

bu nedenlerle Mittanilerin kökenini Hint ırkına bağlamak, dillerini "anlaşılmaz ve karışık" diye nitelemek, hele hele Hurri dili ile Mittani dilini ayrı tutarak bunların kökenini Akadça'ya kadar uzatmak, yanlış olduğu kadar tarihsel sürece de terstir.

Institut Kurde de Paris

A- Med Dili

Kimi araştırmacılar, Medler'i, Kürtlerin ilk ataları olarak gösteriyorlarsa da, bu eksik bir saptamadır. Başından da belirttiğimiz gibi, Gutiler, Kürtlerin ilk atalarıdır. Bundan sonra gelen Kassitler, Hurriler, Mittaniler vs'dir. Dil ve etnik köken birliğinin milattan önceki son halkası Medler'dir. Böylece şu söylenebilir: Uzun bir süre için tarihte krallık ya da imparatorluk kurmadan, bağımsız büyük siyasi yapılar (devlet) oluşturmadan tarih sahnesinden silinen Kürtlerin milattan önceki son ataları Medlerdir.

Elam, Babil ve Asur gibi Mezopotamya kökenli yazılı tabletler, Kürtlerin atası diğer kavimlerin olduğu gibi Medler'in de tarihini aydınlatmakta bize yardımcı belgelerdir.²² özellikle günümüz İran'ının kzey-batı kesimlerinde yerleşmiş Van-Urmiyye bölgesinde bir imparatorluk kurmuş olan Medler'e ait önemli belgelerin bir kısmını da, onların çağdaşlarından olan Asur imparatoru II. Salmanasar kitabelerinde buluyoruz. Çünkü Kral Salmanasar, M 844 yılında bugünkü İran Kürdistanı'nda bulunan Medler'e karşı bir saldırı düzenleyip orayı yedi yıl kadar işgal etmiştir. Bu işgalci yönetim süresince de Med lkesine Madai-Hada adını vermiştir.²³ Tarihsel bilgilerin büyük çoğunluğunu ise Yunan tarihçilerinden Herodot (M 6. yüzyıl), Ctesias (M. 410) ve Amasyalı Strabon'un yazdıklarından elde ediyoruz. Mö 653-550 yılları arasında yaşayan Med imparatorluğunun ilk birliğini sağlayan Deiokes (M 728-673) tir. Dayyaku olarak da adlandırılan Deiokes köylü kökenli, çevresinde iyi tanınan, pek sevilen ve sorunların

22) Mesud Muhammed, s. 22-23; Selahaddn Mihotuli, age., s. 141.

23) M. Muhammed, s. 20. Ayrıca Mihotuli, age., s. 145.

çözümünde adil davranan biridir. 6 kabileyi birleştirip Hegmatana (Hamedan) 'yı başkent yapan Deiokes, Asur Kralı 2. Strabun'un hışmına uğrayıp; Suriye'nin Hamatha kentine sürüldü. Sargon (Şarukan), Medya ülkesinde büyük tahribat yaptı (MÖ 715). Bu sıralarda Asurluların **Gimmirrai** dedikleri Kimmerler, içinde buldukları karanlık alemden çıkarak, Kafkasya'nın kuzeyinden Derben yoluyla İran'a akınlar düzenlediler. İskitlerin önünden kaçarak sürülerine otlak arayan, at üstünde yaşam sürdüren ve son derece vahşi olan Kimmerler, Kürt Xaldi'leri çarprazvari çiğneyip Asurlar'ın istila ettikleri Medya ülkesini işgal ettiler. İskitleri karşılayan **Medler**, **Madaï** diyarında yenildiler. Kimi kaynaklara göre İskitler, **Urartu** ve **Medya** krallıklarını yıkmak için, Asurlular tarafından davet edilmişlerdir.²⁴ Ancak çok verimli olan ve at sürüleriyle dolu olan Med ülkesinin Kimmer ve İskitlerin eline geçmesi, aynı zamanda Asurlar'ın pek muhtaç oldukları at ve otlakların elden çıkması demektir. Nitekim de öyle oldu. Bu yüzden yukarıdaki davet varsayımı uzak bir ihtimaldir. Asurlular, daha önce işgal ettikleri sonradan Kimmer-İskit akınına uğrayan verimli Med topraklarıyla, at ve deve türünden ordularının ihtiyacı duyduğu binek hayvanlarını geri alabilmek için Medya üzerine ardısıra akınlar düzenlediler.²⁵

Asıl Med devletine geçmeden önce, yine aynı topraklarda MÖ VI. yüzyılda yaşamış, hatta MÖ. IX. yüzyıldaki tarihi belgelerde adı geçen Ön Medler'e değinmekte yarar var. **Matapim**, **Mata**, **Madaï**, **Mada**, **Mad**, **Med**... diye adlandırılan bu Ön Med boylarına eski Asur belgeleri, Dara'nın Bisutun kitabesinin Farsça basımı ve Babilce'de rastlarız. Sözelimi Asurca Med ülkesi **Medya**, **Amadaï** veya **Madaï** olarak geçerken, Bisutun tabletlerinde **Mada**, Babilce'de **Madaï**, Elamca **Matapim** halkına da **Mata** denilmekte....

Anayurtlarını ekip biçen, verimli topraklara sahip olan; at, sığır ve koyun sürüsü besleyen Medler'in seçilmiş önderleri vardı. Çağına göre iyi tahkim edilmiş köy ve kentlerde oturarak, toplumsal yönden ataerkil düzene geçmişlerdi. Ön Med-

24) Faik Bulut, Dar Üçgende Üç İsyân: Kürdistan'da Etnik Çatışmalar, Belge yayınları, s. 25-27. Ayrıca S. Mihotuli, age., s. 145.

25) Ş. Günlaltay, İran Tarihi, c. I. Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara-1987, s. 93-108.

ler, birbirleriyle olduğu kadar, sonradan bölgeye gelen Arte'ler (Persler) ile de çarpşıyorlardı. İlk Med ülkesi pek de geniş değildi.

Asur belgelerinden seçilebildiği kadarıyla, Medya'da ilk tanınan devlet Deiokes'in oğlu Fraort ile başlar. Çivi yazısıyla Fravart biçiminde yazılan bu ad, Yunan kaynaklarında Frortes, İranlarınkine Ferhad (Fravartış), Asurca'da Kaştariti, Herodot'a göre Froart diye geçer. Froart, Herodots tarihinde, "Persleri ilk kez saltanatı altına alan kral" olarak tanımlanır. Asurlar'a karşı ilk savaş açan da bu kraldır. Ancak Asurbanipal üzerine yürüyen Froart, MÖ 653'de ilk yenilgisini almış; ordusu perişan olmuş kendisi de sınır boyundaki çatışmada ölmüştür.²⁶

Froart'ın yerine geçen oğlu Uvaksatra (Keyaksar/Kaksar/ Xuvaştra) zamanında İskitler günümüz İran bölgelerini kasıp kavuruyorlardı. Fakat savaş İskitleri yıpratınca, Keyakser uygun fırsatı kollayarak, bir planla İskit kralı Madiyes ile belli başlı komutanları sarhoş ederek öldürttü. Böylece MÖ 625 yılında Med platosunda dirlik-düzenliği sağlayan Keyaksar, bir süre sonra Asur işgalindeki yerleri de geri alarak ta Arapha (Kerkük) ve Ninova (Musul) bölgelerine kadar sarkar. Babil hükümdarlarıyla bir olan Medler, MÖ 610 yılında Musul'u kuşatıp Asur hükümdarlığına son verdiler.

Daha sonra sınırlarını genişletip bir imparatorluk kuran Medler, Anadolu'nun içlerine doğru yayıldılar. MÖ 585'te Lidyalılar ile barış anlaşması imzaladılar.

Medler'in gerileyiş dönemi Keyaksar oğlu Astiyag (Babil kitabelerine göre Ishtovygo/Astyages) zamanında (MÖ 585-550) başlar. Pers Kralı Kuraş II tarafından tarihin değirmen taşları arasına gönderilir.

Kimi tarihçiler, Medleri, birçok bölgeyi içine alan ilk İran devletini kuran kavim olarak tanımlarlar.²⁷ Kimilerine göre ise Pers Kralı Kuraş II, Med başkenti Ağbatan/Hagmatana (Hemedan) 'ı işgal ettikten sonra Ahamenit/Akmenit/Hexameniş imparatorluğunun bir parçası haline sokarak, İran sınırlarını

26) F. Bulut, age., s. 27.

27) Zübeyr Bülal İsmail, age., s. 12.

oluşturdu. Ancak hemen belirtmeli ki, Ahamenit devleti, sadece Med ve Pers diyarını birleştirmekle kalmadı, aynı zamanda Babil diyarını da işgal ederek Anadolu, Şam diyarı ve Filistin'i de egemenlikleri altına aldılar.²⁸

Med imparatorluğu çöktükten sonra, Med halkı Pers hükümdarlarına karşı ayaklanmalar düzenledi. Özellikle Kral Darius zamanında başgösteren ayaklanmalar sonrasında, kimi Med toplulukları İran'ın batı bölgelerine göç ettiler ya da bastırılan ayaklanmalardan sonra sürgün oldular.²⁹

Büyük İskender MÖ. 331 yılında Pers ordularını yenince, Kral III. Dara'nın eski komutanlarından biri, günümüz Azerbaycanı'nın güneyinde Küçük Medya denilen yerde üçüncü kez, Med devletini kurma girişiminde bulunarak buraya da **Atur Patagan** adını verdi. **Atur Patagan**'da yaşam mücadelesinden sağ çıkabilmiş Med kabileleri toplandılar.³⁰ Bu tarihten sonra artık Med devleti adına rastlamıyoruz.

Persler, Medler'i yenip egemenlikleri altına alınca, tarihte ilk kez Asur imparatorluğu tarafından bilinçli olarak ezilen halklara karşı uygulanan sürgün ve asimilasyon politikasına başvurdular. Süreç içinde Medleri Persleştirme'ye çalıştılar. Mata (Med) dili yerine Pers dilini yerleştirmeye çabaladılar. Gerçi Medler bu duruma kolay kolay uymadılar. Yer yer isyan ettiler. Fakat Pers Kralı I. Darius amansız davrandı. Bir yandan **Med halkının bütün aydınlarını kılıçtan geçirdi**. Öte yandan Med halkının dilini yasakladı. Pers dilini resmi dil ilan etti. Med halkına kimliğini unutturmak için vargücüyle çalıştı. Herkes Pers dilini (Ahamenitçe ya da eski Farsça veya Daraca-FB) öğrenmek ve konuşmak zorundaydı. Fakat baskılara rağmen, Medler zaman zaman silaha sarıldı. Arte'ler (Persler) Medler'i maddi açıdan sindirip yuttular, ancak kültürlerini yok etmediler. İran uygarlığı Elam-Med uygarlığı üzerinde kuruldu.³¹

Burada iki nokta dikkati çekiyor. Bir; Pers hükümdarlarının uyguladıkları asimilasyon ve sürgün politikaları ile Türkiye,

28) Dr. Ahmed Susa, El Arab ve'l Yahud (Araplar ve Yahudiler), Bağdad, 1972, s. 447.

29) Kürt Külliyyatı dergisi (Mecellet-ül Mecma'l Kurdi) 1973, s. 558.

30) Age., s. 558.

31) Ş. Günaltay (İran) 'dan aktaran F. Bulut, age., s. 28-29.

İran, Irak ve Suriye gibi yönetimlerin Medler'in torunları Kürtlere karşı uyguladıkları sürgün, asimilasyon ve kültürel imha politikaları arasında niteliksel bir fark yoktur. O dönemde de Med dilince konuşmak yasaktı. Egemen dil olan Persçe resmi dil olarak dayatılıyordu, bugün de Kürtçe yasak ve Kürtler buldukları ülkelere göre Türkçe, Arapça, Farsça konuşmak zorundalar. O gün de Medler, kendi kültürlerine sahip çıkabilmek için mücadele yürütüp bir sürü kurban veriyorlardı, bugün de. O tarihte de Med kültürü yokedilemedi, bugün de öyle.... İkinci nokta ise şudur: Türk-İslam sentezcileriyle Güneş-Dil Teorisi yanlıları, "Kürtçe'yi Farsça'nın bozulmuş hali veya derleme dil olarak" nitelerler. Oysa yukarıdaki tarihsel olgu, Kürtçe'nin özü olan Med dilinin daha o tarihte bağımsız bir dil olduğunu ve bu dili konuşanların Pers yönetimi tarafından baskı altına alınarak zaman zaman kılıçtan geçirildiğini gösterir. Med (Mata) dili bağımsız olmasaydı, Pers yönetiminin kültürel imha konusunda böyle bir siyasete başvurması gerekmezdi. Kaldı ki Med dili ve kültürü öylesine güçlüydü ki; Türk tarihçisi M. Şemseddin Günaltay'ın yerinde saptamasıyla, "İran uygarlığı, Med ve Elam uygarlığı üzerinde kuruldu".³²

Med Dilinin Gelişimi

Medler'in tarihine ve dillerin uğradığı kötü akibete özet bir değinmeden sonra, Mata (Med) olarak bilinen Medce'nin gelişimine ilişkin süreci ele almaya çalışacağız. Genel kanı odur ki, Med hükümdarları kendi kavimlerinin o dönemde konuştukları dile ilişkin yazılı belgeleri bize bırakmış değiller. Daha doğru bir ifadeyle bu belgeler Medce değiller. Eldeki belgeler daha çok Asurca, Elamca, Babilce'dir. Bir de yukarıda değinildiği üzere Herodot, Strabon ve Ctesias gibi tarihçilerin yazılı anlatımlarıdır. İşte bu yabancı kaynaklarda bazı Med krallarının adlarına rastlıyoruz. Bu yüzden Kürtçe'nin eski kaynağı olan Medce ile Avesta arasındaki ilişkinin boyutu hakkında nihai bir söylem ve nokta konulamıyor. Bununla birlikte gerek Persapolis gerekse Medler'in başkenti Hagmatana

³²) Age., s. 110-111.

(Hamedan)'da yapılan kazı sonuçlarından alınan bilgiler ve bizzat Avesta'da yer alan bazı isim, kavram ve rivayetler Medler'in kullandıkları dil hakkında önemli ipuçları vermektedir.³³

Yine de kimi araştırmacılar, yabancı kaynaklardan alınan Med adlarının Avesta diliyle herhangi bir ilintisinin bulunmadığını iddia edebildiler. Aynı araştırmacılara göre, Zerdüş't Peygamber, Med kökenli değildir.³⁴ Oysa biz daha önceki bölümde Zerdüş'tün doğduğu yer ve kökeni hakkında bilgi verirken, bu Peygamber'in Med kökenli olduğuna değinmiştik. Üstelik bunu Dr. A. Medyalı ile E. Xemin gibi Kürt kaynaklar ile M. Sykes ve J. Dramesteter gibi yabancı kaynaklara da dayandırdık.

Bununla birlikte tarihçilerin genelde kabul ettikleri şu görüşe yer verelim: Zerdüş't, İran'ın kuzey batı kesimindeki Ragha/Rey dolaylarında doğdu. O, bir Med kabilesi olan Magi aşireti üyesi olarak dünyaya gelmiştir. E. W. West'in yapmış olduğu hesaplamalara dayanarak ortaya koymuş olduğu MÖ. 660-583 yılları arasında yaşamıştır. Daha sonra öğretisini yayabilmek için daha doğuya gitmiş; ardından öğretisi bütün İran çapında benimsenip kabul görmüştür.³⁵ Tam da bu noktada doğruya yaklaşıyoruz. Çünkü Zerdüş't Peygamber'in yazdığı Avesta kitabındaki isimler ile Med dilindeki isimler arasında benzerlikler var. Örneğin **Kushtaspi/Kuştasbi/Guştasb** kelimesi,³⁶ hem Anadolu'nun Yukarı Mezopotamya (günümüz Kürdistanı-FB) denilen bölümündeki tabletlerde hem de Asur kralı Tiglat Plasar (MÖ 854) tarafından yapılan yazışmalarda kullanılıyordu.³⁷ Aynı zamanda Avesta'da da **Guştasb/Kuştasb/Wiştasb** olarak geçen bu ibare, Pers (Ahamenit) kralı Driais'un babasının adı olabileceği gibi (ki İhsan Nuri Paşa bu ihtimali çok zayıf buluyor ve bu görüşünü Avesta'da Med şahlarının saltanatı ve Ahamenitlerden bahsedilmemesine dayandırıyor), **Kemux** (Kemuk) aşiret reisinin adı da olabilir. İhsan Nuri Paşa, bu **Kemux/**

33) Dr. Samü Said Ahmed ve Rıda Cevad El Haşimi, Tarih-ül Şark-ül Edne: İran ve'l Anadolu, Bağdat, s. 27-81-95.

34) Mesud Muhammed, s. 21. A. V. Williams Jacson, Zerdüş't, s. 15-18.

36) M. Muhammed, age., s. 21.

37) M. Muhammed, age., s. 21.

Kemuk kelimesi ile Türkiye sınırlarındaki Erzincan ili **Kemax** (Kemah) ilçesinin adı arasında bağlantı kuruyor. ³⁸ Ama öte yandan **Kuştasb** sözcüğünü **Kuş** ve **tasb** ya da **Kuş-t-asb** şeklinde hecelere bölersek, ilk kök olan "**Kuş**" sözcüğünün Kürtlerin ve Medler'in ataları olan Kassitler ve onların kralları için kullanıldığını da görürüz. En büyük Kassit kralının adı **Kuş Guş** olup, MÖ 1700 yıllarında **Egum Kakrim** diye bilinirdi. ³⁹ Buradan hareketle, Avesta'da yazılı **Kuştasb/Guştasb/Wiştasb** deyiminin sadece Medler'de değil, onların da öncülleri sayılan Kürt Kassitler arasından süzülerek geldiğini söyleyebiliriz.

Zerdüşt'ün baba ve annesinin adı da, Avesta-Med ilintisinde önemli kilit sözcükler olabilir. Avesta'daki bölümlerden birinde Zerdüşt Peygamber'in annesinin adıyla birlikte kullanıldığına tanık oluyoruz. Şöyle ki; "Ey Zaratuştra, ne Dughdû'ya ne Poruşpa'ya ne de Har Abad'lara eziyet et." ⁴⁰ Burada Zaratuştra Zerdüşt'ün kendi adıdır. Ünlü Kürt ozanı Cigerxwin, bu adın en doğru biçiminin Zardeşt olması gerektiğini, bu arada **Zar** kelimesinin konuşulan dil ve lisan anlamında, **deşt** sözcüğünün de "düz ve doğru" anlamında kullanıldığını; böylece Zardeşt bileşik ibaresinin "doğru söyleyen, doğru konuşan" demek olduğunu ayrıca belirtir.

Dughdû ise Zerdüşt'ün annesinin adı olup, Pehlevi dilinde Dúghdova ya da Dúkdav, Pers dilinde Dughdû (Duğdu) olarak yazılıp söylenirdi. Poruşpa da Zerdüşt'ün babasının adıdır. Avesta ve Pehlevi yazılarıyla daha sonraki Zerdüşt kaynaklarında sık sık geçen **Poruşpa** adı, **Pourushaspa** ya da **Pörüşhâspo** ve **Pürşesf** diye de yazılıp okunur. **Har Abad** ya da **Her-a-Abad** sözcüğü, Zerdüşt rahipleri ve din adamları için kullanılırdı. Bu kullanım Avesta'nın son gelişmiş lehçelerinde yaygındı. ⁴¹

Şimdi bu sözcüklerin ayrışımını ve bileşimini yapalım: Dil bilimcileri bakılırsa **Pouroush/Puruş** sözcüğü "yaşlı ve düşkün" demektir. Bu sözcükteki **uş** harfleri düşerek, zamanla **Pur** ve bir son aşamada da **Pir** ibaresine dönüştü ki, hem Kürtçe

38) İ. Nuri Paşa, age., s. 98.

39) Age., s. 35.

40) Mazdesta ve Edeb-i Parsi, (Mazdeizm ve Fars Edebiyatı) s. 90.

hem de yeni Farsça'daki anlamı da "yaşlı ve bilge kişi, ermiş insan" oluverdi.⁴²

İran dilbilimcileri, Avesta'da kullanılan renk ayrımını yeterli biçimde açıklayamamışlardır. Sözelimi siyah ve beyaz karışımı renk alaca'dır. Ama alaca, siyah ile beyazın benekler ve lekeler halinde birarada bulunmasına denir. Bu Kürtçe'de "belek" ve Arapça'da "muraqqat" olarak geçer. Bunun yanında eğer siyah ile beyaz çok küçük noktalar ve kılcak çizgiler (tüyler, kıllar vs) halinde birbirine geçmişse, bunun adı farklıdır. Siyah ağırlıklı bu karışıma *gewr* (gri ya da kül rengi Arapça *edhem*) beyazı fazla olan karışıma da *boz* (Türkçe'de *kir* Arapça'da *eşheb*) adını alır. Uzmanlar bu iki kelimenin farklı anlamlarını İran dilinde bulamamışlardır. Oysa Kürt diline bakılmış olsa, yukarıda anlatıldığı üzere *gewr* ve *boz/bor* kelimelerine rastlamaları mümkündür. Peki bu "boz" ya da "bor" kelimesinin kökeni nereden kaynaklanıyor. İşte burada yine Zerdüş'tün babasının adı olan *Puruş*'un sonradan gelişerek *Pur* ve *Pir*'e dönüşmesinden kaynaklanan olaya tanıklık ediyoruz. Çünkü *Pur/Pir* sözcükleri hem yaşlı ifade ediyorlardı hem de bu yaşlı kişinin bedenindeki renk değişimi (saçlarının ağarması ve kırışması) simgelenmiş oluyordu. Böylece "kır saçlı" anlamına da gelen *Pur* sonradan *bor* ya da *boz* oluveriyor.⁴³

Kürtçe'de *kır saçlı* ya da yaşını başını alan kimselere "*por spi*" denildiği bilinen gerçeklerden. Nitekim Avesta'daki *Puruşhaspa/Pruşsap* (Zerdüş'tün babasının adının diğer telaffuzu) sözcüğü yine karşımıza çıkıyor. Zamanla değişerek ve ön ekler ile son eklerin yer değiştirmesiyle *Spipur*, *Spipor*, *Rus pur*,...vs. oluveriyor. Dikkat edilirse gerek *Puruşhaspa* gerekse *Puruşsap* iki ayrı sözcükten oluşuyor: "*Puruş-Haspa* ve *Puruş-Sap* ya da *Puruş Asp*". *Hesp*, *Asp* ya da bozulmuş hali olan *sap* değil. At'ın Kürt *Mittani* ve *Kassit*'ler tarafından Ortadoğu'da eğitilerek insanın hizmetine sokulduğu, artık bir sır değil. At denen binek hayvanı ile böylesine iç içe olan, hatta *İskit*, *Kimmer* ve *Asur* gibi kavimlerin iştahlarını, sahip oldukları at

41) Dr. A. Medyalı, *agy.*, s. 17; Mesud Muhammed, *age*, s. 21.

42) M. Muhammed, *age.*, s. 22.

43) *Age.*, s. 22.

sürüleriyle kabartan Medler'in varlığı da biliniyor. ⁴⁴ Şimdi ayrıştırdığımız sözcüklere dönelim: Zerdüş'tün babasının tam adı olan **Puruşhaspa** ya da **Puruşsapa**, bir üstteki cümlede belirtildiği üzere, "Yaşlı At Sahibi, Atın Yaşlı Sahibi" demek oluyor. ⁴⁵

İhsan Nuri Paşa'ya kalırsa "Avesta'nın yazıldığı tarihte İran yerlileri Arya olarak biliniyor; demir değil tunç devrini yaşıyorlardı". Yine aynı Kürt önderine göre, Avesta'da Tehmur'un adına **Ezinevent** deniliyordu, bunun da "silahlı" anlamında kullanıldığı biliniyordu. Bu nokta gözönüne alınırsa Kürtçe'de demir için **Esîn**, **hesin** denildiğini; bu kullanımın da "ezin" sözcüğünden bozularak geldiğini düşünebiliriz. Ayrıca Med ataları olan Kürt Guti, Kusi, Xaldi ve Subari devletlerinde demir'den söz edilmiştir. ⁴⁶ İhsan Nuri, Zerdüş'tün kendi yol arkadaşları ve ailesinden **Medyumah** ve **Medyumanghe Septim** ve **Medyumanghe** diye söz ettiğini, bu **Medyumah** sözcüğünü de **Medyo**'dan geldiğini ve dolayısıyla **Med/Mad** halkını ifade ettiğini belirtiyor. Sasaniler devrinde aslında ay anlamında kullanılan **Manghe** ise sonradan **Mah** diye telaffuz edilmiş olup, bunun **Med/Mad** halkının tanımı için kullanıldığını (Sasanilerce) söyleyebiliriz. ⁴⁷

İhsan Nuri'den birkaç alıntı daha: **Meha**, Sanskrit dilinde büyük anlamındadır. Avesta'da maza şeklindedir. **Mezda**'nın (Ahura Mazda olarak düşünün-FB) ilk biçimi **maza**'dır. Bugün Kürtler de "**mezin**" (mazın) diyorlar. Büyüğe **gewre** de denir. Bu sözcük de Aryai-Avrupa dillerinde "**gros, grand**" sözcüklerine benzemektedir.

Grî, Avesta'da dağ anlamındadır. Pehlevicede **gîr** olmuş; bugünkü Kürtçe'de "gîr" şeklini almıştır. Afganistanlılar ise **Xîr (gîr)** derler.

Enzan, dağlık anlamındadır. Kürtler buna **Zozan** (yaylak) derler. **Hırî**, koyun yününden yapılır ve Aryai'lerde törenlerde

44) F. Bulut, age., s. 27.

45) M. Muhammed, s. 22.

46) İ. N. Paşa, age., s. 99.

47) Age., s. 99.

içine sıvı konulurdu. Bugünkü Kürtler de koyun yününe "huri" deniliyor.

Mitani dilinde **Marya**, savaşçı anlamındadır. Kürtler "**Mêr meri-v**" diyorlar. Savaşçıların reislerine **maryano** denilirdi. Bugünkü Kürtçe'de **mir/mire** diyorlar.

Yine Medler'in başkenti **Agmatana**, **Hagmatana**, **Hêkmitan** sözcüğü ile ifade edilir. Günümüz Kürtçesi'nde kuş yumurtasına "**hêk**" denilir ki, güzelliğe gönderme yapılarak **Hêkmitan** ile **Hek** arasında bağlantı kurulabilir.⁴⁸

Başka örnekler dönelelim: **Pareto** sözcüğü geçiş, geçit demektir. Kökeni "**par**" olup, Kürtçe'de geçmek/geçiş/geçit anlamındaki "**par**" kelimesiyle eş anlamlıdır. Ancak zaman zaman Kürtçe'de "**Par**" sözcüğünün ilk eski **ti-par** ya da **Te-per** şeklinde olabiliyor. **Zamo** sözcüğü de Kürtçe ve Farsça ortak kullanımı olup, sonradan **Zamostan** (farsça) ve **Zamasan/Zastan** (Kürtçe) şeklinde gelişme gösterdikten sonra günümüz Kürt dilinde "**zıvıstan**" (kış) diye adlandırılmış. Başa dönersek Avesta kitabında Zerdüş Peygamberin hayatı anlatılırken, doğduğu yerden daha doğruya doğru "**zor kış şartlarında geçip giderdi**" cümlesinde kullanılan "**Pareto Zemö** ifadesi kullanılıyor ki, bir önceki cümlede açıklanan **Pareto** ve **Zamo** kelimeleri ile uygunluk gösteriyor. Sadece **Zamo** sözcüğü **Zamistan/Zıvıstan**'a dönüşürken, kelimenin maddi ve manevi anlamına güç katmak amacıyla, (istan) son ekini almıştır.⁴⁹

Kimi uzmanlar, öğretisini yaymak isteyen Zerdüş'ün İran'ın doğu kesimlerine yani günümüz Horasan illerine doğru gittiğini söylerler ki, bu saptama doğrudur. Şimdiki Horasan illerinde (İran'ın kuzey-doğu bölgesi) oturan Zerdüş, bu durumda Pers'lerin diyarında kalmış oluyor ki, o bölgede Eşkaniler bulunuyordu. Zaten Eşkaniler ile Persler İran'ın kuzey halklarından olup MÖ birinci yüzyılın ortalarında göründüler. Önce güneye sonra batıya yöneldiler. Kralları Arşak MÖ 247'de İskender'in izleyicileri ve ardılları olan Selevkosları kovmayı başardı. Sonraki devirlerde Persler ile Selevkoslar arasında Suriye'de çatışmalar çıkınca, izleyen yıllarda Selevkos'lar çöktü. Yerini yükselen Roma imparatorluğu aldı.

48) Age., s. 101.

49) Mesud Muhammed, age., s. 23.

Pers hükümdarları arasında taht kavgaları başlayınca, Part Krallığı çöküp bunun yerine Sasani Fars sülalesi geçti. Kral Ardeşir MS 227 yılında Pers Krallığının mirasını devraldı.⁵⁰

Eğer Zerdüş'tün Horasan illerinde öğretisini yaymak için yaşadığı doğruysa (ki bize göre doğrudur), bu durumda Zerdüş Peygamber'in Harezmi diyarında görülmüş olduğu; Avesta'nın da orada kaleme alındığı yolundaki görüşler kabul edilemez.⁵¹ Çünkü Horasan illeri ile Med diyarı arasındaki mesafe çok büyüktü. Ağır kış koşulları vardı. Dolayısıyla Zerdüş'tün o denli kötü şartlar altında anayurdu olan Kürdistan'dan kalkıpta Horasan illerinden de uzak Harezmi bölgesine gitmesi, o günkü şartlar açısından pek mantıklı değil.⁵² Bu yüzden de Avesta'nın Harezmi kültürü ile değil, İran (Ari) kültürle beslendiği görülür. Çünkü Eşkaniler de Ari kültür birliğinin bir parçasıydılar.⁵³

Madem ki Medler zaman içinde dağılmış, sürülmüş ve Med boyları birbirinden koparak lehçe farklılıkları meydana gelmiştir. Madem ki Med hükümdarları, kendi dillerinden yazılı belgeleri bize bırakmamışlar. Bu durumda Med ve Kürt dilinin dilbilim kurallarını incelemek için büyük ölçüde Avesta'ya başvuracağız. Aslında 2500 yıllık süreçte önemli değişimlere uğrayan ve dilbilgisi açısından dönüşüm geçire geçire günümüze ulaşabilen Medce ve Kürtçe'nin özgün yapısını inceleyebilmek için, Avesta'nın dışında iki kaynak daha var: Ahameniş Persçesi ve Pehlevice.

Günümüz Farsçası, köken olarak Ahameniş Persçesi'nden kaynaklanır. Bununla birlikte günümüz Farsçası ile Ahameniş dili arasındaki mesafe çok büyük olup; neredeyse ikisi arasındaki benzerlik yok denecek kadar azalmıştır. Dahası Ahameniş Persçesi (ya da Ahamenişçe) Avesta diline çok yakındır.⁵⁴ Çünkü her ikisi arasındaki zaman çok kısadır hem de Avesta'dan bu dile çok sayıda edebi ve dinsel anlamda yeni

50) Dr. Ahmed Susa, age., s. 488-489.

51) Mesud Muhammed, age., s. 23.

52) I. Silav, Sovyet arkeologların son buluşlarına dayanarak Zerdüş'tün Karakumlar Ülkesi Marguş (Persçe) veya Margian (Yunanca)'da doğmuş olabileceğini ve Türkmenistan'da doğup büyüdüğünü ileri sürüyor. (bkz. Berhem dergisi, Eylül 1990, s. 68-70.

53) M. Muhammed, s. 24.

54) M. Muhammed, s. 24.

ibareler girmiştir. Kaldı ki Ahamenit devleti döneminde sarayda ve yazışmalarda kullanılan dil Persçe olmasına karşın, Pehlevice konuşma diliydi.⁵⁵ Kır kökenli ve yaygın bir dil konumundaki Pehlevice olmasaydı, eski Farsça (Ahamenişçe) ile orta dönem Farsçası (Arındırılmış Farsça) ve yenisi arasında kesinlikle bağ kurulamazdı.⁵⁶

Ahamenişçe'den kalmış olan toplam 400 kelime, günümüzde çok şeyi aydınlatmaya yeterli değilse bile, büyük bir eksikliği gidermede temel bir taş rolünü oynuyor:

İlk olarak şu konuda aydınlanıyoruz: Avesta, eski Farsça'dan ayrı bir dil olup, her iki dil aynı şeyler değil.

İkinci nokta: İkisi arasındaki yakınlık (benzerlik değil), kaybolup gitmiş Ahamenişçe'nin çekim, yapım gibi dilbilgisi kurallarına ilişkin önemli ipuçları veriyor.

Üçüncü nokta: Görece çok kısa sayılabilecek bir süreç içinde eski Farsça dil yapısı, fiil çekimleri, cümle kurmalar bakımından derin bir değişim geçirdi. Bu değişime yol açan en büyük neden İskender izleyicileri olan Selevkoslar'ın Ahamenişçe'ye olan müdahaleleri idi. Bu yüzden de Selevkos sonrasında ortaya çıkan Pehlevice, Ahamenişçe ve Avesta dilleri arasında büyük farklılıklar meydana geldi. Pehlevice esas olarak Orta Dönem Farsçası ile yakınlığını korurken, yeni Farsça ile Ahamenişçe arasında bir köprü görevini gördü. Bu yönüyle de Orta Dönem Farsçası'nın göreceği işlevi yüklendi. Çünkü bu dil, yazı dili değildi. (özellikle de Selevkos döneminde).

Bu noktadan hareketle, "Kürtçe ile Avesta dili ve Med dili arasında ne tür benzerlik vardır? Benzerlik olsa bile zaman içinde kopukluk meydana gelmiş; Kürtçe de Farsça ile yakınlık kurup derleme bir lehçe haline gelmiştir" türünden iddialarda bulunanlar için, yukarıdaki örneği verdik. Çünkü, görüldüğü gibi, eski Farsça ile yenisi arasında da bir kopukluk olmuş; arabulucu ya da köprü rolündeki Pehlevice ise yazılı ve sözlü bir dil olarak günümüz Farsçası'nın yaşayıp canlılığını korumasını sağlamıştır.⁵⁷

55) M. Ervin Zeki Beg, age., s. 317.

56) M. Muhammed, age., s. 24.

57) M. Muhammed, age., s. 25.

Şimdi de "te" ekini alalım. Bu te bağlacı Avesta'da maddi bir adı manevi bir isme çevirmek için kullanılırdı. Bu kural Farsça'da yoktur, ama Kürtçe'de bulunur. Aşağı yukarı da Avesta'dakine benzer bir işlevle hareket eder. Bir örnek: "Eti/ete/te/" gibi sonekleri alalım. Bu Kürtçe son ekler, geldiği kelimenin sonunda aldığı ses ve harf uyumuna göre üç ayrı biçimde kullanılabilirler. Avesta'daki Emir-tet ibaresi, Kürtçe'ye şöyle dönüşebiliyor: "ne-mır-aye-ti/ ne-mır-ati". Anlamı ise "ölmezlik ya da edebildik" tir. Kürtçe sözcük "ne" diye bir ön ek olarak ...sız anlamında bir olumsuzluk takısı şeklinde ortaya çıkıyor, ikinci hece ya da sözcük olan mır ölüm anlamında kullanılıyor. Bu durumda her ikisi birden Emir/ ne-mır olarak ortaya çıkıyorlar ki, ilki Avesta'da ikincisi de Kürtçe'de "ölümsüz, ölmeyen, ölmeme, ölmemiş" anlamındadır. Te/ti/eti soneki'ne gelince, "ölüm" denen bir olguya ya da fiziki olaya soyut bir içerik kazandırarak "ölümsüzlük" ne-mır-ay-eti demek oluyor. İlginçtir; Avesta dilindeki a/ ay olumsuzluk eki, İngilizce'de bile aynı işlevi görebiliyor: sexual (cinsel, cinsellik), asexual (cinsel olmayan).⁵⁸

Kaldı ki, Arapça flus (paralı olmak, paralanmak) anlamında kullanılırken önüne elif/A harfi getirilerek eflése/İflas türünden olumsuzluk içerebiliyor. Ancak bunun sadece bir rastlantı mı yoksa Arî dil kümesi ile Sami dil kümesi arasında bir etkileşimden mi kaynaklandığı henüz belli değildir.⁵⁹

Avesta'da bulunan, buna karşılık Farsça'da yeralmayan ya da kaybolan çok sayıda ek, sözcük ve deyim yereldiğini görebiliyoruz. Pasu sözcüğü davar (koyun) demektir; Farsça'da yok. Kürtçe'de Paz/Pez biçiminde okunur. Pour Daud, Ferheng-i İran Bastan adlı sözlüğün 305-306. sayfalarında Vahregan adının balevan'a dönüşerek kartal'dan daha küçük bir yırtıcı kuşu ifade ettiğini (Kürtçe'de) belirtiyor ki, bu sözcük Farsça'da yoktur.⁶⁰

Belirtmek gerekir ki, Avesta'da sıkça kullanılan V sesi, zamanla aşınarak ve hem Kürtçe hem de Farsça'ya geçişlerde B sesine dönüşürken, R sesi de sonradan L oluverdi. Yine

58) Age., s. 25-26.

59) Age., s. 26.

60) Age., s. 26.

gırtlaktan çıkan kalın A sesi (Arapçada Ayn gibi), değişik biçimlerde söylenmeye başlandı: **Ze, Zay, Zey** (Farsça) gibi.... Bu nedenle yukarıdaki **Vareghan** sözcüğünün "**Balevan, balvan**" olarak Kürtçe'ye geçmesini kolayca anlayabiliriz. Aslında Avesta'da hiç olmayan L harfinin başta Ahamenişçe, Pehlevice, Kürtçe ve diğer İran dillerine nasıl girdiği merak konusudur.

İran'ın başkenti Tahran'ın kuzeyindeki şu ünlü **Elbruz** dağlarının Avesta'daki adı **Hara-berezaitid**dir. Aşağı yukarı olduğu gibi Kürtçe'ye geçerek **Hara Berzayeti** diye telaffuz edilmiştir ki, "**en yüksek**" anlamına kullanılıyor. Ama bu adı da Farsça'da göremiyoruz.⁶¹

Haurva sözcüğü "tam, kamil, mükemmel" demektir. Avesta'dan alınan bu sözcük Kürtçe'ye sesini ve anlamını koruyarak girmiştir: **Eirow/İyraw/Yarıw**. Burada **H** harfinin düşmesi, Kürt dilinde alışılmış bir kural olup, dönüşüm esnasında **aurva** halini alıyor; bu arada **V** harfi ses uyumu esasına uyarak yeniden şekillenip Türkçe'deki **V** sesi ile İngilizce'deki **W** sesi arasında bir telaffuz ile söylenebiliyor. Ve bu sözcüğün ömrü tam tamına 3000 yıllıktır. Bu kelimenin de Farsça'da karşılığı ve sesi yok.

Vizm "yakın, yakın olan, yakınlığı bulunan, akraba" demektir. Kürtçe'de "**Khizm**" halini alıyor; **V** sesi yine İrani dillerde olduğu gibi dönüşüyor, **X** ya da **KH** sesini alıyor. Sözelimi **Wiştasb**'ın da **Kiştasb** olabildiğini gördük. **Khizm** kelimesi de Farsça'da bulunmuyor.⁶²

Azan güneş demektir. Avesta'daki bu kelime Kürtçe'ye (**Gezenk, Kezenk**) diye geçerek "ışın, şua, parıltı, günüş ışını, gün ışığı" anlamlarını kazanıyor (özellikle güneşin ilk çıktığı andaki ışınlar için kullanılır) ve güneşin ilk ışın ya da parıltılarının özgün anlamını koruyabilmek için başka anlamlarda kullanılmayan bu kelimeye Farsça'da rastlayamıyoruz.

Uzayeirina, Avesta sözcüğü olup "gün batımı zamanı, gurup zamanı" anlamını içerir. Öneki olan **uz** aslında **uza/vuza** diye okunur ve günümüz Kürtçesi'nde (kaldırma kuvveti/gücü) an-

61) Age., s. 26.

62) Age., s. 27.

lamında kullanılıyor. Bu da Farsçada olmayan bir sözcük.⁶³

Şapık/Şapık, Zerdüşt Peygamber'in de giydiği yelek/süeter türünden bir giyecek. Zerdüşt yanlıları belli bir yaşa gelince bunu törenle giyerlerdi. Günümüz Kürtçesi'nde de hem anlam hem de biçim yönünden olduğu gibi kullanılıyor. Fars dili, bu sözcüğe de yer vermiyor....⁶⁴

Benzer şey Farsça'daki **daxter/dukhter** için söylenebilir ki, İrani dillerdeki kökeni Zerdüşt'ün annesinin adı olan **Dughdu** sözcüğüne kadar uzanır. Kürtçe'de ise çok dar bir anlamda **Dot** diye bilinen bu kelimenin İngilizce "kız çocuğu" demek olan (daughter)'a da kaynaklık ettiği söylenebilir.⁶⁵

Avesta'da "öğle zamanı" demek olan **Rapithvina**'nın Farsça ve Kürtçe kullanımı bulunmuyor. Fakat Kürtçe'de öğle yemeği anlamına gelen **Fravin** sözcüğüne kaynaklık ettiği sanılıyor.⁶⁶

Örnekleri fazla uzatmadan üç önemli noktaya dikkat edelim:

Bir; Avesta'da bulunan çok sayıda kelime, deyim ve ifade, bazı değişikliklere uğramalarına rağmen, hem ses hem de harf olarak Kürtçe'ye geçmiş ve hemen hemen ilk anlam, işlev ve özelliklerini korumuşlardır.

İki; Avesta'da bulunan kelimelerin benzerlerine Farsça'da rastlamak mümkün değil. Az sayıdaki benzerlikler ise eski Farsça ile yenisi arasında köprü rolü oynayan Pehlevice'nin Avesta'dan yaptığı alıntı ve çeviriler sayesinde mümkün olabilmıştır.

Üç; Avesta dili ile Kürt dili arasındaki yakınlık ve benzerlik (aradan 2500 yıl gibi çok uzun bir kesinti olmasına ve Kürtçe'nin bu sürede hep kültürel imha ile karşı karşıya bulunmasına rağmen) öylesine fazladır ki, Avesta'daki birtakım dinsel deyimler, dualar, kasideleler ve felsefi öğretiler hemen ilk haliyle Kürtçe'ye girebilmiştir. Ama Kürtler, İslamiyet'in işgali ve kültürel dayatmasına maruz kalınca, Zerdüştlük inancının gerilemesiyle birlikte Avesta'da kullanılan, ama Kürtlerin müslümanlaştırdığı dönemlerde artık dini önemini yitiren

63) Age., s. 27.

64) Age., s. 27.

65) Age., s. 27.

66) Age., s. 28.

birçok kelime de günümüz Kürt dilinde kullanılmaz olmuştur. Yukarıda örneğini verdiğimiz **Rapithvina** (öğle zamanı, öğle ayını) sözcüğünün dini değerini yitirip sadece öğle yemeği anlamına gelen "Fravin"e dönüşmesi, bu bakımdan açıklayıcıdır.⁶⁷

Öte yanda Avesta hem Kürtçe hem de Farsça sözcüklere de kaynaklık ediyordu. Örneklendirelim: **Zrayah**, Avesta'da deniz demektir, Kürtçe'de zeriye olmuş Farsça'da "derya" diye geçmiştir. **Zamatar**, Avesta'da damat anlamındadır. Kürtçe'de zava diye bilinir ve Farsça'ya damad olarak geçmiş. **Asu**, Avesta'da "gazel, ceylan" diye bilinir, Kürtçe'de **Asak** biçimine dönüşmüş, Farsça'da ise **Ahu** şeklinde telaffuz edilmiş. Avesta'da **masiye** şeklinde yazılan balık kelimesi, Kürtçe'de **Masi** ve Farsça'da "**mahi**" halini almış. Şu anda Erbil'in bir köyünün adı olarak bilinen **baharke** sözcüğünün aslı Avesta'daki **Vehrka**'dan gelir. Kürt anlamında kullanılan bu kelime, Farsça'da **Kerk**, Kürtçe'nin Zazaki/Dımili lehçesinde ise **V** asıl harfini de koruyarak **Verg** olarak söylenir.⁶⁸

Buradan yola çıkarak bir saptama daha yapalım: "Kökü Avesta'da olan ve hem Farsça hem de Kürtçe'de kullanılan ortak sözcükler, ses ve harf benzerlikleri yönünden, Farsça'da kullanıldığından daha fazla biçimde Kürtçe'de ilk özelliklerini korumaktalar. Yani Avesta dili, Farsça'dan çok Kürtçe'ye benzeyen bir dildir. Kelimelerin ses, harf ve telaffuz benzerlikleri, Farsça ile kıyaslanmayacak derecede Kürtçe'de bulunmaktadır. İki nedenden:

a) Avesta ile Farsça arasındaki benzerlik kanıtlanamamıştır. Daha doğrusu yapılan incelemeler, Farsça'nın, Avesta'dan farklı bir dil olduğunu ortaya koyarken; Kürtçe'nin, Avesta ile farklılığı henüz kanıtlanamamıştır.

b) Avesta'yı yazan Zerdüşt Peygamber, Med (Kürt) kökenli idi ve öğretisini yayabilmek için ülkesinden başka yere göçtü. İlk yazdığı "Gatha Avestan" bölümleri, Kürtçe (Med dili) idi. Çünkü böylesine yüksek belagati olan bir dili, başka birinin öğrenerek yazması ya da Zerdüşt'ün göçüp gittiği ülkenin dilini böylesine kısa sürede öğrenip bu denli yüksek edebi değeri

67) Age., s. 28.

68) Berbang (Şafak) dergisi, Stockholm, s. 7, 1983, sayfa, 2.

Acep ne sebeple kalmışlar boynu bükük.." 73
Başka bir yerde de :

"Hayır... Kürtler o kadar kemalsiz değil,
Fakat öksüz ve mecalsizdir.
Hep birden bilgisiz ve sahipsiz değil,
Sadece sefil ve sahipsizdir.
Olsaydı bizim de bir sahibimiz,
Yüksek himmetli, incelikleri bilen bir sahibimiz,
İlim, kabiliyet, kemal, iz'an,
Şiir, gazel, kitap, divan....
Bu çeşitler onun yanında geçerli olsaydı;
Ben o zaman manzum sözlerin bayrağını,
Dünya damunun üstüne dikedim..." 74

Ehmedê Xanî, "himmet" sözüyle Kürtlerin bir devlet isteğini açıkça dile getiriyor. Kısaca devlet ile dilin geliştirilmesi; kültürel gelişim ile siyasal bir yapının varlığı arasında kaçınılmaz bağı kuruyor. Kuşkusuz bu o dönem için söylenmiş temenniden, daha doğru bir ifadeyle feodal zihniyetle dile getirilmiş "devlet özlemi" ile yakından ilintili. Xanî, yaşadığı dönem gereği, kültürel faaliyetlerin "himmetli" diye tanımladığı feodal bir devletin himayesinde gelişebileceğine inanmıştır. Tarihe bakıldığında da; Sasani, İslam, Abbasi, Osmanlı, Safevi vs... gibi devletlerin feodal zihniyetin "himmetlilik/baba devlet" gereği, kültürel faaliyetleri koruduğu, her şeyden önce halkın konuştuğu dilden az ya da çok farklı olsa da (lehçe, şive yönünden) devlet işlerinin görülmesinde günlük dilden çok yararlandığı da bir gerçek.

Özcesi, İslamiyetten kısa bir süre önce ya da sonra Med dili, İslam-Arap kültürü karşısında herhangi bir devletin resmi siyasi, ekonomik, kültür dili olmadığından, bunun tersi ko-numunda olan Farsça ile kıyaslanamayacak ölçüde gerilemişti. Deyim yerindeyse, Kürtçe de, İslam ordularının vahşeti karşısında Kürt halkıyla birlikte "dağlara çekilip" içine kapanmıştı. Bu "karanlık dönem"de sade bir halk dili olmaya, ihmal edilmeye ve unutulmaya mahkum edilmişti adeta.

73) Mem û Zîn, Çeviren M. Emin Bozarslan, Hasat yay. İstanbul, 1990, s. 57.

74) Age., s. 63.

Kuşkusuz bunun olumlu bir yönü de vardı: Kürtçe Farsça'ya oranla saf ve arı bir dil olma özelliğini daha fazla korumuştur.

Öte yandan Sasani devletinin çöküşüyle birlikte doğan siyasi boşlukta kimi yerlerde Kürt beylikleri ortaya çıktı. Bu beylikler, Pehlevice'nin Kürtçe üzerindeki maddi/manevi baskılarına tepki olarak kurtuluşu İslam'da aramaya çalıştılar. Sasani boyunduruğundan kurtulan Kürtler, bu kez İslami öğretisi ve kültürüne ister istemez kucak açtılar. İslamiyetin fetihleri karşısında ilk şaşkınlık ve direniş yılları sona erince, başta Kürt beylikleri olmak üzere hemen bütün egemen sınıf ve katmanlar, eskiden bağlı oldukları Avesta öğretilerini terkederek Arap kültürünü seçmeye başladılar. Zamanla Kürtçe (Medce ve Avesta dili), dini hayattan çıktı. Kürtçe'nin yazılı olan metinleri de korunamaz hale geldi. Kürtler arasında okur-yazarlık oranı giderek azaldı. Çünkü Kürt halkına yol gösteren, din ve dünya işlerini büyük ölçüde düzenleyen Avesta öğretileri ve bizzat Avesta terkedilmiş; ⁷⁵ bunun yerine Kur'an ve İslam öğretileri benimsenmişti. Burada da görüldüğü gibi, Kürtlerin egemen sınıf ve tabakaları, Kürtçe'nin imha edilip Arap-Fars-İslam kültürü içinde eritilmesi yolunda aracılık yapmışlardı. Ayrıca İslamiyet, ne siyasi ne de kültürel yönden Kürtlere bir şey verebilmiştir. Tersine Kürt dilinin, kültürünün, kimliğinin bastırılıp yok edilmesinde önemli işlev görmüştür. Özellikle de İslamiyetin bölgeye girişiyle başlayan 637 yıllarından 10. yüzyıla kadar Kürdistan'da herhangi bir kültürel faaliyete rastlamak mümkün olmamıştır. Yerel düzeydeki küçük çaplı faaliyetler ise hem İslam'dan gizli yapılmış dini tören karışık edebi faaliyetlerdir hem de ulusal boyuta dönüşüp tüm Kürtleri kapsayacak ve özellikle de Kürtçe'yi ilerletecek düzeye erişememiştir.

Ama başka bir açıdan bakarsak, yaklaşık 2500 yıllık bir baskı ve kültürel imha dönemi yaşayan Kürtçe'nin bunca zaman direngenlik göstererek canlılığını koruması, günümüzde yaşayan diller kümesine dahil olmanın eşiginde bulunması neredeyse mucize sayılır. Peki bu mucize hangi güç sayesinde gerçekleşti. Ya da Kürtçe, bu direngenliği ve canlılığını koruyabilmek için

75) Age., s. 30.

ne gibi bir kaynaktan gücünü aldı? İşte burada Avesta'yı ve onun çok yüksek edebi dilini, zengin kelime hazinesini, taşıdığı uygarlık ve kültür öğelerinin yüksek düzeyini buluyoruz. Sadece bu kadar da değil, uygarlık öğelerinin günlük hayata uygulanabilir bilgilerini de içeren Avesta, canlılığını korumak için burada da dil ile günlük yaşam arasında kopmaz bir bağlantı kurmayı başarabilmiş bir peygamberin (toplumsal önder olarak Zerdüş'tün) ölmez eseridir.

Nasıl mı? Örnekleyelim:

Yonca yaprağı ve yoncagiller, Zerdüş'te dinindeki ateş törenlerinde kullanılan önemli bir semboldü. Çağdaş araştırmacılar, bu yonca yaprağı ile ateş törenleri arasında herhangi bir bağlantı kurmakta zorluk çektiler. Bağlantı kurabilenler de, bunun ne anlama geldiğini açıklayamadılar. Oysa bir Kürt araştırmacısı, bunun hikmetini, Avesta'dan kaynağını alan Kürtçe'yi inceleyerek kavradı: Bir kere, yonca yaprağının her biri arpa tanesi iriliğindeydi ve Avesta'daki adı da **Yava** idi. Bu **Yava** kelimesi, dilbilgisi kuralları gereğince zamanla gelişerek Farsça'da **Cav/Cov** sesine dönüştü ki, arpa anlamında kullanılıyor. ⁷⁶ Kürtçe de ise daha özgün bir telaffuz şeklinde olup **Ceh** deniliyor. Aslında Avesta'daki **Yava** ibaresi sadece arpa tanesi değil, aynı zamanda bütün tahıl gillerin genel adını da ifade ediyor ki, ⁷⁷ bu da Avesta'da sık sık belirtilip vurgulandığı gibi, yerleşik topluma geçiş ve toprakların ekilip ürün alınmasıyla, yani tarımsal hayata geçişe ilişkin ilahi emirlerle uygunluk gösterir. Zaten Ön Medler ile son Medler de, hayvancılık yanında verimli toprakları ekip biçerlerdi. İskit, Kimmer ve Asur yağmacılığına neden olan maddi unsurlardan (çapul, yağma ve talan) birisi de bu tahıl gillerdi.

Ote yandan bu **Yava** sözcüğü, tüm tahıl gillerin adını kapsayarak Kürtçe'ye geçişte üç parçadan oluştu: **Dane-Va-le**. Birinci parçadaki **dane/dene** zaten tahıl tanesi demek olup, hem Farsça hem Osmanlıca hem de günümüz Türkçesi'nde kullanılıyor. Son parçadaki **le/lo** sözcüğü bir takı ya da ek olup, **küçüklük** ifade eder. Sözelimi tane yerine **tanecik** gibi. Orta

76) Age., s. 35-36.

77) Age.

parçada bulunan **Va** sözcüğü ya da eki de, **Yava** kelimesindeki ilk hece olan **Ya**'nın **V** harfine dönüşmüş halidir. Çünkü Kürtçe'de Yunus sözcüğü kolaylıkla **Vinus**, Yunan kelimesi **Vinan** olabiliyor. Bu bir ses uyumu meseledir. Buradan yola çıkarsak, **Va-la/Vi-la** sesleri aslında **Yula** sesinin Kürtçe'deki durumudur. O halde **Dene-Va-la**, Avesta'daki **dane-Yula**'nın bugünkü seslendirmesidir.⁷⁸ Acaba tahılgillerden **Yulaf** (Kürtçe de **Ulaf** da deniliyor) bu kelimedenden mi türetildi?

Zerdüşt inancında ateşe tapıldığını ve ateşin bizzat "ışın, ışık", dini deyimiyile söylersek **nur** olduğunu; tapınmaksızın boğa, öküz, at ve koyun gibi hayvanların da mukaddes kabul edildiğini, bu yüzden **Kuşpnte/Kupaztne** ibaresinin aslında "kutsal koyun" anlamına geldiğini biliyoruz. Şimdi **Kupaztne** veya **Kuspente** sözcüklerinin çözümünü yaparsak, **Paz** kelimesinin zaten koyun/davar anlamında kullanıldığını; **Sepante/Sepenta** sözcüğünün de aslında kutsal demek olduğunu, buradan türeyen **Sepitim/Sepnatem** ibaresinin bizzat Zerdüşt Peygamber'in kutsal bir sıfatı ve lakabı biçiminde kullanıldığını görürüz.⁷⁹ Dikkat edilirse, yerleşik topluma geçişte, Avesta'nın öncülüğü tartışılmaz. Çünkü hayvana kutsallık atfederek, hayvan-insan ilişkisini zamanına göre kopmaz bağlarla kurabilmiştir.

Avesta'nın **ateşgede**'lerden pek sözetmediği görülür. Anlaşılan bu **ateşgedeler**, Zerdüşt dönemi sonrasının icatlarıdır. Aslında Avesta'da kutsal olan topraktır ve toprağın kirletilmesi, büyük günahlardan sayılırdı.⁸⁰ **Ateşgede** ibaresinin Farsça olduğu ve Avesta ile bağlantısı bulunmadığı buradan da anlaşılabilir.

Bu düzlemde Avesta'daki **Var** kelimesi, "durulanma, akatlanma, arılaşma ve ayıklama, aradan seçerek alma" anlamına kullanılırdı. Bu sözcük Kürtçe'de önek ve sonekler olarak **hel-avard** diye geçer, sonradan **D** harfinin yerini **N** harfi alır. Fiil oluşturmada ise **Hel** önekini ve **A** harfini alarak, "arasından seçme, seçerek beğenme, tercih etme ve birbirinden ayırıp

78) Age., s. 36.

79) Age., s. 36.

80) Age., s. 36.

ayıklama" anlamında kullanılır oldu. (bkz. Fehreng-i İran Bestan, s. 86). Avesta'daki "Var" kelimesi, sonuna D ve N harflerini, başına da A harfini alarak "Averdan" şekline dönüşerek öteki İranî dillere girmiştir. Diğer yandan Avesta'daki "Var" kelimesi "döngü, dönme, devinme, hareket etme" anlamında olup, hem Kürtçe hem de Farsça'da ortaktır. Ancak Var sözcüğündeki V sesi, Farsça'ya K diye geçerek Var ibaresi Ker, Kâr şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. Oysa aynı kelime Kürtçe'de hemen hemen olduğu gibi devam etmiştir.⁸¹

Bu başlık altında söyleyebileceğimiz şey, Avesta'nın hemen bütün Arî dillere açılan çok yönlü önemli bir eksen olduğudur. Avesta Sanksritçe'nin kardeş dilidir. Kürtçe'nin ana kaynağı olmakla birlikte eski Farsça ve Pehlevi'ye kucaklamaktadır. Hemen hiçbir Arî dil lehçesi yoktur ki, Avesta ile ilgisi bulunmasın. Ama Avesta ile uzaklık ve yakınlık derecesi ayrı bir konudur.⁸²

---

81) age.

82) age, s. 37.

B- Fars Dili

Farsça, üç ana gelişim aşamasından geçmiştir. Birinci aşamasına "Eski Farsça" denilmekte olup dil uzmanları deyimsel ve simgesel olarak bu adı kullanırlar. Amaç dilin geçirdiği aşamaları dilbilgisi açısından inceleme kolaylığı elde etmektir.⁸³

Eski Farsça denilen bu dil, o tarihte Medler'e bağlı bulunan Pers/Parsu'aların oturdukları Güney-Batı İran'da konuşulan bir dildi. Bazı yorumculara göre Parsak/Parsek/Persler olarak adlandırılan bu kavim, bilinmeyen bir tarihte, Zağros bölgesinden Orta Asya'ya oradan da yeniden Medya bölgesine dönen bir topluluk olmalı. Güneybatı İran'daki Anzan bölgesinde göçebe yaşayıp, dans ve gösteri yaparak bağış topladıklarından, kendilerine "dilenci, bağış toplayıcısı" anlamına gelen Parsek adı verilmiştir. Tarihteki diğer adları Arteler olup, Med devletinin himayesinde 10 boydan oluşan bir çeşit prenslik kurdular. Medler, Arteleri yönetmek için Ahamenit adı verilen Med kökenli bir prensi atamışlardı. Bu yüzden Persler'e, Ahamenit/Akamenit/Hexameniş adı verilmiştir. Arteler, Medler'e önemli hizmetlerde bulunmuşlar; aynı zamanda da Medler sayesinde yerleşik topluma geçmişlerdir. Medler, Persleri küçük görürler, bu yüzden kendilerini "üstün sınıf, aristokrat tabaka" anlamına gelen "Arı" sözüyle nitelerlerdi. Med Kralı Astiyag, kızı Mandana'yı Ahamenit Prensi 1. Kambis ile evlendirmiştir. Bundan doğan torunu II. Kuruş (Kyros), iyi bir yönetici olabilmek için

83) Age., s. 37.

Med eğitiminden geçirilmiştir. Aynı II. Kuruş, çöküş döneminde Med devletini ele geçirip Pers (Akamenit) devletini kurdu. Çok sonraları Pers sarayında doktorluk yapan Yunanlı doktor Ctesias (MÖ. 410), II. Kuruş ve dolayısıyla Pars/Pers soyunda Med kanı bulunmadığını yazar. Her durumda, Perslerin, dil dahil hemen bütün kültür öğelerini Medler'den aldıklarını söyleyen Yunan tarihçisi Herodot önemli ölçüde haklıdır. ⁸⁴ Bu, bir noktaya daha ışık tutuyor: Avesta ve Medce'nin (Kürtçe) kaynağı eski Farsça olamaz, olsa olsa durum tam tersidir. Yani Med ve Avesta dili, eski Farsça'nın önemli bir etkileyeni ve belki de kaynağıdır. Ama her durumda Arteler (Persler) daha önce kendilerince bir dil konuşuyorlardı. "Med devletini yıkıp yerine Akemenit devletini kuran Perslerin o dönem için kullandıkları eski Farsça (Ahemenişçe) 'dan bize kalan yaklaşık 450 kelime var". ⁸⁵ Hepsi bu kadar olan eski Farsça sözcükler ile Avesta arasında önemli oranda yakınlık bulunuyor. Yine de bu iki dilin birbirinden farklı olduğunu gösteren önemli ayrımlar da ortada. İran dili üzerine inceleme yapanların eline geçebilen en eski Farsça belgeler, Arya Raman olarak adlandırılan ve II. Kuruş'un büyük dedesi dönemine denk gelen MÖ. 610 yıllarına ait altın bir levha üzerine yazılmış olan 10 satırlık yazıdır. ⁸⁶ Kuruş'un babası Arşam (I. Kambis) zamanından kalan belgeler ise yine altın bir levha üzerine yazılmış bulunan 14 satırlık bir yazıdır. Geri kalan Pers kraları, çoğu Büyük Dara (Darius) dönemine (MÖ 521-485) ait bulunan yazılar ve sözler bırakabilmiştir. Bu dönem, Makedonyalı İskender'in MÖ. 333'te Kral III. Darius'u yenmesiyle sonuçlandı. Hemen ardından, İskender izleyicileri olan Selevkos'lar dönemi başladı-ki bu aynı zamanda eski Farsça döneminin kapanışını simgeledi. Orta Farsça Dönemi, genel anlamda Grek/Helen kültürünün (Arî kültürden önemli ölçüde etkilenip yararlanmasına rağmen) yayılmaya yüz tuttuğu bir dönem olarak bilinir.

MÖ 3. yüzyılın ortalarında Eşkaniler (Pers hükümdarları),

84) S. Mihotuli, age., s. 170-171.

85) Mesud Muhammed, age., s. 38.

86) Age., s. 38.

Selevkosları yenince bu kez Pehlevice, İran kültürünün yayıldığı bir araç oluverdi. Pehlevice, aslında kırsal kesimde konuşulan bir avam dili olup, sarayda pek kullanılmazdı. Yazılı yönü de azdı. Pers dilinin değişmiş haliydi.⁸⁷ Aslında Pehlevice iki ana lehçeden oluşuyordu. Birincisi ülkenin kuzeyinde konuşulan saray dili, merkezi hükümetin resmi ve halk dili olarak kabul gören lehçeydi. Diğeri ise daha çok ülkenin güney kesimlerindeki Persler'e yakın bölgelerde konuşulan bir lehçe idi. Güneydeki yazılı dilde bulunan Pehlivan/Pehlevanik sözcüğünden alınmış olan Pehlevice, böylece kuzey lehçesini de kapsayarak Mani dininin yayıcısının (Mani'nin doğumu MS 215) hayat hikayesi ve öğretilerinin yazılı olduğu eserin diliydi.

Pehlevi dilinin kelime kökeninde, "uluorta konuşmak, doğaçlama konuşmak, irticalen konuşmak" türünden pek kaide ve kuralı olmayan kırsal kökenli köylü dilinin etkisi yatıyor. Bu yüzden "Pehlivanca"dan alıntı yapılarak Pehlevice denilmiştir kendine.

Orta dönem Farsçası olarak adlandırabileceğimiz dil ise, günümüz Horasan illeri diye bilinen ya da tarihsel adıyla Eşkaniler yurdu şeklinde anılan Parthu/Partia⁸⁸ topraklarında konuşulan, MÖ 300 yıllarından başlayan ama esas olarak Eşkanilerin gerileyip Sasani sülalesinin devlet kurduğu 226'da ön plana çıkarak İslam ordularının İran'ı işgaliyle biten bir dönemde kullanılan bir dildir.⁸⁹

Akamenit/Ahemenit/Hexameniş dili olarak bilinen eski Farsça, Ahamenit devletinin MÖ 331 yılında ortadan kalkmasından sonra etkisini yitirip unutulmaya yüz tuttu. Eski Farsça, Sasani devleti döneminde yeniden ortaya çıktığında ise, eski konumunda değildi; bir hayli değişmişti. Aslında uzun bir süre ölü bir dil olarak kaldıktan sonra neredeyse tümünden silindi gitti. Bu nedenle, eski Farsça ile Yeni Farsça arasında ayırım yapabilmek ve orta dönem Farsçası'nın da özgünlüğünü vurgulayabilmek amacıyla, Sasani devrinde konuşulan Farsça'ya (Parsek/Parsik) adı verilir. (Bkz. Tarih-i Zeban-i Farsî, II. Cilt).

87) Age., s. 38. Ayrıca M. Emin Zeki Beg, age., s. 317.

88) Age., s. 38.

89) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 36.

Yeni Farsça'nun ortaya çıkış tarihi de Hicri dördüncü yüzyıla yani yaklaşık Milattan sonra 10. yüzyıla denk düşer. Parsek/Parsik Pehlevicesi Pars bölgesinde konuşulmaz.

Eski Farsça neden ortadan kayboldu? Bu dili kullanan Ahamenit devletinin tarihe karışmasının bunda önemli bir rolünün olduğu sanılıyor. Çünkü bir dilin gelişmesine, onu kullanan devlet büroksasisi ve kurumlarının önemli katkısı olur.

Bu devlet tarihten silinince, eski Farsça da resmi yazı dili olmaktan çıktı; sadece ve sadece avam (halk) arasında konuşulan bir araç haline geldi. Yani yazışma değil salt konuşma dili oluverdi. Böylece kendisini koruyacak iç ve dış etkenlerden soyutlanarak ilerleme yerine gerileme kaydetti. Önemi azaldıkça, kültürel ve edebi ürünleri de verimsiz bir hal alan eski Farsça'nun yerini Pehlevice /Fehlevice alıverdi. Çünkü resmi dil olarak Pehlevice kabul edildi.⁹⁰ Pehlevice, Partia/Parsuva sözcüğünün Pehlosarto şeklinde söylendikten sonraki son telaffuz şeklidir.⁹¹

Milattan önce üçüncü yüzyıldan başlayıp milattan sonra dördüncü yüzyıla kadar yaşayan Pehlevi dili, eski ve yeni Farsça arasında bir köprü olarak iki açıdan incelenmeye değer:

Bir; Avesta-Kürtçe ilişkisinin Avesta-eski Farsça ilişkisinden çok daha önemli olması,

İki; Ahamenit devletinin yıkılışından sonra kurulan Selevkos devrinde kullanılan eski Farsça'nun geçirdiği değişim ve dönüşüm aşamalarının Pehlevice'nin ortaya çıkış sürecini etkilemesi.

Dilbilimciler ve arkeologların biraz da hoşgörülle çıkardıkları sonuç şöyle: Pehlevi dili, eski Farsça'nun bir devamıdır. Dikkat edilirse "Farsça'nın aynısıdır" ibaresi yerine, "eski Farsça'nun devamıdır" ibaresi kullanılıyor. Bu ikili (Pehlevice-eski Farsça) ile üçlü (Eski Farsça-Pehlevice-Yeni Farsça) dil ilişkisini ele almamızın nedeni şudur: Aynı halka ait olduğu kabul edilen dilin çeşitli zaman ve aşamalardaki yakınlık ve uzaklığı ile eski Kürtçe-Avesta-Yeni Kürtçe uzaklık ve yakınlığı arasında bir karşılaştırma yapabilmek. Böylece Kürtçe'nin ilk,

90) Mesud Muhammed, age., s. 39.

91) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 36'daki 3. dipnot.

orta ve yakın kaynakları ile Farsça'nın ilk, orta ve yakın kaynakları arasındaki mesafeyi ölçerek, gerçekte Kürtçe'nin gelişim aşamaları arasındaki bağın diğer dillerdekinden (Hint-İrani diller) daha yakın ve güçlü olduğunu ortaya koyabilmektedir.⁹²

İrani dillerin dilbilgisi kurallarının çok eski çağlardan bugüne kadar değişim aşamalarını incelemek ve bunları ayrıntılarıyla örneklemek bizim açımızdan güç bir konu. Çünkü bu alanda, ne uzmanız ne de yetkin. Ayrıca elde yeterli yazılı kanıtlar olamadığından, İran dil uzmanlarının dilbilgisi kurallarından mevcut olanlara bakıldığında, "İsim Halleri" yönünden yedi çeşit isim hali'ne rastlanır. Bunlar;

- a) Kına-i
- b) A-i
- c) Abastaka-i
- d) Ra-i
- e) Ba-i
- f) Azi
- g) Andr-i

Her bir hal'in önüne gelen ismin söyleniş ve yazılışı sürekli biçimde, aldığı eke göre değişirdi. Sözelimi Türkçe'de isim tamamlaması ya da isim halleri olarak bilinen (-in veya -i) eklerinden herhangi birisi, ses uyumuna göre değişerek (-ü, -in, -un, -ün) olabilir. "Ağacın dalı, Ülkü'nün kuzusu" gibi. Su -y-un tadı gibi isim tamamlamasında ise araya bir de y kaynaştırma harfi girmiştir. Eski Farsça, isim tamamlaması yönünden, biraz günümüz Türkçesi ses uyumu ve yazım kuralını andırır. Oysa yeni Farsça'da böyle bir değişiklik meydana gelmez. Yani isim halleri'nde, herhangi bir ad, önüne sonuna aldığı ek'e göre değişiklik göstermez.

Benzer biçimde eski Farsça'daki zamir ve fiiller, duruma göre çeşitli şekiller alırlardı. Günümüz Farsçası'ndaki fiil çekim kuralları neredeyse tümünden değişmiştir. Sözelimi eskiden fiil önüne gelen özne (zamir) tekil, ikil ve çoğul durumuna göre fiilin çekimini etkilediği gibi eril, dişil veya nötr (ne eril ne de dişil) olmayan durumlarda, cümledeki yerine ve çekildiği fiil

92) M. Muhammed, age., s. 40.

kipine göre ses uyumu uyarınca çeşitli ek'ler alırdı. Oysa günümüz Farsçası'nda çifte özne (ikil çiftli özne) ve nötr özne kalkiverdi, eril ile dişil özne arasındaki fark da kalmadı. Böylece çekim basitleşti. Öyle ki, eski Farsça ile yenisi arasında toptan değişim olduğu yolunda bir görüntü verdi.

Eski Farsça'nın yenisine dönüşmesine ilişkin tarihi bir örneği aşağıda sunacağız. Vereceğimiz örnek ibarenin tarihi Ahemeniş Kralı I. Darius/Daryuş (521-485 yılları) zamanına aittir. Eski Farsça olarak bilinen Ahemeniş diliyle yazılmıştır:

"Daryava'uş.. Xaşaysa. Wazaraka. * Xaşayse. Xaşayse Nam. Xaşaysa Dahiyu Nam. Fiştasb Yahya. Pusse. Haxamanşsi....*Sati. Daryav'aş..."

Günümüzdeki Farsça'ya dönüşümü ile şöyle olmuş:

"Daryuş. Şahbazarg. Şah Kuşurha. Pusari Guştasp. Haxamanşsi. Guyed. Daryuş.."

Türkçe anlamı: Daryus, Büyük Şah. Krallar Kralı (Şahinşah). Krallıklar Kralı (Memleketler Kralı, Ülkeler Şahı), Wiştasp (Kuştasp) oğlu. Daryus diyor ki..."

Bir karşılaştırma olanağı için örnek: Birinci ibaredeki (Sati) kelimesi yeni Farsça'ya Guyid/Guveyd olarak geçmiştir.

Daha yakından inceleyelim: Aslında elimizde olan bu eski metin kesik kesik ibarelerden meydana gelmiştir. Şimdi yukarıdaki Xaşayse ibaresine göz atalım: Gerçekte Xaşamme- te - y ya da Xaşamme- ti-ye kelime kökeninden gelir. İlk bölümdeki Xaşamme bir isim olup, Xaşay-se ibaresinin çekilmemiş, yani önüne ya da sonuna ek almamış halidir. Xaşay-se ibaresi (Kral, Hükümdar, Şah, Padişah) anlamında kullanılır. Görüldüğü gibi bu, sadece isimdir. Yani salt cins isim. Somuttur yani yönetici kişinin varlığıyla özdeşleşen maddi bir varlığı ifade eden bir kelimedir. Ama, sonunu Te-y veya ti-ye ekini alınca madde ismi mana ismine dönüşerek soyut bir makamı ifade eder. Yani Xaşay-se kelimesi bu kez, krallık ve Şahinşahlık gibi soyut bir isme veya sığata ve makam adına dönüşmüş oluyor.

* Türkçe'de bulunmayan (X) harfi Latince (Kh) ya da Arapça gırtlak (H) ve Kürtçe'de (O) harfidir.

* Aslında bu (S) değil, (ts) veya (tsh) şeklinde telaffuz edilen peltek (S) harfidir.

İşte bu **te-y** veya **ti-ye** soneki, daha önce incelediğimiz Avesta dilinde bulunan **ta-t** ve **tat** soneki'ne denk düşen bir işlev görür. İşte bu mana ismi soneki ya da bağlacı, hem eski hem de yeni Kürtçe'de madde isminin mana ismine dönüşümünde rol oynayan **eye-ti**, **e-ti**, **-ti-te** son ekleriyle ortak işlevleri üstlenirler; bu bakımdan da benzeşirler. Kuşkusuz sonek'lerin harf değişimi ses uyumu kuralına uygun biçimde olmaktadır.

Bu durumda, biz, **Xaşamme-te-y** ya da **Xaşamme-ti-ye** mana ismini Kürtçe telaffuza uygun hale getirmeye bakarsak şöyle bir sonuç elde ederiz: **Xaşamşa-y eti**. Oysa aynı uyarılmanın günümüz Farsça'daki karşılığı şu şekilde yazılıp okunur: **Şah-î**. Yani madde ismi olan **Şah** sözcüğünün sonuna sadece bir **î** tanum eki konularak manevi isme dönüştürülüp **şahlık** anlamına kullanılıyor. Bu **î** takısı, gerçekte orta zaman Farsçası olan Pehlevi dilindeki **ye** takısına tekabül ederki; Farsça, soyutlamada kullanılan başka bir soneke yer vermiyor.

Buradan yola çıkarak şu sonuca varabiliriz: Avesta'da bulunan **tat/tet** soneki, eski Farsça'ya geçerken iki heceye **ti-ye** ya da **te-yi** ayrışarak, Kürtçe'de daha canlı daha hareketli ve daha işlevsel bir konumda yer alıyor. Buna karşılık aynı sonek, günümüz Farsçası'nda çok ölü ve durağan bir işlev üstlenmiş. Kaldı ki Kürtçe yazılı bir dil olarak aradan çok uzun yıllar geçen kesintilere uğramış, buna karşılık Farsça yazı dili olarak kesintiye uğramamış; tersine süreklilik arzetmiştir.⁹³

Tarih-e Ziban-e Kurdi adlı kitaba bakıldıkça, burada **Şehriyari** diye bir sözcüğe rastlanır. Bu günümüz Farsçası'nın bir ürünüdür. Çünkü eski Fars dilinde **Şahlık**, **Krallık**, **Şahinşahlık** anlamına gelen ibarenin, **Xaşamme-te-** sözcüğünden gelerek **Şah** kelimesinin **î** takısı aldıktan sonra **Şahî** oluverdiğini görmüştük. Oysa **Şehriyari** kelimesi, modern bir sözcük. **Şehr / kent** ya da **şehir** ve **Yari /sahip** sözcüklerinden meydana gelip (Kentin sahibi, site devletin sahibi) anlamını taşır. Çok eskiden de **şehir/kent** kavramı, **Xaşatra** sözcüğüyle ifade edilirdi. Sonradan gelişerek **Şahr/Şehr** şeklinde telaffuz edildi ve Kürtçe'de

93) Age., s. 41.

ise **Şar** oluverdi. Daha önceleri **Xaşatra Pavan** şeklinde kullanılan ibarenin anlamı (şehir muhafızı, şehir korucusu, kent yöneticisi) idi. Bir sonraki evrede **Şahriban** olarak telaffuz edildi ve Kürtçe'ye ise **Şarban/Şaraban** olarak girdi. Kürtçe'deki bu kullanımı cins isimden ibaretti. Sözlüğe girişi **Şaravan/Şirvan/Şarvan** şeklinde oldu. **Xaşatra Pavan** ibaresinin eski Yunanca'ya girişi (Satrap) idi. **Bölge Valisi** anlamında kullanıldı ve eski Fars yöneticileri tarafından da bu idari kavram ile birlikte anılır oldu.⁹⁴

Buradan yola çıkarak, Partlar'ın Avesta dilindeki edebiyat ile Zerdüşt dinindeki kültürden önemli ölçüde yararlanarak, kökleştiğini ve giderek kendi kullandıkları dil olan Farsça'nın da Batı Asya (İran, Afganistan, Hindistan) bölgesinde bir hayli egemen olduğunu söyleyebiliriz. Avesta'daki, edebiyat, kültür ve tarih öğelerinin de Kürtlerin ataları olan kavimlerden aktarılmış olan gelenek, görenek ve kültürden alındığını da belirtirsek, sanırız Farsça'nın dil unsurlarına dışarıdan yapılan Kürt kültürünün önemini kavrayabiliriz.⁹⁵

İran'ın doğu kesimlerine doğru yaygınlık gösteren Farsça, Afganistan, Hindistan ve Tacikistan'ı önemli ölçüde etkiledi. Bugün bilinmeyen ya da unutulup giden veya artık yerel bir lehçe olmaktan öteye gitmeyen birçok dili, egemenliği altına aldı. Öyle ki, bazı diller bağımsız bir dil olarak adlandırılrsa bile, (Taciklerin konuştuğu lehçe gibi) aslında dilbilgisi açısından, Farsça dilbilgisi kurallarını esas almaktadırlar. Bunun tarihsel nedeni var: Farsça Afganistan'da iki resmi dilden biri olmuş; saray ve edebiyat dili olarak kullanılmaktaydı. Hindistan'ın kuzey bölgelerinde de benzer şey geçerlidir. Ayrıca eski Farsça, orta dönem Farsçası olan Pehlevice/Fehlevice/nin yedek parçası gibiydi. Eşkani döneminde ise İran kültürünün ve dilinin tek mirasçısı durumundaydı. Avesta kitabı bu dil aracılığıyla açıklanıp yorumlanıyordu, edebiyatta bu dil kullanılıyordu ve resmi dil olarak Pehlevice konuşuluyordu. Bu düzlemde, Farsça, "Kötülük yapan İyilik Tanrısı" rolündeydi.

94) Age., s. 42.

95) Age.

Yani komşu ve kardeş dillere zarar verip kötülük yaparak kendini geliştirip, başka dilleri egemenliği altına alıyordu diyebiliriz.⁹⁶

Farsça, neden bütün İranî kültürün neredeyse tek mirasçısı durumunda kaldı? Özellikle de MÖ. 226 yılında Sasanilerin iktidara gelişiyle birlikte Fars dili, neden değişik diller ve öğelerden oluşan bütün bu muazzam İranî kültürün biricik mirasçısı idi? Sasani dönemine oranla daha yakından bakarsak; Osmanlıların, komşu devletleri yıkıp imparatorluk kurmalarından sonra neredeyse bütün İslam kültürü ile onun siyasi üst yapısı olan Halifelik gibi kurumları da devraldığını görürüz. Hele hele İstanbul'un Bizanslıların elinden alınışıyla birlikte Osmanlılar dini, siyasi ve ekonomik merkezlerini güçlendirdikten sonra, İslam dünyasında önder konuma yükseldiler. Bu arada Arap-Fars-İslam kültürünün en güçlü mirasçıları ve izleyicileri oldular. Aldıkları İslam kültürünü geliştirerek devam ettirdiler. Yine de Osmanlılar ile Sasaniler arasında bir fark vardı: Sasaniler İranî kültürün tek mirasçısı olarak kalırken, Osmanlılar tek mirasçısı olamadılar; bunu başka halklarla bölüşmek durumundaydılar.⁹⁷

Çünkü İslam ile Arapça özdeşleştirilmişti. Hz. Muhammed Arap olduğundan; Araplar, Kur'an'ı sahiplenen "Necip Kavim" olarak görülüyordu. Osmanlı yöneticileri, bu köklü kültürü devralıp özümseyecek, diyelim ki Arap milliyetçiliğini (ilkel anlamda da olsa) asimile edebilecek kadar güçlü bir milli kültüre (özellikle Türk kültürü) sahip değillerdi. Osmanlılar Arap/İslam kültürüne oranla "derya'da balık misali" gibiydiler. Bütün o deryayı yutabilecek durumda değillerdi. Tersine deryada büyüyen dev bir balina da olsa, eninde sonunda İslam deryası Osmanlıyı yutup özümseyecek konumdaydı. Bu, bir zamanlar Roma imparatorluğunu yıkan Cermen kabilelerinin Romen kültürüyle başa çıkamamalarına da benzer. İslamiyeti benimseyen diğer halklar Arap devletlerini yıksalar da, İslam kültüründen etkileniyorlardı. Roma imparatorluğunu yıkanlar da, devleti ve toprağı ele geçirdiler. Ancak Romen kültürünü

96) Age., s. 43.

97) Age.

benimsemek zorundaydılar. "Çünkü tarihin verdiği titreme karşısında Romen kültürüyle özdeşleşip ayakta durmak"tan başka çıkar yol yoktu önlerinde.⁹⁸ Özcesi İranlılar ve Türkler Abbasi imparatorluğunu yenip iktidara geçtiklerinde bile, İslam/Arap kültürünü benimser oldular. Bu kültürün içinde kaybolup gittiler. Farsların İranî kültürün tek mirasçısı olmasıyla Osmanlıların İslam kültürünün tek mirasçısı olmaması arasındaki birinci neden budur.⁹⁹

İkinci nedene gelince: Osmanlı Türkleri ile Arap-İslam kültürü arasındaki kültür ve uygarlık farklılığıdır. Çünkü Türk dili, Ural-Altay dil ailesinden; buna karşılık Arapça ise Sami dil kümesindedir. Dolayısıyla İslam-Arap kültürü ya da genel anlamda uygarlığı ile Orta Asya'dan kalkarak çok sonraları gelip Anadolu'ya yerleşen Türkler (Selçuklu ve özellikle Osmanlılar) tarafından yaratılan kültür ve uygarlık arasında da büyük farklar vardı. Bu nedenle genel anlamda Türkler (istisnalar hariç) Arapça yazılı Kur'an'ın o yüksek dilini kavrayıp özümseyemezler. Yüksek ve baliğ Arap edebiyatının her alanına hakim olamazlardı. Türklerden Arap kültürü ile büyüyen alim, fikir adamı, sanatçı, yazar, ozan adına ne varsa bu Arap-İslam kültürü içinde eriyip gitti.¹⁰⁰ Bağımsız bir kişilik geliştiremedi. Osmanlı edebiyatı ise bir Arap-Fars-Türk sentezidir; derlemedir ve saray içinde, daha hoşgörülü bir bakışla o zamanın Osmanlı başkenti İstanbul, hemen yakınındaki Bursa, biraz ötedeki Edirne ve Selçuklu kültürünün merkezi Konya ve birtakım medreselerin bulunduğu Amasya, Manisa, Balıkesir gibi kent merkezlerinde bulunan ve İslami yanı ağır basan aydın kesim arasında geçerlidir. Bu durumda kültür farklılığı Osmanlı gibi bir toplumda iki şeye yol açtı:

a) Yönetilen halkın (Araplar) yöneten halk (Türkler) ile kaynaşmasını önledi.

b) Yöneten halkın yenilen halkın kültürü içinde eriyip gitmesini engelledi.

Buradaki saptamayla da, Arap-İslam kültürünü alan Os-

98) Mustafa Sadık El Rafi, Dowr-ül Sakafet-ül Arabiye Beyne'l Şoob-ul Muslime (Müslüman Halklar Arasında Arap Kültürünün Yeri)

99) M. Muhammed, age., s. 45.

100) Age.

manlılar ile Romen kültürü içinde tümüyle eriyen Cermen kabileleri arasındaki farka da işaret etmiş oluyoruz.¹⁰¹ Roma imparatorluğunu tarihten silen Cermenler, bu kültürü tümünden benimserken; Arap-İslam kültürünü alan yönetici Türkler, kültür farklılığı nedeniyle büyük ölçüde Arap-İslam kültürünü benimsediler. Ama ne bu kültürü değiştirip Türk kültürü içinde asimile edebildiler ne de tam anlamıyla kendileri Arap-İslam kültürü içinde kaybolup gittiler.

Oysa İrani kültürde durum yukarıdakilerden değişik bir durum arz etmektedir. Çünkü bu kültürün ana kaynağı Avesta kitabındakilerdir. Fars dilini, Avesta'nın etkisinden koruyabilecek güçlü bir koruyucu yoktur.¹⁰² Her şeyi kapan küçük bir çocuk gibiydi Persler durumu. Ya da Avesta-Farsça ilişkisi, anneçocuk ilişkisine benziyordu. Çocuk, dünyayı daha iyi kavrayabilmek için her gördüğü, duyduğu şeyi kapmaya hevesli ama kültür yönünden neredeyse "bomboş" birisiydi. Avesta ise, kendisinden öğrenmek isteyenlere istenileni verebilecek kadar zengin ve derin bir kültüre sahipti. Farsça, adeta bembeyaz bir kâğıt gibiydi. Üstüne ne yazarsanız olacak türdendi. Bu nedenle Farsça'nın Ahamenitler zamanında hemen bütün İrani kültüre egemen olması çok olağandı. Çünkü gücü ve kuvvetini Avesta'dan yani ana kültürden alıyordu. Bu durum, Makedonyalı Büyük İskender'in Ahamenit devletini yıkmasına kadar sürdü. Ancak Med devletinin düşmesinden sonra Avesta'ya sahip çıkan Perslerin de yıkılmasının ardından bu kez Avesta, kendini koruyacak unsurlardan yoksun kaldı. Daha doğrusu İskender'in Avesta kitabını yaktırması, hem Avesta'dan kaynaklanan köklü kültürün zayıflamasına hem de orta yerde kimsesiz kalmasına yol açtı. Böylesi bir boşlukta orta dönem Farsçası olan Pehlevice'nin İrani kültürün mirasçısı olmasında yadırganacak bir şey olamaz. Çünkü Pehlevice dilinin sahibi, İskender'in izleyicileri olan Selevkoslar'ı yenen Eşkanilerdi. Ortada da başka mirasçı yoktu. Benzer biçimde Eşkani devleti yıkılınca, Avesta kültürüne mirasçı olacaklar Persler/Sasaniler'den başkası değildi. Sasaniler devleti, Arapların dar-

101) Age.

102) Age.

beleri altında tarihe karışınca da, bu kez İrani kùltùre sahip çıkabilecek (Farsça konuşan halklar arasında) başka bir halk yoktu. ¹⁰³ Çünkü İslam'dan hemen önce, İrani kùltürün yazılıp çizildiği tek dil Farsça idi. Çünkü Pehlevice, hem devletin resmi dili hem de kùltür, edebiyat ve sanat faaliyetlerinin yazılı aracı idi. Arap-İslam yazılı kùltürüne karşı koyabilecek veya direnebilecek tek yazılı dil, bütün İrani kùltürün mirasçısı durumundaki Farsça olabilirdi. Zaten Pehlevice, Sasani döneminde resmi dil olmasına rağmen, yöneten halk tarafın ikinci dil olarak kullanılıyordu. Belli bir ülkede çok güçlü ve merkezi bir dayanağı yoktu. Ancak 400 yıldan fazla bir süre boyunca çok geniş bir alanda yaygın bir dil olarak hüküm sürüyordu. Pehlevice'nin egemen unsuru Pers/Sasani idi. Pehlevi dili, İrani kùltürü etkileyip devralmada Farsça ile yarışip onunla başa çıkabilecek konumda olmadığı gibi, Pehlevice'nin anayurdu kabul edilen Horasan illeri bile Farsça'nın etkisinde kalıvermişti. ¹⁰⁴

İran'ın batısından doğusuna göçen Beluci halkı ile Kürt halkının bir kısmı, o kesimlerde dağılıp gitmek üzereyken Kürtçe sayesinde Fars kùltürü içinde eriyip kaybolmaktan kurtuldular. Bu ortak özellik aynı zamanda Beluci dili ile Kürt dili arasındaki yakınlığı da gösterir. ¹⁰⁵

İslamiyetin İran illerini fethetmesi sırasında resmi dil olarak karşısında sadece orta zaman Farsçası yani Pehlevice'yi bulmuş olması, İslam bilginlerini yanlış bir kanaate sürüklemişti. İslam tarihçileri bu yanlıştan hareket ederek İran illerini tümüyle **Pers/Part/Fars** (Biled-ul Fars) diye adlandırdılar. Bu adlandırma o dönemin yabancı tarihçilerini ya da gezginlerini de etkiledi. Ama ne zaman ki Sasani imparatorluğu düşüp Pers olmayan bölgelerin önü de açıldı, o zaman her şeyin Pers olmadığı anlaşıldı ve bu yüzden Kürt kelimesi kullanıldı. Kürtlere ilişkin tarih yazılarının İslam döneminde geç görünmesinin bir nedeni budur. ¹⁰⁶

---

103) Age., s. 46.

104) Age., s. 46.

105) Age.

106) Age.

Bu yanılısma ve bu sanrı yüzünden Selçuklu ve Osmanlı Türkleri Farsça öğrendiler. Düşünün ki, bölgeyi ege-menliklerine alan Osmanlılar İslam uygarlığı içinde Arap kültürünün yanı sıra Fars kültürünü de benimsediler. Arkasına eski ve orta dönem Fars kültürünün 1500-2000 yıllık birikimini alan Farsça, bu haliyle Arapça ile yarışır duruma geldi. Selçuklu ve Osmanlılar tarafından benimsenip himaye görmesi de, çok çekici ama bakımsız köylü kızının büyük bir kente git-tikten sonra güzellik salonlarında bezenip süslenerek tüm güzelliğiyle ortaya çıkıp göz kamaştırmasına benzer.¹⁰⁷ İslam döneminde Arapça ile yarışan Farsça'nın bir avantajı daha oldu. Arapça, dinin de etkisiyle daha çok tarih, siyaset ve ilahi öğretiler dizisi şeklinde kendini sınırlarken, Farsça, Firdevsi'nin Şahname geleneğini sürdürüp, Hafız-i Şirazi ve Ömer Hayyam gibi ünlü edebi ustaların kaleminden şiir, edebiyat, sanat ve kültür dili oldu.¹⁰⁸

Fars kültürü ile Arap kültürünün karşılaşması nasıl oldu? Sanırsız Milattan önceki yüzyıllarda Fars kültürünü yaratan eski Ahamenitler, Persler ve Sasaniler sık sık Mezopotamya, yani günümüzdeki Irak topraklarına akın yaparlardı.¹⁰⁹ Bu top-rakları işgal edip yönetirlerdi. Özellikle Sasaniler Bizans ile re-kabet halinde siyasal etkinliklerini Arabistan yarımadası ve günümüz Yemen topraklarına kadar uzatmışlardı. Bunun yanı sıra, Uzakdoğu'dan Akdeniz'e uzanan ticaret yollarından biri "Hürmüz Boğazı, Basra Körfezi, İran, Irak, Suriye vs. üzerinden geçiyordu". Ayrıca Marco Polo döneminde başlayan ünlü İpek Yolu ticareti vardı.

Ahamenit/Pers/Sasani akınlarının Irak yoluyla günümüz Arapça-İbranice-Habeşçe'nin mensup olduğu Sami dil ailesi üzerindeki katkıları inkar edilemez. Bu etki nedeniyle Farsça'dan Sami dillere, oradan da Arapça'ya çok sayıda sözcük geçtiğini söyleyebiliriz. Hatta bu sözcüklerden bir kısmı da, Al-lah tarafından indirildiği söylenen gerçekte ise İslam önderi Hz. Muhammed ve çok yakın arkadaşları tarafından derlenip ka-

107) Age., 47.

108) Age., 47.

109) Age., s. 48.

leme alınan Kur'an'da bulunuyor. Gerçekte bu sadece bizim iddiamız değil, aynı zamanda İslam dil uzmanlarının öteden beri üzerinde çalışıp ortaya koydukları bir gerçek. İslam araştırmacıları, Arapça'da kullanılıp da, Arap cümle yapısı ve kelime çekimlerine ya da genelde Arap dilbilgisi kurallarına benzemeyen o kadar çok kelime buldular ki, ister istemez bu kelimeleri derlediler ve kökenlerini araştırdılar. Araştırmannın ilk sonuçlarına göre;

a) Arapça'da bulunan bunca yabancı sözcüğün, başlangıçta sanıldığı gibi, tümenden Fars dilinden gelmediği anlaşıldı. Çünkü Farsça, özellikle Pers/Parsuva döneminde o denli güçlü değildi ve bunların yaşadıkları Partia/Pursuva diyarında yaratılan uygarlık köklü ve güçlü olmaktan uzaktı.

b) Buna karşılık ilk dönem Fars uygarlık ve kültürünün bulunduğu çağlardan önce başlayan Sümer, Akad, Babil gibi uygarlıklar daha yüksek ve köklü idiler. Bu durumda Farsça diye bilinen birçok sözcük aslında ya Avesta adlı kitaptan alınma ya da önce Sümer, Akad, Babil gibi dillerle karıştıktan sonra Sami dil kümesinden Arapça'ya geçme idi. Iraklı Arap araştırmacılarından Prof. Taha Baqır, Arapça'ya giren Farsça birçok kelimenin aslında Sümer, Akad ve Babil dillerinden gelme olduğunu ileri sürüyor. Ama Avesta'ya herhangi bir gönderme yapmıyor.¹¹⁰

Tarih-i Zeban-i Fârisi kitabının birinci cilt ve 204-205 sayfalarına bakarsak, "eski Farsça'nın konuşulduğu Ahamenit devletinin idari işlerinde Aramice diliyle yazışma yapıldığını" öğreniriz.¹¹¹ Hatta tarihi milattan önce 5. yüzyıla ait olan ve Aramice yazılı bir kitap bulundu. Kitap, Ahamenit Krallık (Şahinşah) sarayındaki Cemşid tahtında bulunmuş olup, yaklaşık 30 bin kerpiç tuğla üzerine Elam dilinde yazılıydı.¹¹² Bu kitabın bulunuşu şu yoruma yol açtı: Ahamenit Kralı Cemşid, devlet işlerini yönetebilmek için Farsça'yı yeterli göremeyince, çok hızlı biçimde genişleyen imparatorluk sınırları içinde idari

110) Aktaran age., s. 54.

111) Age., s. 54.

112) Kürt araştırmacılarından Selahaddin Mihotuli, Elamca'yı da Hint-Ari dil grubundan ve alt düzlemde Kürtçe'den sayar. (Bkz. age, s. 140). Biz bu konuda kesin kanıt olduğu konusunda değiliz.

dile egemen olabilecek başka bir dilden yardım aldı. Bu konuda daha deneyimli olan kavimlerin dilini (Elamca) kullanmaya başladı.¹¹³

İslamiyetin gelişiyle birlikte Kur'an dili Arapça, ilk elde Farsça'yı öylesine geriletip etkiledi ki; çok sonradan Fars dili yeneden gücünü toparlasa da, bu etkileri günümüze kadar sürdürdü. Arapça'da pek kullanılmayan ibareleri günümüz Farsçası'nda bulmak pekala mümkün. Sözelimi: İran'daki benzin istasyonlarında şöyle bir ibareye rastlanabiliyor: "İsti'mal Duhaniyet Akiden Memnu' Est". Bu ibarede Farsça olan tek şey, sadece sondaki (est) sözcüğüdür ki, Arapça bir isim fiilin fiilleştirilmiş halidir. Türkçe'deki "memnun etmek" fiilinde olduğu gibi "etmek" Türk dilinden, "memnun" ise Arapça'dan alınmıştır.

---

113) Age., s. 54-55.

C- Pehlevice

Fars dili, özellikle de eski Farsça hakkında bir önceki bölümde vermeye çalıştığımız bilgileri bu şekilde sergiledikten sonra, Pehlevice konusunda bilgi sunmak daha kolay.

Yazının akışı içinde de değindiğimiz üzere İrani diller kümesinin alt basamağındaki Farsça orta zaman dili sayılır. Gerek tarihsel gelişim gerekse Farsça-Avesta ilişkisinin aşamalara ayrışması açısından da bu böyledir.

Pehlevice, Partia/Parsua/Persia kökeninden gelir. Ancak Pehlevice veya Fehlevice adını almadan önceki değişim sürecinde Pehlosartu/Fehlosartu olarak adlandırılmış. Horasan illeri ve Eşkaniler yurdunda konuşulmakta idi. MÖ 300 yıllardan başlayıp İslam dönemine kadar ki tarihte hayli yaygın bir dildi. Hem dini hem de dünyevi anlamda kullanılırdı. Yani iktidarı eline alan aynı zamanda din işlerini temsilen de Persevice ya da bozularak günümüze gelmiş haliyle Pehlevice'yi konuşmaya, iki alanda da kullanmaya mecburdu. Pehlevice Eşkani döneminden önceki tarihlerde kullanılıyordu; Avesta ve eski Farsça ile yan yana yaşıyordu. Ancak kullanımı, hele hele yazılı kullanımı yaygın değildi. Ayrıca Hint-Avrupa ve Hint-Ari dil kümesinden ayrılan bağımsız bir dil olma niteliğini taşııyordu. Bu yanıyla bakarsak, Pehlevice'nin yazılı biçimiyle Ahamenit Farsçası arasındaki benzerliğin eski Farsça ile yenisi arasındaki benzerlik ve yakınlıktan daha fazla olduğunu görürüz.¹¹⁴

114) M. Muhammed, age., s. 56-57. Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 36-37?

İranî dillerin gelişimi açısından "orta dönem" diye adlandırılan bu aşamada iki ana bölünme ya da ayrışma ile karşı karşıyayız:

A) Birinci Dal: Pehlevi ya da Parti/Parsi (Eşkani) yani Kuzey İran dili kümesine giren ve Eşkani döneminde konuşulan (MÖ 300-226) dildir. O dönemden geriye kalan en önemli yazılı belgeler Mani dinine ilişkin elyazmalarının (kitabe) bulunduğu Turğan (Çin topraklarındaki Türkistan) bölgesinde ele geçen belgelerdir. Irak Kürdistan bölgesinin Avroman/Hawraman dağında bulunan kitabeler (elyazmaları) ise, milattan önce 2. yüzyılın sonlarında ceylan derisi üzerine yazılmıştır. ¹¹⁵

Burada kısa bir açıklama yapalım: İranî dil ailesinden olup Kuzey-Batı kümesinde sayılan Kürtçe'nin, kuşkusuz Eşkani ve Pehlevi dili ile yakınlığı vardır. İki nedenden;

a) Çünkü Kürtçe de, Pehlevice gibi Kuzey-Batı dil kümesi içinde sınıflandırılır.

b) Çünkü Pehlevice, temelini Avesta dilinin oluşturduğu eski Farsça ile yenisinin arasında bir köprü görevi gördüğü gibi, Avesta'nın **Gatha** bölümlerindeki en eski Kürtçe (Medce) ile günümüz Kürtçesi arasında da bir köprü kurmuştur. ¹¹⁶ Belki de bu nedenden, kimi uzmanlar, Kürt dilinin Eşkani/Pehlevi diline bağlantısının, Kürtçe'nin birer lehçesi olan **Avramani** ve **Luri** aracılığıyla kurulmuş olabileceğini öne sürerler. ¹¹⁷ Bu arada hemen belirtelim ki, o dönemde İran kökenli bütün Kuzey ve Doğu dilleri, orta dönemi temsil eden Eşkani/Pehlevice olarak nitelendiriliyordu. ¹¹⁸

Araştırmacı Christensen bu orta dönem hakkında şu görüşü savunur: "Gatha bölümlerinin özünü oluşturduğu Avesta'nın eski dili ile yeni Avesta arasındaki fark, tanrı sayısının çoğalması ve dini fikirlerin çeşitlenmesinde kendini gösterir. Birinci **Part/Pers** döneminde oluşturulan Avesta'ya **Vendidat** adı (Vey Diya Dad: Şeytana Karşı Şeriat) verildi. Bu kitap Zerdüştlük yasa ve kurallarını içeriyordu. O dönemdeki Avesta

115) Z. Bilal İsmail, age., s. 37.

116) Kürt Defterleri (Defatır-ul Kurdiyye), sayı 3, 1970.

117) Kürt Külliyyatı (Mecellet-ül Mecma-ul Kürdi) dergisi, sayı 1, s. 196.

118) Z. Bilal İsmail, age., s. 38.

dili ölü bir dil olduğundan, din adamları onu korumakta güçlük çekiyorlardı".¹¹⁹

O dönemde yazılı olduğu söylenen Avesta nüshalarından günümüze kadar gelebilenler çok azdır.¹²⁰

B) İkinci Dal: Pehlevce'nin ikincil dilleri olarak adlandırılabilir. Özellikle Sasani dönemi Pehlevicesi, bu sınıflandırmanın içine girer. Sasaniler Eşkaniler'den sonra ülkenin güney kesimlerinde Pars diye adlandırılan topraklarda MS 226 yılında büyük bir imparatorluk kurdular. Bu devlet, İslam öncesi döneme kadar sürdü. Arap-İslam orduları ile Sasani birlikleri arasındaki ünlü Kadisiyye savaşı, aynı zamanda Sasani döneminin bitişidir.

Sasani Pehlevicesi'nde yazılı olan örnekler, İran'ın güney bölgelerinde en fazla bulunan tarihi belgelerdir. Eşkani ve Sasaniler tarafından kullanılan dil (Pehlevce) hakkında ayrıntılı bilgiler içerir.¹²¹

Bu belgelerin tarihi, milattan önce üçüncü yüzyıla kadar uzanır. Özellikle Zerdüşt inancına ait kutsal kitabeleri (el-yazmaları) ve kitapları içerir. En önemlileri Denkard/Dinkert adıyla anılan ve Avesta'nun son dönem bölümlerini kapsayan, Sasani döneminde Pehlevce derlenmiş kitaplardır.¹²² Buna ek olarak, Avesta'nun onlarca yorum ve açıklamasını içeren kitaplar da elde edilmiştir.

Pehlevce Hakkında Değişik Görüşler

Kürtler üzerine araştırma yapan ünlü Rus uzmanlarından Minorsky, Pehlevce'yi, "orta zaman Farsçası" olarak niteliyor.¹²³ Buna karşılık Kürt araştırmacılarından Mehmet Emin Zeki Beg, *Eski İran* kitabının yazarı Hasan Pirina'ya dayanarak şu görüşü ileri sürüyor: "Ahamenitler dönemindeki belgeler bize gösteriyor ki, eski Farsça krallık yazışmalarında kullanılırken, Pehlevce ya da buna yakın lehçeler konuşma dili olarak kullanılıyordu. Gerek Fars dili gerekse Sanskrit dili çok eski Arî

119) Age., s. 210.

120) Age., s. 210.

121) Kürt Defterleri, age., 2. sayı.

122) Kürt Külliyyatı, sayı 1, sayfa 210.

123) Minorsky: Kürtler, Notlar ve İzlenimler. s. 37 (Arapça tercümesi, Maruf Hazindar).

dillerden ayrılmış türevler olup, buna ilişkin elimizde herhangi bir bilgi yok. Pehlevce, Ahamenit devletinin son zamanlarında genel bir dildi; halk tarafından konuşma dili olarak kullanılıyordu. Benzer biçimde Pers ve Sasani dönemlerinde de, belli bir süre için, özellikle Sasani devletinin çökmesinin ardından hemen bütün İran çapında, ama daha çok Taberistan yöresinde günlük konuşma dili olarak kaldı".¹²⁴

Başka bir münasebetle Kürt tarihçi M. E. Zeki Beg şöyle yazıyor: "Yunan tarihçi Strabon'un yazdıklarına bakılırsa, Medler ile Persler birbirlerinin dillerini anlayabiliyorlardı. Buradan da kolayca anlaşılacağı gibi Medler'in dili, Persler'inkinden farklıydı. Ama iki dil de birbirlerine pek yakındılar".¹²⁵ Pehlevce'ye gelince, bu dil Ahamenit döneminin son günlerinde hemen bütün İran'a yayıldı. Çünkü Makedonyalı Büyük İskender tarafından İran'ın batı kesiminde keşfedilen dil, Pehlevce'den başkası değildi. Bu dil Sasani dönemi para (sikke) ve tabletlerinde görüldü. Bu arada belirtmek gerekir ki, o dönemde Asfahan, Rey, Hamedan, Azerbaycan ve Nihavend gibi eskiden Medler'in oturdukları bölgeler, artık bu dili konuşuyorlardı".¹²⁶

Bu vilayetler ya da eyaletler, o tarihte Pehleviler Ülkesi diye adlandırılıyordu. Arap kitaplarında "Pehleviler Ülkesi" olarak geçer. Sözelimi İbn-ül Fakih diye bilinen Ebu Bekir Ahah El Hamadani'nin yazdığı "Muhtasar-ül Buldan" adlı Arapça kitaptaki (DAĞ) ibaresinin hemen altına "bu soğuk diyar Pehleviler Ülkesi'dir" diye açıklama yapılmıştı.¹²⁷

Yine İbn Havkal olarak bilinen (Ebu'l Kasım Ahmed Bin Havkal), "El Mesalik ve'l Memalik" (Yollar ve Ülkeler) adlı eserinde (yazılışı Hicri 331 yılı) eski İran'ı tanımlarken şu sözleri kullanmıştı: "Orada üç dil bulunur. Fars dili ki, bütün İran yerlileri tarafından kullanılır. Pehlevi dili ki, eskiden İran'da kullanılmış olup şu anda Mecusi din adamlarınca eski olayların rivayet edi-

124) Age., s. 317-320

125) Age., s. 316.

126) Age., s. 319.

127) Age. (Fars Dili, Alfabeti ve Kuralları adlı Arapça kitaptan aktarma.

lişi amacıyla kullanılıyor. Arap dili ki yazılı belgeler ile resmi muamelatın görülmesi amacıyla kullanılıyor".¹²⁸

Maltrabon Coğrafyası'nın 55. makalesinde ise Asya ülkeleri hakkında şunlar yazılı: "Zend ve Pehlevi dilleri, en eski Arî dillerindendi. Zendce Abastak (Avesta) kitabı gibi çok eski İran kutsal kitaplarında kullanılan bir dil olup, halk arasında yayılarak konuşma ve sohbet dili haline geldi. Şu ana kadar yaşayan bir dil olma özelliğini koruyan Zendce, Mecusi din adamları arasında daha çok dini edebiyattaki önemini koruyor. Bu da her iki dil arasında daha çok cümle yapısı ve çekim kuralları arasında büyük bir benzerlik olduğunu ve temelde yakınlık bulunduğunu gösterir. Pehlevi'ye gelince, bu dilin eskiden Büyük Medya ile Pars bölgesinde yaygın olduğu görülür. Konuşma dili olarak kullanılırdı. Bazıları ise Pehlevi'nin, Ahamenit devletinin kurucusu Kuraş (MÖ 559-529) torunları tarafından devletin dili olarak kullanıldığını söylerler".¹²⁹

Burada bir noktaya değinelim. Arap ve İslam tarihçileri, konu hakkında fazla birşey bilmediklerinden; hele hele Zağros, Yukarı Mezopotamya, Medya, Partia, Horasan, Afganistan vs. gibi yerlerin İslam ordularınca ilk fethedildiği yüzyılda, kullaktan dolma bilgilere ve rivayetlere daha fazla yer verdiklerinden; İran tarihi, Fars dili, Kürtler, Kürtçe vs. üzerine yalan-yanlış, eksik bilgiler yazdılar. Bunlardan birisi de Farsça'nın kökeni ve tarihidir.

Sözgelimi İslam tarihçilerine göre eski Farsça-Pehlevi-yeni Farsça tümüyle birbirine karışmıştır. Kimine göre üç ayrı dönemdeki bu dil tektir; aralarında ayırım yapılmaz. Kimi ise biri Farsça diğeri de Pehlevi olmak üzere iki ana kol üzerinde durmuştur. Bazıları da her ikisini birbirinden bağımsız iki ayrı dil olarak sınıflandırmıştır.¹³⁰

Bu arada bir görüş daha ileri sürülüyor: Pehlevi, Aramice'nin yazılı özel bir türevi olabilir. Çünkü Ahamenitler,

128) Yazar ayrıca İbn Xurdazbe El Horasani olarak bilinir. (bkz. s. 57). Ayrıca Ebu Abdullah El Mukaddesi El Buşari'nin Ahsen-ül Takasim Fi Marufet-ül Ekalim (Bölgelerin Bilinmesinde En İyi Bölme) c. II. s. 384.

129) M. Emin Zeki Beg, age., s. 316-320.

130) M. Muhammed, age., s. 58.

geçmişte çivi yazısı kullanıyorlardı. Ancak zorluklar nedeniyle Arami dilinden yararlandılar.¹³¹

Kazılar, Bulgular ve Yazıtlarda Pehlevice

Pehlevice yazılı çok sayıda belge bulmak mümkün. Bütün bu tablet, yazıt, dikit, kitap ve benzeri arkeolojik bulgular kişiyi kesin ve nihai sonuca götürmese de, o dilin yapısı ve kuralları hakkında önemli bilgiler vermeye yarar.

Güney Kürdistan'ın (K. Irak) Süleymaniye ili ve Halepçe ilçesi (kimyasal bomba ile binlerce Kürt'ün katledildiği şu ünlü Halepçe) yakınlarında bulunan yazıtlar, Eşkaniler dönemine aittir. Pehlevice'den geriye kalabilmiş örnekleri bize sunmaktadır. Bu kitabelerden eski olanın tarihi MÖ. 88 yılına kadar uzanıyor; yenisinin tarihi ise büyük ihtimalle MÖ. 88 yılıdır (kimine göre MÖ. 12 yılı). Bunlardan ilki, Yunanca (Grekçe) yazılmış olup arkasında Pehlevice sözcükler taşıyor. İkincisi ise tümüyle Pehlevice yazılmıştır.¹³² Bu aynı zamanda şunu gösteriyor: Eşkanileri yıkan İskender izleyicilerinden olan Selevkoslar'ın ara dönemde kullandıkları yarı Yunanca yarı Pehlevice, yerini tümünden Pehlevice'ye bırakmıştır. O halde birinci kitabe Selevkos döneminden Sasani dönemine geçiş aşamasını simgelerken, ikincisi Sasani dönemine geçişin başlangıcı olarak Pehlevice'nin güçlendiğine işaretler.

Sasanilerin kullandığı Pehlevice'den günümüze kadar gelebilen çok sayıda esere rastlamak mümkün. Ancak Aramice'den türemiş olan Pehlevice'nin yazılı dalında, daha önce birtakım okuma zorluklarına rastlanıyordu. Bu yüzden kolaylık olsun diye, bazı değişimler yaşandı. Ve bu değişmiş haliyle Arami yazıtları, Pehlevice'ye geçip Sasani döneminde kullanıldıkları biçimi almış oldular.¹³³

Elde bulunan belgelere göre sınıflandırma yapan dilbilimciler, Pehlevice'yi iki ana bölüme ayırdılar.

Bunlardan birincisi, bu dilin öz vatani sayılan şimdiki İran'ın kuzey-doğu bölgesinde kullanılanı idi ki, oldum olası Peh-

131) Age., s. 59. Ayrıca Z. Bilal İsmail, age., s. 43.

132) M. Muhammed, age., s. 58.

133) Age., s. 59.

levice diye adlandırılmıştı. İkincisi ise, Pers ülkesinin (Partia) güney-batı kesimlerinde kullanılan ve o bölgenin yerli dili olan Farsça'ya komşu olan kolu idi-ki buna da gerçekte Parsik/Parsek dili deniyordu. Amaç, bunu ilk Pehlevice'den ayrı tutmak ve o sırada darmadağın bir hal alan Ahamenit dilinden kaynaklanan ilk Farsça ile Parsek dili arasındaki farklılığı göstermekti.

Pehlevanik olarak bilinen Pehlevice ile Parsek diye anılan arasındaki fark az olmakla birlikte mevcuttur.¹³⁴ Bir yoruma göre, Pehlevanik diye adlandırılan Pehlevice, eskiden sıradan halkın diliydi. Kaide ve kuralsız konuşulduğundan, "doğaçlama konuşma, irticalen konuşma" anlamına gelen "Pehlevanik" adı verilmiştir kendisine.

Biz, Pehlevanik ve Parsik lehçeleri arasındaki farkı yakalayabilmek için Sasani devletinin kurucusu (MÖ 226) Ardeşir Papakan döneminden kalma belgeleri sunacağız:

Parsek cümlesi

Pehlevanik cümlesi

Patkar eyn mazdis beg Artxaşsar
Şahan Şah İran Key Çesar
Hiç Yezdan Pas beg Papak Şah

Patkar em mazdisan beg Artxaşsar
Şahin Şah Ariyan Kay çahr
Hiç Yeztan Puher beg Papak Şah

Görüldüğü üzere birbirine çok benzeyen bu iki ayrı lehçenin cümlelerindeki ortak alan şudur: "Bu Kral heykelidir/ Mazda'nın kulu/Ardeşir/İran Şahin şahı....."¹³⁵

Çin'deki Türkistan bölgesinde yapılan kazılar (Turqan), orta zaman Farsçası olarak adlandırılan Pehlevice'nin birden fazla lehçesinin bulunduğunu ortaya koyar.¹³⁶

Yabancı araştırmacılardan F. C. Christensen diyor ki; "20. yüzyılın başlarında Türkistan'da yapılan kazılardan sonra İran dilleri hakkındaki bilgilerimiz zenginleşti. Yabancı diplomatların (İngiliz, Alman, Fransız, Rus ve Japon) Budist edebiyatı ile Hıristiyan ve Mani din kitaplarından elde ettikleri Sanksritçe, Çince, Tibetçe, Uygurca, Pehlevice, Safadça ve Tu-

¹³⁴) Age., s. 59.

¹³⁵) Age. Ayrıca Tarih-i Zeban-ı Farsi, c. I. s. 255.

¹³⁶) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 42.

harice (Taharice) yazılı metinler, bize yeni bilgiler ulaştırmaktadır. Türkistan kazılarında önce İrani dil kütümesinden kaynaklanan iki orta zaman lehçesi biliniyordu. Bunlardan biri **Sasani Pehlevicesi** adıyla anılan, İran'ın güney-batı kesiminde (Pars) konuşma dili olarak kullanılan, ancak Sasaniler döneminde resmi dil olarak kabul gören bir lehçe idi. İkincisi ise **Sasani Pehlevicesi'nin** yanında bazı değerli işlemlerde ve nakışlarda kullanılan, önceleri kendisine yakışmayan bir tarzda (Keldani Pehlevicesi) diye anılan sonraları Andreas sayesinde **Eşkani Pehlevicesi** biçiminde düzeltilen ve Eşkani kralları arasında konuşulan bir lehçe idi. Gerek **Sasani Pehlevicesi** gerekse **Eşkani Pehlevicesi**, Arami hece ve harflerinden yararlanılarak yazılan bir dil olup çeşitli harf değişiklikleri gösterirdi. Sasani dönemindeki Zerdüştlük dini edebiyatı, Sasani Pehlevicesi ile yazıldı.... Çin'in Türkistan bölgesindeki Turqan denilen yöredeki kazılardan elde edilen bulgulara bakılırsa, Mani dini edebiyatının, esas olarak "**Estrangelo**" olarak adlandırılan Süryani harfleriyle yazıldığını ve bu harflerin de teşkilsiz olduğu (yani harf üstünde ya da altında herhangi bir işaret olmadığı) görülür. Ancak yazım, İran formülüyle ya da İran dilbilgisi kurallarına göre gerçekleşmiştir.

Andreas'ın¹³⁷ gözlemleyebildiği kadarıyla, metinlerde iki lehçe birbirinden farklıdır. Andreas, iki lehçenin temel farklılıklarını saptayıp sergiledi. Tedesco ise bu farkların sadece ayrıntıda geçerli olduğunu açıkladı. Eşkani Pehlevicesi denilen lehçe, orta dönem İran'ında konuşulan birçok lehçeden biri olup Hazer Denizi, Samnani (Samani) gibi bölgelerin halk (avam) diliydi. Diğerleri ise Kaşan, Asfahan, Curcan gibi bölgelerin halk (avam) diliydi.

"Her iki dildeki cümle yapısı ve kelime çekimi hakkındaki ayrıntılı bilgiler, sürekli biçimde kuzey ya da kuzey-batı lehçesi ve güney-batı lehçesi olarak adlandırılan bu lehçe arasındaki ilişkileri aydınlatması bakımından önemlidir. Çünkü bu tür bilgiler, Eşkani lehçesinin Sasani Pehlevicesi (güney-batı lehçesi) üzerindeki etkilerini, dolayısıyla Eşkani uygarlığının da Sasani devleti üzerindeki etkisini gösterebilecektir".¹³⁸

137) O. Mann, *Kurdish-Persische Forschungen Abteilung* P. 14.

138) Christensen, *Sasaniler Devrinde İran*, s. 31-43.

Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Arami dili (ki Sami dil ailesindedir) uzun süreden beri Anadolu'nun belli bölgelerinde kullanılıyordu. Sözelimi Ahamenitlerin saray yazışmalarında kullanılan bir dildi. Çünkü çivi yazısı pek kullanışlı değildi ve kitabe (yazıt) yazımından başka yerlerde pratik bir önem taşıyordu. Bu nedenle Arami harfleri Farsça yazılmış belgelerde bolca bulunuyordu. Bu Aramice, Pehlevice yazısının da kaynağıdır. Genelde Arami telaffuzlar (harfler/sesler) Pehlevice metinlerde bulunabiliyordu.¹³⁹

Bu nasıl gerçekleşiyordu? Örneklelim: "Sasani devletinin kuruluşuna kadar (MÖ 226) olan sürede Zerdüş Peygamber'den sonraki Avesta, Pehlevice yazılıyordu. Bu Pehlevice alfabesi de aslında Sami dil ailesinden olan Arami harflerinden oluşuyordu. **Hezvarış** olarak adlandırılan Arami harfleri, daha önceki durumunun tersine seslendirme ve telaffuz anında değişme gösterebiliyordu. Yani sözcük köken itibarıyla Sami dil ailesinden geliyordu, ancak Arami harflerle yazılıyordu ve okuma sırasında ise İran diliyle telaffuz ediliyordu. Gerçekte bitişik harflerle yazılan Arami harfleri alfabesinden **MELİK** sözcüğü kral Pehlevice yazıldığında harf harf ayrışarak **M-E-L-İ-K** biçimine sokuluyor, okunuş sırasında ise bunun Pehlevi dilindeki eşanlamlı sözcük bulunup **ŞAH** olarak çevrilip seslendiriliyordu. Benzer biçimde Aramice **Güneş** anlamına gelen **ŞEMS**, parçalanarak **Ş-E-M-S** diye yazılıyor ve Pehlevice'de **XOR** şeklinde telaffuz ediliyordu. Et anlamındaki **LAHME**, **L-A-H-M-E** oluyor buradan da **KOŞT/GOŞT** sesi çıkıyordu.¹⁴⁰ Bu biraz da Osmanlı döneminde benimsenen Arap harfleriyle yazılı Türkçe sözcüklerin yazımı ve okunuşlarındaki farklılığı andırır".

Hicri 133 (miladi 750) yıllarında yaşamış ünlü dil uzmanlarından İbn El Muqqafa, Fars dili hakkında şu görüşü belirtir; "Farsça seslendirme ve telaffuzun iki çeşidi var. **Zeravış** denileni, yaklaşık 1000 sözcüğü kapsar. Sasani kralı Ardeşir'in emriyle Avesta kitabının nüshaları toplatılıp derlenince, artık anlaşılmayan eski bir dille yazılmış olduğu görüldü. Bu nedenle yeniden yazımına başlandı. Parasta din adamları, İran ses-

139) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 44. Ayrıca Kürt Külliyyatı, sayı 1, s. 208-209.

140) Age., s. 44.

lendirilmesine uyabilsin diye Pehleviceden türemiş yeni bir alfabe sistemi buldular. Bu Pehlevicede, kendi çapında, zaten daha önce Aramice harflerinden yararlanılmış ve sonradan Sasani Pehlevicesi adını almıştı. İşte Avesta ile Zend ve Bazend adıyla bilinen tefsir bölümlerinin yeniden yazımı için Sasani Pehlevicesi kullanıldı".¹⁴¹

Sasaniler zamanında İran'da oturan Sami kökenli Hıristiyanların kullandıkları dil Süryanice olup, Odessa ve Urfa kentlerine kadar ulaşabiliyordu.¹⁴²

Pehlevicede'ye ilişkin başka bulgular var mı? Buna olumlu yanıt veriyoruz. Çünkü;

1) Şapur kenti (Şapur adlı kral dönemine ait) yapılarında Sasani ve Eşkani Pehlevicesi lehçesinde yazıtlar ve tabletler bulundu.¹⁴³

2) Sasani lehçesindeki en uzun yazıtlar ve nakışlar (Paykoli) Kasr-ı Şirin denen sarayın kuzeyindeki Kürdistan toprakları üzerinde bulundu. Bu nakış ve yazıtlar, o tarihte kullanılan iki resmi dilde yazılmıştı. Birincisi Eşkani Pehlevicesi diğeri de Sasani Pehlevicesi idi -ki kare şeklindeki bina ve yapıların kenarlarına nakşedilerek yazılmıştı. Kral Narsi'nin resmi, binanın dört tarafına da kazılmış ve süslenmişti. Ancak kabartma resmin yapıldığı kule zamanla tahrip olmuş, sadece kaide kalmıştı. Binaya ve kuleye ait taş parçaları oraya buraya dağılmıştı. Thomas adlı araştırmacı, bu nakış, yazıt ve kabartma resimlerden bir kısmını 1967 yılında açıklayıp yayımlamıştı. İngiliz Kraliyet Asya Derneği dergisinde yayımlanan bu eksik yazıtlar, aslında yine ünlü bir İngiliz subayı olan Rowlinson'un koleksiyonundan aktarılmıştı. Bu yazıt ve kabartma resimler üzerine bir yorum yapan araştırmacı F. C. Andreas, arkeolog ve konuyla ilgilenenlerin dikkatini buraya çekmeyi başarmıştı. Derken Hortsfild adlı bir uzman 1911 yılında sözkonusu bölgeyi gezdi. İki yıl sonra yeniden bölgeye giderek adı geçen yazıt, tablet ve kabartma resimlerin fotoğraflarını çekmeyi başardı ve kule taşlarından geriye kalanların ayrıntılı bir incelemesini yaptı. 1914 yılında ise bütün bu belge ve fo-

141) Kürt Külliyyatı, age., s. 208-209.

142) Christensen, age., s. 35.

143) Christensen, age., s. 35-572.

toğraflarını, "Memoires de l'Academie de Berlin" adı altında yayımlandı.

1923 yılına gelince, **Pikuli** denilen nakışlar, süslemeler ve kaba resimler ile benzeri şeyler, İngilizce'ye çevrilerek yanında da tam fihristi ile birlikte yayımlandı. Bütün bu belgelerin yayımlanması, konuyla ilgilenen uzmanların, Eşkani ve Sasani Pehleviceleri hakkında bilgi edinmelerine yaradı. Özellikle de Kral Narsi'nin III. Vehram ile yaptığı savaşta Kral'ın dayattığı itaatin çerçevesini göstermesi bakımından bir hayli ilginç fikirler verdi.¹⁴⁴

3) Yine Kral Birinci Şapur (Sapur) zamanında iki dilde yazılmış başka tablet, yazıt ve nakışlar Hacı Abad bölgesinde bulundu.

4) Birinci Ardeşir devrinde üç dilde yazılmış (Eşkani Pehlevicesi, Sasanice ve Grekçe) kitabeler bulundu. Ayrıca ünlü komutan Rüstem ve benzerlerini nakşeden süslemeler ve resimler de bulundu.¹⁴⁵

Böylece şu sonuca varabiliyoruz: Orta zaman İran dilinde iki ana lehçe (veya dil) konuşuluyordu. Birincisi Farsça ve ikincisi de Eşkanice. Bu Eşkanice, aynı zamanda, orta dönem Kürtçesi'ni temsil eden bir konumdaydı. Kimilerinin iddialarına bakılırsa, Kürt dili Avramani ve Luri (Fili) lehçeleri aracılığıyla Eşkani diliyle bağlantı kurabiliyordu.

Sözgelimi "Kamus-ul Alem" adlı eseri kaleme alan ünlü Türk araştırmacılar Şemseddin Sami Bey, "çağdaş Kürt dilini, eski Medya diyarının kuzey kesimlerinde hâlâ lehçeler halinde korunmakta olan Pehlevice'ye benzetmektedir."¹⁴⁶ Araştırmacı Malcolm da, Kürtçe'nin Avramani (Hawromani / Awromani) lehçesi ile eski Pehlevice lehçeleri arasında bağ kuranlardandır."¹⁴⁷

Avesta, Eski Farsça, Pehlevice İlişkisi

Avesta dili ve eski Fars dili arasındaki ilişkileri, bir yere kadar irdelemiştik. Yine Avesta'nın Kürtçe ile yakın bağına da or-

¹⁴⁴) Age., s. 37-38. Hertefeld'in Pikuli üzerine in. elemesinden aktarılmıştır. (bkz. c. I s. 94-119)

¹⁴⁵) Zübeyr Bilal, İsmail, age, s. 46. Ayrıca bu nakışları Nexşê Rustem adı da veriliyor.

¹⁴⁶) Aktaran M. Emin Zeki Beg, s. 316-120

¹⁴⁷) İran Tarihi, c. II s. 50-61.

taya koymuştuk. Ancak Avesta dili ile Pehlevice arasındaki bağ, henüz yeterince açıklık kazanmış değil. Aynı şey eski Farsça ile Pehlevice arasındaki ilişki için de geçerli . Eski Farsça'dan günümüze kadar ulaşmış yazılı orjinal metindeki kelime sayısı 400 'den fazla değildir. Oysa Avesta'daki toplam 347 bin söyleyden günümüze kadar ulaşanı 83 bin kadar. 400 kelime ile 83 bini karşılaştırmak neredeyse imkansız. Buradan yola çıkarak eski Farsça ile yenisi arasında büyük bir uçurum bulunduğunu; eğer bir karşılaştırma yapıp da ilişki kurulması gerekiyorsa; Pehlevice ile Ahamenit Parsçası (eski Farsça) arasındaki yakınlığın, Ahamenit Parsçası ile yeni Farsça arasındaki ilişkiden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Bir örnek:

Eski Farsça	Yeni Farsça	Anlamı
İdiy	Barav	Git
Adatuv	Barvad	Gitsin
Maniya Heiy	Beyndişiy	Düşünesin/Düşün
Aham	Budam	Oldum/... idim
Pati Peya Xova	Xuda Negheder	Dikkatli ol ¹⁴⁸

Bu arada hemen belirtelim ki; **Zend Avesta** kitabı, Zerdüş tarafından kaleme alınan Avesta kitabının Pehlevi diline çevirisi ve bu dildeki ek yorumları sayesinde gerçekleşti. Sasaniler devrinde yapılan bu çalışma hem dil hem de siyasi yönden, ilk Avesta'dan farklıdır. Çünkü Sasaniler başka dinlerin yayılmasını önlemek ve devlet çıkarlarına hizmet için, Avesta'yı günün koşullarına göre yorumladılar. Kimi yerlerini değiştirip tahrif ettiler. Egemen sınıf olarak, değiştirdikleri Avesta metinleri sayesinde topluma yeni bir düzen dayatmaya çalıştılar. Zend ibaresinin **Zanti** kelimesinden türediği sanılıyor. Bunun kökeni de **zan** kelimesidir ki, esası Avesta kitabında bulunur. **Zan** sözcüğünün eski Persçe'deki karşılığı **dan** olup, "ilim, irfan, bilgi, bilme" anlamını taşır.

İşin ilginç yanı şudur: Gerek Avesta'daki orjinal **zan** gerekse

148) Mesud Muhammed, age., s. 57. Ayrıca Tarih-i Zeban-i Farisi s. 234-235.

eski Pers dilindeki **dan** kelimesi, her biri kendince bir süreç izleyerek değişim gösterdi. Derken Kürtçe'deki **Zanin-Zan** ve Farsça'daki **Danstin/Dan** kelimelerine dönüşen bu iki kelime, günümüzde de "bilmek, bilgi" olarak kullanılıyor. Aradaki fark, Kürtçe'deki **Z** harfi ile Farsça'daki **D** harfidir. Burada Kürtçe sözcüğün kaynağı Avesta, Farsça'nunki ise Ahamenitçe'dir. Zend Avesta ibaresinde ise Pehlevice, **Z** sesini koruma konusunda Kürtçe ile ortak bir nitelik kazanmıştır. Her iki dilin ortak bir yanı var: **Geçişli geçmiş zaman fiil kiplerinde Kürtçe'nin kuzey lehçeleriyle Pehlevice'de, zamir (özne) yüklemden önce gelir ki, bu kural zaten İngilizce'de geneldir. Buna karşılık Kürtçe ve Pehlevice'nin şimdiki zaman ve geçmiş zaman kiplerinde, genel anlamda özne (zamir) yüklemden sonra gelir ve bu bütün Kürt lehçelerinde geçerli bir kuraldır.**¹⁴⁹

Pehlevice'nin Eşkaniler dönemindeki biçimiyle Sasaniler döneminde kullanılan cümle yapısı, biçimi ve kelime çekimi arasında da farklılıklar olduğunu belirtmek gerek. Özellikle İslam fetihleriyle birlikte gerileyen Sasani Pehlevicesi, zamanla sadece Zerdüşť dininin dua ve öğretilerinin okunduğu törensel bir dil halini aldı.¹⁵⁰ Daha çok da kendi kabuğuna çekilerek Kirman (İran) ve Bombay (Hindistan) gibi kentlerde sığıntıların, azınlıkların (Perslerin İran'dan göçen torunlarının veya İslam orduları önünden kaçan Zerdüşťlerin) getto dili oluverdi. Çok dar anlamda sadece tarihi rivayetleri korumak ve Zerdüşť cemaatinin hikayelerini biraraya getirmek için kitaplarda yazılı olarak kaldı.

Bu düzlemde Pehlevice'nin kitaplardaki kullanımışını Mani inancına ait yazılı belgelerde bulmak mümkün. Bu arada Pehlevice'ye girmiş yazılı Arami dili, belli bir oranda Siğd (Avesta'da Suğda/Suğde diye geçer) dili ve Pehlevice'nin geç dönem lehçesinin karışımından oluşan; ama esas olarak Pehlevi cümle yapısı, kelime çekimi ve ses kurallarına uyularak yazılan **Hozavariş** diye bir lehçeden söz etmek mümkün. Çünkü çok yaygın biçimde kullanılıyordu. Daha önce örneklerini verdiğimiz bu **Hozavariş** lehçesinin Aramca yazılı Pehlevice oku-

149) Age., s. 60.

150) Age., s. 64.

nuşuna ilişkin belgeleri **Ferheng-i Pehlevanik** adlı sözlükte bulmak mümkün. ¹⁵¹ Hozavariş, Orhun Kitabeleri ilişkisine bundan sonraki bölümde değineceğiz.

İran Dillerinin Üçüncü Gelişim Aşaması

Bu aşamadaki İran dillerine, çağdaş veya modern İran dilleri denilmekte olup milattan sonra 9. yüzyılın başlarında (Sasanilerin çökmesinden sonra) başlar. Bu dönem aynı zamanda İran dillerinin parçalanma ve Arap-İslam kültürü önünde gerilemiş dönemidir. İslam fetihlerinin ilk şaşkınlığı geçince, Persler arasında kendi anadillerini yeniden canlandırmak için büyük bir atılım gerçekleşti. ¹⁵² Bu atılımın, Arap olmayan halkları ezip baskı altında tutan İslam halifelerinin (Hz. Ömer'den Emevi halifelerine kadar olan uzun dönemde) Arapça'yı zorunlu resmi dil yapmaları, kültürel imha politikaları izlemeleri ve İslamiyet'ten başka dinlerin ürünlerini yakıp yıkmalarından sonraya denk düşmesi dikkat çekicidir.

İşte bu ulusal aydınlanma, daha doğru deyimle milli dilin yeniden canlandırılması hareketi, ilk önce İran'ın güney kesimlerinde başladı. MS. 8. ve 9. yüzyılda, Samaniler kimi alim ve şairleri yazmaya teşvik ederek Fars dilini canlandırma hamlesine büyük katkıda bulundular. Peki kimdi bu Samaniler? Adını Saman Xuvado (anlamı Saman köyü Ağası veya Beyi) ibaresinden alan ve Belh bölgesinde devlet kuran İranlı bir sülaleden gelirler. Samani devleti Halife Hişam bin Abdülmelik (724-743) zamanında kuruldu. 819 yılında halifelığe yükselen Memun, Samanoğulları torunlarını Semerkand, Fergana, Şaş ve Herat bölgelerinin valisi tayin etti. Samaniler ile Karahanlılar ve Gazneliler arasında bir dizi savaş oldu. 10. yüzyılın ortalarında Samani hükümdarı İkinci Nasr (913-942) ile Birinci Nuh (942-954) döneminde büyük bir gelişme ve yüksek bir uygarlık vardı. Bunun yanı sıra Fars dili ve milli geleneklerine doğru bir yöneliş yaşanıyordu. Gerçi Pers ağaları ve büyük toprak sahipleriyle beyleri, oldum olası, geçmişteki gelenek ve

¹⁵¹) Age., s. 65.

¹⁵²) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 48-49.

göreneklerini, milli kahramanlarını, efsanelerini ve kültürlerini yaşatmaya çalışıyorlardı. Arap ordularına yenilen Fars egemen sınıfları, kendi uygarlıklarından hemen hiç kopamadılar. Yine de İslam akınlarının getirdiği ilk gerileme, belirli oranda asimilasyon dönemi bitince, yeniden Fars gelenek ve göreneklerine dönüş başladı. Kuşkusuz bunda, Şam merkezli Sunni İslam yönetimi ile ona muhalif Şii kitlelerin çatışmasının da büyük bir rolü vardı. Gerçekte, orta yerde bir Pers-Arap kültür çatışması yaşanıyordu. Bu aynı zamanda ezen Arap-İslam, ezilen İran-Pers-Zerdüş ilişkisinin o günkü ortama yansımasydı. Bu yüzden Samaniler, genel eğilime uyarak ve özerkliklerini de koruyabilmek için sarayda Farsça şiir ve edebiyat ürünleri verilmesini teşvik ettiler. Bu dönemde Farsça şarkı ve türkülerin şairi olarak Rûdeki ön plana çıktı. Rûdeki'nin şiirleri Arapça sözcüklerle dolu olsa da ve onun şiirde kullandığı vezinler Arapça vezinlerle uyum gösterse de, İslam/Arap kültüründen kopuş bu şair zamanında gerçekleşmiştir. Rûdeki ilk kez, dert ve kederlerden uzak bir hayat sürmenin şiirsel ve sanatsal felsefesini yapmıştır. Bunu ünlü Hint masallarından alınma "*Kelile ve Dimne*" adlı kitabın çevirisi izledi.¹⁵³ Bu kitap, aynı zamanda hayvan masalları (Fabl) ve hayattan alınacak ibretlerle (Ezop) doludur. Belki de Fransız yazar La Fontaine'nin hayvan masalları (Fable) denen eserine kaynaklık eden de budur. Asıl eser 12 faslı kapsar. *Kelile ve Dimne*'yi Pehlevi diline tercüme eden *Berzuye-i Tabib*, esere İrani üç fasıl eklemiştir. *Bod* adlı biri de, bunu Süryanice'ye çevirmiştir. Kitabı Pehlevice'den Arapça'ya aktaran ise İranlı Abdullah İbn Mukaffa olup, esere altı İslami fasıl daha eklemiştir. Rûdeki'nin ilk çevirisinden sadece sınırlı bir kısmı mevcut olup, manzum tercümeyi Farsça diğer çeviriler izlemiştir. Bunlardan Nasrullah bin Muhammed bin Abdulhamid Münşi'nin eseri, İran-Fars edebiyatında en mükemmel nesir örneği sayılır. Rûdeki ayrıca "*Sinbad ve Yedi Vezir*" hikayesini lirik biçimde Farsça kaleme almıştır. Yine Mansur bin Nuh (961-876) zamanında *Belami* adlı Vezir, ünlü İslam ta-

153) Brockel mann, *İslam Halkları Tarihi*, Arapça basımı, Beyrut, 1965, c. 4. s. 262-264.

rihçisi Taberi'nin "*Tarih-ül Resul ve'l Muluk*" (Peygamber ve Krallar Tarihi) adlı eseri Farsça'ya çevirmiştir...¹⁵⁴

Fars edebiyatının zenginliğini ortaya çıkarıp geliştirmede başarılı olan şairlerden Dakikî de Nuh bin Mansur Samani (967-997) devrinde yaşayanlardan ve Saray'dan himaye görenlerdendi. O ayrıca, *Kitab-ül Muluk* (Şahinşahlar kitabı) adıyla bir kitap daha derledi. Ancak saraydaki bir köle tarafından öldürüldü. Bu yüzden sadece kitabın 1000 beytini yazabildi. 990 yıllarında karşımıza dünyaca ünlü Firdevsî çıkar. Tus bölgesinde yetişen bu İranlı ozan, Dakikî'nin başladığı *Şehname* (Şahinşahlar) adlı kitaba 60 yaşında devam etti ve 10 yıllık bir sürede bitirmeyi başardı.¹⁵⁵

Kuşkusuz *Şehname*'de Fars destan türünün doruğuna ulaşılmıştır. Aslında şiirsel ve lirizm yönünden şairin çok yaratıcı ve hatta dahice mısralarına rastlayabiliyoruz.¹⁵⁶ Fakat *Şehname*'ye sinen ruh, Fars (Epopée) yani efsanevi destan ruhudur. Çünkü Firdevsî zamanına kadar, ülkeyi yöneten şahlar ve hükümdarlara ilişkin efsaneler rivayet üslubuyla aktarılıyordu. Bunun kuralları da Pehlevi diliyle yazılmış nesirlerde belirlenmişti. İbn Mukaffa, bunları Arapça'ya çevirerek Taberi gibi Arap tarihçilerinin önemli ölçüde yararlanmalarını sağlamıştır.¹⁵⁷

Firdevsî tamamladığı *Şehname* adlı kitabını Gazne hükümdarı Mahmut bin Sebuktekin'e sundu. O tarihte Horasan illerine hükmeden Gazneli Mahmut, *Şehname*'de kendisini öven cümleleri görünce Firdevsî'ye önemsiz bir şey armağan etti. Bunun üzerine Firdevsî, Gazneli Mahmut'u çok sert biçimde hicveden (eleştiren, yaralayan, aşağılayan) mısralar yazarak daha önceki medh-ü sena (övgü) dolu mısraların yerine koydu. Sultan Mahmut'un gazabından korunabilmek için Bağdat'a kaçarak, Buveyh oğullarının sarayına sığındı. Orada Yusuf ile Züleyha adlı lirik destanını yazdı. Seksenlik yaşlı bir ozanın yürek çarpıntısındaki ince duyguları dile getiren bu des-

154) Beydeba, Kelile ve Dimne, Bedir yayınevi, İstanbul, 1990. Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın önsözü.

155) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 50.

156) Brockelmann, age., s. 270.

157) Age.

tandan sonra, Irak kendisine dar geldi. Yeniden doğum yeri Tus kentine gitti. O sırada Gazneli Mahmut kendisini bağışlamıştı. Feidevsî 1020 yılından bir müddet sonra öldü. Firdevsî gerek Fars destan şiiri gerekse Türk şiiri üzerinde bir hayli etkili olmuş bir şairdir. ¹⁵⁸

Aynı zamanda Firdevsî'nin Şehnamesi, yerli Fars dilinin beslendiği; dil, edebiyat, kültür ve felsefe alanında canlılık kazandığı taptaze ve hayat veren bir kaynak işlevini gördü. ¹⁵⁹

Belirtmek gerekir ki, yeniden canlanan Fars diline, Deylemiler/Buveyhiler döneminde büyük ölçüde Arapça kelime ile Farsça'ya komşu kelimeler karışmıştır. Daha sonraki aşamada yeni Farsça, arasına karışan bu yabancı sözcükleri, eski Farsça Pehlevice ve Zendce sözcüklerle kaynaştırıp bir kalıba soktu. Böylece günümüz Farsçası doğmuş oldu. ¹⁶⁰

158) Age., 270-271.

159) Kürt Külliyyatı dergisi, sayı 1. s. 210.

160) Kürtlerin Tarihi, s. 305. Aktaran Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 52.

Üçüncü Bölüm

A- Med Dilinden Kürt Diline

"...Tanrıların anası, tanrıları topladı,
Bu yardımsever ve bilgili idi.
'sen ilk doğuransın, insanların yaratılmasını da
sen yap.
Ki Lulu denilen insan, dünyanın azabını çeksin".

Babil ve Huri/Hurrit (Kürtlerin ataları) kültürlerinden büyük ölçüde etkilenen Asurlar'ın yazılı belgelerinde bulunan bu dize, Babil mitolojisinde belirtildiği gibi ilk yaratılan insanın isminin Lulu olduğunu gösterir. Bu isim, geçmişten beri Kürdistan'ın Zağros dağlarının orta kesimlerinde yaşamakta olan ve dünyanın ilk devletini, kralları **Kammasi** yönetiminde kuran bir Kürt aşiretinin adıdır. Kürdistan bölgelerinde bulunan bir yazılı belgede "...İnsan çamurdan şekillendirildi/Ve kanla yaşam kazandı" denilirken, bir diğer belgede ise "**Bir tanrı kurban edilmeli/Onun eti ve kanı çamurla karıştırılmalı/Böylece tanrı ve insan çamurda birleşmeli..**"¹ ifadesi kullanılıyor. Avesta'ya göre her şeyi yaratan ve bilen tanrı, Med krallarına devlet yönetimini teslim etmiş ve özellikle de onları korumaktadır. Zerdüşt inancını benimsemiş bölge halkı ve Med kralları da aynı inançtaydılar. Darius'un **Nakş-i Rustem** yazıtında Med diliyle şöyle yazılmıştır:

1) E. Xemgin, age., s. 143.

Ahura Mazda büyük tanrı
O yeri burada yarattı.
Göğü orada yarattı.
İnsanları da yarattı.
İnsanların mutluluğunu da yarattı.
Çok insanların üstüne,
Ve çok insanlara emir veren
Darius'u kral yaptı...²

Burada üç nokta dikkat çekicidir. İlk insanın yaratılış öyküsü (yani tanrı tarafından çamurdan, etten ve kandan yapılması) olduğu gibi Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'a, oradan da Kur'an'a geçmiştir. Demek ki ünlü yaratılış efsanesinin kaynağı büyük bir olasılıkla Avesta'dır. Birinci nokta budur.

İkinci nokta; ilk yaratılan insan, yani İbrani dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık) Adem olarak bilinen yaratık, aslında bu efsaneye kaynaklık eden Avesta'da Lulu diye geçer. Ve Lulu'ya kaynaklık eden adın Kürdistan'da bir boyun veya aşiretin adı olduğu, çok sonradan Lulubiler adıyla tarihe geçtiği zaten biliniyor. Ama Lulu denilen ya da bizim İslamiyet'ten öğrendiğimiz şekliyle Adem adı verilen bu ilk insanın Avesta'daki özgün ismi "Kammasi"dir. Kürt önderi İhsan Nuri Paşa'nın daha açık yorumuyla Kiwmers'tir. Paşa'ya göre Kiwmers, Avesta'da Giye Merten (Gih Merten), yani ünlü ilk insan olarak gösterilir. Pehlevi'de Kiwmerd (Kiy Merd) şeklindedir. Yahudi tarihi onu Nuh soyundan sayar. Zeynet-ül Tevarih adlı kitapta "Nuh'un torunlarıdır" ibaresi yer alır.³ Yine Kiwers sözcüğü, Giwu Merz olarak da söylenir. Ülkenin ve sınırların padişahı demektir. Bu sözcük isimden çok, sıfata veya lakaba/ünvana çok benzer. Firdevsî'nin ünlü Şehname adlı kitabında "Kiwmers'in oğlu Siyamek, ordu komutanı idi. Devlerle savaşırken öldü" rivayeti yer alıyor.⁴ İhsan Nuri Paşa, bütün bu açıklamalara dayanarak diyor ki; "Kiwmers milleti (Kürtlerin atalarından Lulubiler-FB) Nuh'un ülkesine yakındı. O bölgede yaşayan kavimle soyları aynıdır".⁵

2) Age., s. 121.

3) İ. Nuri Paşa, age., s. 48.

4) Age., s. 50.

5) Age., s. 48.

Buradan yola çıkarak üçüncü noktaya geliyoruz: Avesta'da da belirtildiği gibi, Kürtler'in yerleşik düzene geçişi ve bir kral yönetiminde toplumsal hayata başlamaları, bu arada kendi dillerini geliştirmeleri destansı biçimde rivayet edilmektedir. İçindeki efsane, maval, mitolojik vb. öğeleri ayıklarsak şu sonucu kolayca elde edebiliriz: ilk insan ortaya çıktı, bu insanın ardından bir insan topluluğu meydana geldi. Bir topluluk dili oluşturdu. Onları yöneten bir kral belirdi ve yerleşik düzene geçildi. Çünkü Avesta'nın Yaşt bölümlerinde "İlk iyi düşünen/ ilk iyiyi söyleyen/ ilk iyiyi yapan/ ilk din adamı, ilk savaşçı ilk çoban/ ilk kararlaştıran/ ilk haberleri veren/ ilk kendisi için kazanıp besleyen...." ⁶ dizeleri, bize, o dönemin halklaşma ve toplumsallaşma sürecini, bu arada toplumsallaşmanın kaçınılmaz aracı dilin kullanılma aşamasını da gösterir.

Kuzey Kürdistan'daki son arkeolojik ve antropolojik bulgular incelenirse, yazdıklarımız daha ikna edici olabilir. Çünkü Batman'ın Kurtalan ilçesi yakınlarındaki Hallen Çem (Hellin Çem/Helin Çem) yakınındaki bulgular, orada ilk yerleşen insanların MÖ yaklaşık 10.600 veya 11.000 yıl önce yaşadıklarını ve tarımsal hayata geçtiklerini gösterir. Diyarbakir Ergani ilçesinde bulunan bir kemik parçası ve yanmış kumaş iplikten çıkarılan bilimsel sonuç ise şudur: Kürtlerin ataları yeryüzünde ilk ilkel teknolojiyi kullanarak imalat yapabiliyorlardı. Bunun tarihi ise MÖ 9000 dolayında. Bugüne kadar bilinen en eski teknolojinin tarihi MÖ. 8000 yılını geçmiyordu. Ama son yıllarda Kürt coğrafyasında yapılan kazılar ve elde edilen bulgular (Samsat yakınlarında ve Fırat kıyılarındaki Grittille ve Hayazhöyük, Malatya'nın 40 km doğusundaki Fırat kıyılarında bulunan Caferhöyük, Elazığ yakınlarındaki Boytepe ve aynı ilin Kovancılar ilçesi yakınlarındaki Saraybahçe höyükleri, yine Diyarbakir Silvan ilçesi yakınlarındaki Nevala Çoli, Ergani ilçesindeki Qotê Ber Çem (Çayönü), Batman'ın Kurtalan ilçesi yakınlarındaki Hallen Çem/Hellin Çem....vb) Yukarı Mezopotamya-Zağros hattında bir kültür ve uygarlık birliğinin olduğunu ⁷ gösteriyor. Bu birlik hem yatay hem de dikeydir.

6) Age., s. 127.

Bu yüzden, adı geçen topraklarda yaşayıp gelen ve anayurtlarından hemen hiç ayrılmayan Kürt toplulukları ile kavim ve kabile federasyonlarının toplumsal hayata geçişinde önemli ölçütlerinden biri olan ilk dili, yani o zamanın ilk ilkel Kürtçesi'ni kullanmaları pek doğaldır. Bu anlamda ilk insan "Lulu" ve onun konuştuğu dil burada anılmaya değer.

Kürtçe Üzerine Tartışmalar

Kürtçe, hangi dil ailesine girer? Kuşkusuz, ilk elde ve doğruya en yakın biçimde verilecek cevap, bu dilin Hint-Avrupa dil ailesinden olduğudur. Ancak, Kürtçe üzerine araştırma yapan birçok ünlü isim gerek dolaysız (sözelimi Marr) gerekse dolaylı biçimde Kürtçe'nin Hint-Avrupa dillerinden sayılmaması gerektiğini; tersine, bu dilin Japhetique (Yafetik) Kafkas dil kümesi içinde kabul edilmesi lazım geldiğini ileri sürerler. Kürtçe'nin Yafetik ve dolayısıyla Kafkas kökenli bir dil kümesinden olduğunu ileri sürenlerin başını çeken Prof. Marr'ın görüşlerine geçmeden önce, dünyadaki ilk uygarlığın ve kültürün beşiğinin neresi olduğuna ilişkin görüşlerden kesitler sunacağız.

Bu incelemenin "Giriş" bölümünün "Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi'ni Yanlışlayan Görüşler" altbaşlığında sunduğumuz örnekler şunu gösteriyor: Yeryüzündeki ilk uygarlıklardan en eskisinin beşiği Zağros ve Yukarı Mezopotamya denen, öteden beri Kürtlerin yerleşik oldukları alanlardır. Zaten hemen yukarıda değindiğimiz arkeolojik kazılardan elde edilen bulgu ve sonuçlar da, bu gerçeği tartışılmaz kılabilir.

Gelgelelim tarihi konular, özellikle arkeoloji ve antropoloji, birer bilim dalı olarak nihai değiller. Çünkü bilimde nihai denen bir şey yok. Ayrıca en kesin kanıtların bulunduğu yerde bile karşıt görüşlerin olması kaçınılmaz.

7) Türk arkeolog Veli Sevin ve Ufuk Esin'in görüşlerine dayanarak anlatan Dr. Cemşid Bender, Mezopotamya Kültür Merkezi Konferansı notları, 19 Haziran 1993.

Buradan yola çıkarak, insanlığa ait ilk uygarlıkların beşiğinin Kafkasya olduğunu ileri süren görüşler de bulunuyor. Birkaç örnek:

Celal Nuri: "Kafkasya tarihi acıba aluddur. Beşirin edvarı evveliyesine taalluk eder. (Kafkasya tarihi hayret verici şeylerle dolu. İnsanlığın ilk çağlarıyla ilgilidir".⁸

Eliseé Reclus: "Kafkasya daima beyaz ırkın en temiz ve öz bir örneğini gösterenlerin memleketi olarak düşünülür. Kafkaslı adı, Aryan veya Hint-Avrupa adının özdeşidir. Bilginler, Avrupa ve Asya beyazlarının çıkış yerinin Kafkasya olduğunu ileri sürmektedirler".⁹

Klaproth: "Promete'nin Kafkas dağlarına bağlandığı mitolojik çağda Amazonlar bu dağın eteklerinde oturuyorlardı".¹⁰

Prof. Weit: "Eski Kafkas medeniyetinin bir bölüm insanların kurdukları 'Kolkhide-Pelasge' medeniyetini geçmişin bir şahidi sayarsak, gelecek için çok iyimser olmak gerekir. Ne Mısır, ne Asur, ne Atina ne de Roma Kolkhide medeniyetinden önce gelmiştir. Belki de bu medeniyetler Kolkhide'nin bir taklidinden başka bir şey değildir. (Kolkhide, bugünkü Abhazya'nın bulunduğu eski bir yerleşim merkezi, Pelasge ise eski Abhaz'lar ile özdeş bir ad-FB)¹¹

Prof. N. Marr: "Bu geniş eski medeniyet alanı, Yafesliler adı verilen Kafkas kökenlilerin malıdır. Yafetoloji görüşünün bol malzemesi ise Abhazca'da bulunur".¹²

M. Şemseddin Günaltay: "MÖ üçüncü bin yılında Küçükasya'da türlü adlar taşıyan birçok boylar oturuyorlardı... Son zamanlarda Batılı bilginlerin, Asyanikler veya Yafesliler veya Kafkaslılar gibi türlü adlar verdikleri bu boyların Küçükasya'ya doğudan gelmiş oldukları...kazılardan, araştırmalardan anlaşılmaktadır.."

8) Coğrafya-i Tarih-i Milki Rum adlı eserden aktaran B. Ömer Büyüka, Abhaz Mitolojisi Anaç mu? s. 37. İstanbul, 1971.

9) Çerkesler, M. F. Şuenu: Aktaran B. Ömer Büyüka, age., s. 37.

10) Çerkesler, M. F. Şuenu: Aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 37.

11) Hilafet Siyaseti ve Türklük Siyaseti, çeviren Hilmi Adem: Aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 38.

12) Age., s. 40.

13) Anadolu: aktaran B. Ö. Büyüka, s. 40.

Speizer: "İlk Sümerli kolonlara Elamlılar adı verilebilir. Ancak Elam (Elamit) terimi yerine Japhetique (Yafesoğulları) veya Subarlar gibi çok daha genel, Guti ve Hurri sakinleri gibi akraba kavimleri de içine alan bir terim kullanılmalıdır".¹⁴

Georges Poisson: Subarlar (Subareén) adı verilen topluluk boy Küçükasya ile Mezopotamya'nın büyük bir kesimini ilk işgal eden kavimdir. Kafkasya'nın eski ahalisi grubuna bağlanır".¹⁵

H. G. Wells: "...Eski Girit dili, Lidya dili vs, bazı bilginlere göre bu diller Bask-Kafkas-Dravid dil grubuna ait sayılmaktadır. Sümer dilinin de ilk Bask-Kafkas diliyle Mon-golca gruplar arasında bir bağ olabileceği düşüncesi de ileriye sürülmüştür....Elam, Sümer, Bask, Lidya, Girit dilleri batı Kafkas dağlarının bir köşesinde kaybolmuş olup, henüz sınıflandırılmamış dillerle ilgilidir. Elam ve Sümer dilleri, bugün yaşayan başka herhangi bir dilden çok, bu Kafkas dillerine benzemektedir...."¹⁶

C. Leonard Wooley: "Zağros dağlarında ve bütün Dicle havzasında yaşayan, açık kumsal (veya sarışın) saçlı, bir Kafkas dili konuşan ve Sümer tarihinde büyük rol oynayacak olan Gutilerle akraba olan halk Sümerlerdir".¹⁷

Sir Arthur Keith: "MÖ dördüncü bin yıl başlarında güney Mezopotamyalılar büyük ve uzun darkafalı idiler. Kafkas tipli halklarla veya Avrupalılarla akrabalıkları vardı".

Özetle, yukarıda adı geçen bilginler, bir şekilde uygarlığın beşiğinin Kafkasya olduğunu ileri sürüyor; bu arada Subaru, Guti ve Hurri (bize göre Kürtlerin ataları-FB) kavimleriyle Kafkas kavimleri arasındaki akrabalıklardan söz ediyorlar. Özellikle Sümer topluluklarıyla Kafkasya'daki ilk topluluklar arasında bağ kuranlar, buradan hareketle Avrupa'daki "Beyaz Irk" soykütüğünün Kafkasya'ya kadar uzandığına işaret ediyorlar. Aynı noktada Mezopotamya/Zağros/Yukarı Mezopotamya halklarıyla Kafkasya'daki halklar arasında dil bağı

14) V. Gordon Childe, Doğu'nun Prehistoryası, Fransız çevirisi Ş. Asziz Kansu; aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 48.

15) Avrupa'nın İskan Tarihi: Çeviren Ş. Aziz Kansu; aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 48.

16) Cihan Tarihinin Ana Hatları; aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 56.

17) Les Sumeriens (Sümerler); aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 55.

18) Al-Ubeid; aktaran B. Ö. Büyüka, age., s. 56.

kuruluyor. Kimisi de ilk dillerin Kafkasya'dan doğduğunu ileri sürüyor.

Daha önce de değindiğimiz gibi, biz ilk uygarlıkların nerede doğduğuna ilişkin temel görüşleri aktardık. Ağırlıklı olanı, bu beşiğin Kürt coğrafyası içine giren Zağros-Yukarı Mezopotamya denilen bölgesidir. "Beyaz Adam" Avrupalının, kökenini Kafkasya'daki beyazlara bağlaması çok olağan. Ancak Kafkasya bölgesi tarih öncesi çağlarda çok etkin bir bölge olmazdı. Çünkü her şeyden önce buzullar henüz o bölgeden kalkmamıştı. Öte yandan gerek dil aileleri (Mezopotamya-Kafkasya) arasındaki benzerlikler gerekse her iki bölgede yerleşik ya da göçebe kavimlerin akrabalıkları, zaten inkar edilmeyen bir görüştür. Sorun hangisinin öncelikli olduğunda düğümleniyor.

Konuyu geçerken iki sözcük kökeni üzerinde farklı görüşlere de yer verelim:

B. Ömer Büyüka, "*Abhaz Mitolojisi Anaç mı?*" adlı incelemesinde **Anzin/Anzen** dilinin (bazıları Med dili de diyor) Kafkasya (Kokazik) kökenli olduğunu söyler. Benzer biçimde "**Kaspi**" teriminin Abhazca'da **Kaswı** (Kaslı) ve **Kazwı** (Kazlı-Kaslı) kelimesinden kaynaklandığını, dolayısıyla bundan gelen **Kazwı-n** (Kaslı yurdu- Kazvin-Kuzgun) terimlerine bağlı olduğunu açıklar. Bu benzerliklerden yola çıkarak da **Kas**; **Kafkas**, **Kirkas** (Çerkes), **Kasak** (Kazak, Kaşak); **Kasır** (Khazır, Hazar); **Abkase**, **Abkhase**, **Abhaz** kelimelerini türetir. Sonra da şunu ekler: "Aynı adın değişik söylenişleriyle adlanan toplumların soy, tarih, kader birliğine (tersi belirtilmedikçe) inanmak gerekir".¹⁹

Kürt önderlerden İhsan Nuri Paşa, "Kürtlerin Kökeni" adlı kitabında "Luristan bölgesinin **Anzin/Enzan** denilen (dağlık, yücelik, tepelik anlamına gelir) yöresinde öteden beri **Kusi/Kassit/Kası** adı verilen Kürtlerin atalarının oturduğunu, Avesta'da adı geçen **Enzan** kelimesinin 'dağlık' anlamında kullanıldığını, günümüz Kürtçesi'nde ise **Zozan** (yayla) şeklinde ifade edildiğini"²⁰ yazar. İ. N. Paşa, aynı zamanda Alman araştırmacı Hertfeld'in Hazar denizi/Kaspien terimi konusuna

19) Age., s. 56. ve 58.

20) Age., s. 20-27-101.

getirdiği yorumu da şöyle sıralar: "Hazar denizinin Avrupa dillerindeki adı **Kaspın/Kaspıen**'dir. Adını bir topluluk adından alır. Bu topluluk, milattan önce Hazar denizinin güneyinde ve doğusunda oturan **Kusi, Kasu, Kesu, Kesu** adındaki topluluktur. **Kasu** sözcüğü, **Kasp/Kesü/Kespın** sözcüklerinin çoğuludur. Hazar denizinin adı da **Kespın**'den alınmadır. **Qezwin/Kazvin** adı ise **Kespın**'in bozulmuş halidir.." ²¹ İhsan Nuri, buna bir ekleme daha yapar: "Gutiler'in Enzan'daki ve Zağroslar'daki yeri **Kaşın/Kaşın** diye biliniyordu. Bunun aslı da **Kasi** (Kuşi/Kaşi) dir". ²²

Prof. N. Marr'ın Görüşleri

Bir önceki alt başlıkta, Kürtçe'nin kökenine ilişkin tartışmaları izledik. Kimi araştırmacılar bu dilin Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-Ari (İrani) dil kümesinden sayıldığını belirtirken, kimileri de Kürtçe'nin ilk biçimi olan Medce'nin Kafkas kökenli Anzin dili, daha açık bir ifadeyle Abhazca ve Gürcüce ile olan yakın ilişkisini kanıtlamaya çalıştılar.

Kürtçe'yi Kafkas kökenli Yafetik (Japhetique) dil kümesine dahil edenlerin başında Prof. N. Marr geliyor. Ancak Prof. C. F. Lehmann-Haupt, Rus bilgini Kunik ile P. Lerch, Renan, Dorn ve Minorsky gibi bilginler de bu konuda görüş (karşıt ya da yandaş) belirtmişler. İzleyelim;

Ünlü Yunan tarihçisi Xnefon (Ksenofon), *Anabasis* (Orbinlerin Dönüşü) adlı kitabında MÖ 401-400 yıllarında Kürdistan boyunca Karadeniz'e kadar ünlü geri çekilişin hikayesini anlatırken, Kardoukhoi (Karduklar)'ın, Kürtlerin ataları oldukları genellikle kabul edilmişti. Bu alanda büyük otorite olan Th. Nöldeke, M. Hartmann ve Weissbach gibi doğubilimciler, dilbilimsel nedenlerle, Kurd ve Karduk biçimlerinin eşanlamlı sayılmayacağını kanıtlamışlardır. Bu bilginler, tersine klasik yazarların, özellikle Amasyalı Strabon'un Kyrti ya da Cyrtii diye söz ettikleri, Küçük Medya ve

21) Age., s. 27-28.

22) Age., s. 28.

Persis ülkesinde oturan toplulukların Kürtler olduğunu kabul etmektedirler.²³

Prof. C. F. Lehmann-Haupt, Karduklar sorununa yeniden dönerek, bunları Kürt değil, Gürcü-Kartveli'lerin ataları olarak görmektedir. Lehmann-Haupt görüşünü şöyle sürdürür "İmdi, Doğu Dicle (Bohtân-Su) ile Batı Dicle'nin birleştiği yerin çevresindeki topraklarda, 5. yüzyılın sonuna kadar Karduklar oturmuştur ve Th. Nöldeke ile R. Hartmann'ın kanıtladıkları gibi, bu kavmin, ancak birkaç yüzyıl önce Pers ülkesinden gelip bu yöreye yerleşmiş bulunan Kürtler ile (bize göre bu yöreye gelme görüşü yanlış-FB) kesinkes hiçbir ilişkisi yoktur. **Kardoukhoui**, çoğul olarak Ermenice **Kardu-kh**'un karşılığıdır; **Kardu** da Gürcistan-lberya'da oturan halkın yerli adı olan **K'art'ueli** (Kartveli) ile yakın bir uyum halindedir..."²⁴

Lehmann-Haupt'un Karduklar ile Kartveliler arasında yaptığı bu yaklaştırma, Rus bilgini N. J. Marr'ın çalışmalarından da biliniyor.

Prof. Marr, 1911 tarihli (**Zapiski**) adlı bültende "**Yine Çelebi Kelimesi Üzerine**" başlığıyla bir makale yazdı. Özetle şöyle dedi: "Zamanla gerçek olguların, şimdi birbirlerinden binlerce yıllık bir tarihle ayrılmış bulunan **Karduklar** (Kürtler) ile **K'art'lar** (Gürcüler) arasındaki köken birliği görüşünü güçlendirme olanağı vardır. Eğer bu görüş zamanla doğrulanırsa, bugünkü Kürt dilindeki bazı kelimeler, ilkel Kürt dilinin, yani Jafetik/Yafetik (Nuh peygamberin oğlu Yafes'e istinaden Yafesî adı da veriliyor-FB) dala mensup **K'art'** grubu dilinin yaşayan kalıntıları olarak görülebilir: Örneğin Kürtçe'de **bav** (bam), baba; **K'art'ça**'da **ded-a** ve **dia**, anne (sözgelimi **dia** saglisi ev annesi, ev sahibesi; **di-atsi**, kadın, kelime anlamıyla anne-adam demek) ....Coğrafi deyimlerdeki rastlantısal bir ses uyumuna dayanabilen, az-çok zekice yapılmış bir karşılaştırma hiçbir şekilde çözümü veremez. Kültürel ve etnografik olguların tümünü doğru bir yaklaşımla incelemek gerek. Yoksa, etnik terimlere ilişkin hiçbir çözümleme yapılmamışken, **Kard** (**Kardoukhoui**) ve **Kord** (**Gord**: **Gordtu-ene**) kelime köklerinin

23) Bazil Nikitin, Kürtler, Deng yay. Mayıs 1991, s. 22.

24) Age., s. 23.

Kwrt (Kyrrios, Cyrtius) köküyle aynı kaynaktan gelip gelmediğini, rastlantısal bir benzeşme mi olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz. Her ne olursa olsun, güneydeki Karduk-Khaldlar ile, Ermenistan'ın kuzey batısında oturan ve belli bir tarihten sonra aynı şekilde **Khal-t'**lar ya da **Khal't**ılar adıyla anılan **Khal-ib'**ler arasında bir yakınlık kurmaya şimdilik bir neden görmüyoruz".²⁵

Marr, Kafkas dillerine, bilinen dil ailelerinden hiçbirine benzemedikleri için (Nuh'un oğlu Yafes'e gönderme yaparak,) Yafestik (Yafesi) adını vermiştir. Bu okul, şimdiye kadar sınıflandırılan dil kümelerinden farklı bir tutum alabilmek amacıyla Kafkas dilleri için bu adlandırmayı yaptı. Başlangıçta Kafkas dilleriyle ilgilenirken, sonradan giderek başka dilleri de Yafetik Dil Ailesi'ne dahil etmektedir. Sözgelimi Ari dili öncesi Ermenice olduğu ileri sürülen * Hald/Xald dili (ki Rus bilgini B. Nikitin bu dilin Hint-Avrupalı dil olmadığını ve Kartveli dil kümesiyle bazı benzerlikler taşıdığını ileri sürüyor-FB), Sümer dili, Elam dili, Pamir'de konuşulan bazı ağızlar, Bask dili, Berberi dili....Bu görüşler, son gelişim evresinde Jafetidoloji (yeni dil teorisi) adını aldı.²⁶

Marr ve okulu, dilbilimsel teorilerinde toplumsal olguların incelenmesine önem vermekte, bu olgulara dilin oluşumu ve gelişiminde kesin yön verici bir rol yüklenmektedir. Burada dil aileleri anlayışı reddedilmektedir. Önemli olan, insan grupları içerisinde, en ilkel evrelerinden itibaren, insanın doğa ve klanı karşısındaki tavrının, çalışma ve yaşayış şartlarının belirlediği uygun zihniyetin oluşmasıdır. Şu halde, kurulup bitmiş bir dile sahip olan ve fethedilmiş kavimlerin dilleri üzerinde kesin yön verici bir etki icra edebilecek yetenekte bulunan kavimlerin göçlerine daha az önem verilmektedir. Grupların dillerindeki değişiklikleri belirleyen şey, daha çok, işbirliği etmeye itilen gruplar arasında gittikçe sıklaşan dil kaynaşmalarıdır. vb.

25) Age., s. 25-26.

* Haldi/Xaldi dili, birçok araştırmacı ve Kürt yazar tarafından Kürtçe'nin bir lehçesi sayılmaktadır. Bkz. İ. Nuri Paşa, Kürtlerin Kökeni, s. 133-147; Dr. Cemşid Bender, Kürt Tarihi ve Uygarlığı; S. Mihotullı, Arya Uygarlığı.

26) Nikitin, age., s. 26'daki 1. dipnot.

Marr, Kürt dili üzerine yalnızca yukarıda anılan tek bir inceleme yapmıştır, ama daha sonra, diğer çalışmalarında yan bir konu olarak bundan da söz ettiği olmuştur.²⁷

Demek oluyor ki, Marr şu kanıdadır: "Kürtler, Küçük Asya'nın (şimdiki Anadolu ve Yukarı Mezopotamya-FB) dağlık bölgelerinin yerlileridir. Kürt dili, dünyanın başka bir yerinde değil, burada oluşmuştur. Bu dilin sahiplerinin sosyal-ekonomik görünümündeki değişikliğe bağlı olarak, aynı zamanda da, birbirini kovalayan ve Kürtlerin hayli etkin bir ölçüde katıldıkları uygarlık ocaklarının tartışılmaz etkisi altında, Kürt dili, Jafetik (Yafesi yani Kafkas kökenli dil kümesinden-FB) halinden Hint-Avrupalı haline doğru gelişerek köklü değişikliklere uğruyordu. Jafetik halinde Gürcü ve Xald (Khaldi/Halidi-FB) dillerine akraba olan Kürtçe'nin bu Hint-Avrupalı haline doğru gelişmesi ise, onu, İran ve Ermeni dillerine ve belki de Hitit dillerinin (Hint Avrupalı) unsurlarına bağlar".²⁸

Marr, Kürt toplumu üzerindeki incelemesinde Al/Aiki/Eiki (yeni doğuran kadınların ciğerlerini söken ya da ona işkence eden dişi bir şeytan) adlı kötü ruhun, hem İran'ın ruhlar başkentinde hem de Kafkasya folklorunda bulunduğunu (bir kavram olarak) açıklıyor. Ayrıca Marr'a göre, "çöllük yerlerde oturan" (piravlük ya da pir-hulk) da Al tipi yaratıklardan biri olabilir. Dilbilim açısından sözcüklerin başına getirilen h harfi, Kürtçe'de kullanılan bir sesi ifade eder. Oysa bu Farsça'da yoktur. Yine ke/ki öneki Kafkasya dillerine özgüdür, daha doğrusu Ermenice'ye özgüdür. Farsça'da bu ek küçültme yaratır. Öyleyse Kürt-İran-Kafkas bağlarını sıkılaştıran bir folklor olayı karşısında olduğumuzu söyleyeceğiz.²⁹

Prof. Marr, Kürtler arasında sıkça rastlanan Al kavramına, Fırat dolaylarındaki Akn'lı Ermeniler'de de rastlıyor. (bkz. F. Macler, *Quatre Conférencessur L'Arménie*, s. 99-100). Marr, bir eserinde de, Kürtçe'deki örümcek sözcüğü üzerinde duruyor. Kürtçe'de **pirçulk** sözcüğünün hem örümcek hem de **koca-karı**

27) Age., s. 38-39-40.

28) Age., s. 40.

29) Age., s. 433-434.

ve büyücü anlamına geldiğini söylüyor. Bu sözcükteki **pir-ha-vu-k** hecelerini irdeleyen ve İ harfinin silindiğine işaret eden Marr, toplumsal anlamda **bakire-analar** kavramının taşıdığı değer üzerinde duruyor. Derken Kürtlerde **he-vü**, **he-vi** sözcüğünün **nikahsız kadın** ve **harem kadını** anlamına denk düştüğünü belirtiyor. Yine aynı kocanın karıları yani kuma sözcüğünün karşılığı da **he-vi** dir. Marr, buradan yola çıkarak **bakire analar** (belki de ilk kandaş toplumdaki kavram-FB) kavramının bir toplumsal kuruma işaret ettiğini, aileden önceki kolektif (komünal toplum/kandaş kabile) ve toplumsal bir örgütlenişe tekabül ettiğini ortaya çıkarıyor. Aynı nokta ile Ermenice ve Gürcüce sözcükler arasında bağlantı kuruyor.³⁰

Özetle Prof. Marr, Kürtlerin Hint-Avrupa kökenli oluşlarına ilişkin görüşlerdeki boşluklardan yararlanarak ve "bu görüşler tartışılmaz değerlidir" ilkesinden yola çıkarak, bu halkın dilinin de Kafkasya kökenli olduğunu, fakat zamanla değişip Hint-Avrupa dil ailesine girdiğini belirtiyor. Marr, özellikle Kürtler'de Tanrı anlamında çok eskiden kullanılan, zamanla bir kabile ve sınıfı (ya da kast sistemini) simgeleyen, daha sonraki evrelerde dinsel içerik kazanarak "derviş, efendi, iyi huylu, halim-selim" oluveren **Çelebi** sözcüğünü iyiden iyiye irdeliyor. Kürtçe olan bu sözcüğün Ermeni dilinde de bulunuşuna dikkati çekerek, Kafkas kökenlilik (yafetizm) görüşüne destek arıyor.³¹

Medce Kürtçe İlişkileri

Kürt dilinin, Zerdüşt peygamberin içinden çıktığı Med halkının konuştuğu Medce'ye dayandığını, Avesta'nın Gatha adlı özgün bölümlerinin de çok ince ve yüksek bir edebi dil olan Medce yazıldığını, bizzat Zerdüşt peygamberin kaleminden çıkan yazılı bir dil olduğunu belirttik. Ayrıca eski Farsça'ya biçim veren, kelime hazinesi bağışlayıp, önemli ölçüde kaynaklık eden dilin de Avesta dili daha doğru ifadeyle Med dili olduğunu söyledik. Bu görüş, Arî diller üzerinde

30) Age., s. 434'teki 1 no'lu dipnot.

31) Age., s. 38-42-415-416-417-418-419-420.

araştırma yapan hemen bütün araştırmacılar tarafından genel kabul gören bir görüş.

Örnekleylim;

Prof. V. Minorsky: "Kürt dili, birçok lehçelere ayrılmasına rağmen, büyük bir nitelik istikrarı gösterir ve hiç kuşkusuz İranî dillerin kuzeybatı grubuna mensuptur. Kürtçe ile Farsça arasında tespit edilen ayrılıklar, bütün lehçelerde bulunur. Buradan şu sonuç çıkar: Kürtçe'nin temelinde önemli topluluklardan birinin dili yatmaktadır; genel karakteristikleri de Kürtlerin yayılışından ve dağlara dağılışından oluşmuştu. İlk Med dilinden sadece birkaç özel isim bilinmesine rağmen, İranî alanın kuzeybatıdaki lehçelerinin Med etkeni olmaksızın oluşmasını tasarlamak imkansızdır... Burada **Kurmanc** (Kürtlerin kendilerine verdikleri ad) adının yorumlanması gerekir. Köken soneki olan -c yı atıp, kalan bileşikte birinci unsur **Kur d** olarak, ikinci unsur **Medya** ya da **Manna**'lılar/**Mantiano**i ile ilgili görüyoruz. Eğer **Mardlar** **Manna**'lıların torunları ise, bu varsayım, **Mesudi** (Arap tarihçisi) tarafından 10. yüzyılda Kürtlerin isim babası olarak verdiği adla ilgili şu secerede (soykütüğü) bir dayanak bulur: **Kurd-bin-Mard-bin-Şa'sa'a-bin-Harb-bin-Hawazin**".³²

Gerçekte, Kürtçe'yi Med diline bağlayan **Minorsky** ile bu dili Kafkasya dil kümesine (Yafesi) bağlamaya çalışan **Prof. Marr**, ayrı yollardan gelmelerine rağmen hemen hemen benzer sonuçlara varırlar: İkisi de, Kürtlerin oluşumunda, **Medler**'in paylarını kesin biçimde kabul ederler. Zaten **Marr**, **Xald** diliyle **Ahamenit** yazıtlarındaki İranî olmayan ikinci kategori dil üzerinde yaptığı incelemede, Kürtçe ile **Medce** arasında çok sıkı bağlar buluyor. Kürtçe'yi, bazı kısımlarında, **Medce**'nin doğrudan mirasçısı olarak görüyor. Fakat **Minorsky**'nin haklı varsayımının temelini oluşturan etnik **Kurmanc** terimi, **Marr** tarafından aynı şekilde yorumlanmamıştır.³³

Öte yandan **Minorsky**, Kürtçe üzerinde **Asyanik** etkiler bulunabileceği yolundaki görüşe karşı çıkmaz. Sözelimi **Er-**

32) Nikitin, age., s. 37-38.

33) Age., s. 42.

menice ile Kürtçe arasında iki r ve iki l sesinin ortak bir özellik olduğunu ve bunun eski yerli kökene kadar uzanabileceğini söyler. Kuzey Kürt lehçelerinde, yani Mard ağzının izlerini daha kolay bulabileceğimizi sandığımız bölgelerde -te çoğul sonekine (örneğin kelesete: haydutlar) işaret ederek, bunların Güney ağızlarında bulunmadığını söyler.³⁴

C. S. A. Edmonds: "Günümüz Kürtleri, Medler'in kral soyundan gelen torunlarıdır".³⁵

Prof. Syies: "Med halkı, sınırları Hazar denizinin güneyine kadar uzanan ve Asur diyarı ile komşu olan Kürt aşiretleridir. Bunlar dil yönünden Hint-Avrupalı, etnik köken bakımından da Ari ırkına mensuptur".³⁶

Ermeni Tarihçi Masay Xorinsky: "Kürtler, Medlerin torunları olmasalardı, böylesine büyük ve köklü bir halkın (Medlerin) nereye kaybolup gittiği ve şimdiki Kürtlerin nereden çıkageldikleri sorulmalıdır. Kürtler, diğer İranî dil kümesinden farklı ama aynı küme içinde yer alan bir dil konuşmaktalar".³⁷

Dr. Spiezer: "Zağros'un dört halkının (Lulu, Guti, Kasi, Subaru) her birinin kendisine ait bir dili vardı ki, bu diller, başkalarının dillerinden farklı idi. Ancak dört halkın konuştuğu dillerdeki isimler, bu dört dil arasında yakınlık olduğunu gösterir".³⁸

Theodor Nöldeké: "Med dönemindeki kabartmalar, nakışlar ve yazıtların bulunmasıyla birlikte, bu bulguların Ahamenitler zamanındaki bulgularla aynı olduğu görülecektir. Sanırım gerek elyazmaları gerekse dil yönünden Med kavminin, Ahamenişler dönemindeki kavimle aynı olduğu kanıtlanacaktır. Hatta Pars/Pers/Pursuva denen kavmin, Med halkının bir kabilesinin adı olduğu bilinmektedir".³⁹

Amasyalı Tarihçi Strabon: "Persler ve Medler, birbirlerinin

34) Age., s. 43.

35) Kürtler, Türkler ve Araplar, Arapça tercümesi Corcis Fethullah, Bağdad, 1971, s. 12.

36) Aktaran M. E. Zeki Beg, age., s. 317.

37) Milattan Sonra dördüncü yüzyıl sonları ile beşinci yüzyıl başlarında yaşayıp Ermeni tarihini ilk kez yazan (eski dönemden M.S. 428 yılına kadar) kişi. İlk baskısı 1965 yılında yapıldı ve çevrildi.

38) M. Emin Zeki Beg, age., s. 314.

39) Age., s. 322;

dillerini anlıyorlardı". Buradan çıkan sonuca bakılırsa, Med dili Pers diliyle aynı değildi. ⁴⁰

İngiliz W. C. F. Wilson: "Kürt halkı, Medlerin torunu olup konuştukları dil ise Batı Asya dil kümesindedir". ⁴¹

Med-Kürt ilişkisine değinen Iraklı araştırmacılardan **Prof. Ta-ha Baqr** şunları açıklıyor: "Hazer denizinin bir taraflarından geldikleri sanılan Med, Kürt ve Perslerin bölgeye (Zağros-FB) göçleri hakkında kesin bir tarih vermek zor. Tarihsel olarak Hint-Avrupalı kavimler için iki büyük göçten söz edilebilir: Bunlardan birincisi doğuya gelmiş olup, en eski tarihi MÖ. 2000 yıllarına uzanır. İkincisi ise MÖ. 2000 yılların başlarında gerçekleşmiştir. Medler bu ikinci göçe dahildirler ki, başlangıçta Hamadan bölgesinde yerleştiler; Persler ise Partia bölgesinde oturdular. Büyük bir olasılıkla da Kürtler, Medler ile gelen ikinci göç kuşağındandır. Kuzey Irak'taki eski kavimlerden Guti, Lulubi, Hurri ve benzerleri çözümlere uğrayınca, buralara egemen olan Medler ve Kürtler kendi hükümlerini dayattılar. Bütün lehçeleriyle birlikte Kürt dili, Hint-Avrupa ailesinden İranî diller kümesine ait olup, Med diline çok yakındır. Bu konuda belki de en iyi görüş şöyle ifade edilebilir: İranî diller iki ana dala ayrılırlar: Kuzeybatı grubu denilenlerin içine Kürtçe ile Medce; Güneybatı denilen gruba ise eski Farsça, Eşkanice ve Pehlevice girer". ⁴²

B. Nikitin: "Dilbilimciler, Kürt dilinin Keldani kökenli olduğuna ilişkin görüşleri çürüttüler; bu dilin çağdaş Farsça ve Zend Avesta diliyle olan ilişkisini ortaya koydular". ⁴³

Sidney Smith: "Kürt dilinin kökenine ilişkin görüşler, toptan değişime uğradı. Güvenilir araştırmacıların görüşüne göre, günümüz Kürtçesi, çağdaş Farsça'nın bozulmuş, derlenmiş bir türevi değildir. Tersine tümüyle bağımsız ve eski Farsça'dan çok daha eski bir dildir. Kürt dili MÖ 6. yüzyılda varolup komşu dillerden bağımsız biçimde yaşıyordu". ⁴⁴

40) Age., s. 316.

41) Age., s. 317.

42) El Mürşid ile Mawatın-ul Eser (Eski Eser Diyarına Götüren Klavuz), Dördüncü Dönem, Bağdad, 1965. Ayrıca Fuad Sefer, age., s. 20-21.

43) Age., s. 16-18.

44) Age., s. 323.

C. J. A. Edmonds: "Artık açıkça anlaşılmıştır ki, Kürt dili, tahrif edilmiş Farsça olmayıp, tersine diğer Arî diller gibi kendine özgü nitelikleri olan bir dildir".⁴⁵

Özetle Kürtçe hakkında iki temel nokta var: Bir; Kürtçe Med diline kadar uzanıyor. İki; Kürtçe Farsça'nın uzantısı olmayıp, hem ondan bağımsız hem de daha eski bir dildir.

Medce-Pehlevice-Kürtçe ilişkisi

Med dili ile orta zaman Farsçası olarak bilinen Pehlevi dili ve Kürtçe arasındaki ilişki nedir? Buna yazının akışı içinde özellikle Pehlevice başlığı altında sergilemeye çalıştık. Ancak gerek Farsça gerekse Pehlevice altbaşlıklarında işlenen konular, daha çok Farsça-Pehlevice ilişkilerine ağırlık veriyordu. Bu arada her iki dilin zaman içinde Kürtçe ile olan ilişkilerine değinilip geçiliyordu. Şimdi de bu konuda yoğunlaşacağız.

Hemen bütün araştırmacılar şu noktada birleşiyor: "Günümüz Kürtçesi, Med halkının kullandığı dilin devamıdır. Kürtçe, komşusu Farsça'dan daha fazla biçimde Arî dil kümesinin özelliklerini korumuştur. Bu bakımdan Arî dil kümesine olan yakınlığı Farsça'dan çoktur. Farsça ve daha sonraki dönemlerde Pehlevice olarak bilinen dillere kaynaklık eden Avesta, Med halkından gelen Zerdüşt peygamber tarafından yazıldı. Dolayısıyla Avesta dili, esasında Med dilinden başka birşey değildir".⁴⁶

Buradan yola çıkarak, kolaylıkla şu sonuca da varılabilir: "Farsça, Med dilinin lehçelerinden biriydi. Çünkü Partlar/Persler, Med kabile konfederasyonundan biriydiler. Dolayısıyla Ahamenişçe (eski Farsça) ve Eşkani Pehlevicesi, Kürt dilinin ana kaynağı olan Medce'nin birer lehçesiydiler. Bağımsız değildiler. Ancak daha sonraki dönemlerde, yani Sasani devrinin son zamanlarında Pehlevice ile Medce'nin yerini alan yeni Farsça, giderek bağımsız bir nitelik kazandı".⁴⁷

45) Age., s. 324.

46) Bkz. Zübeyr Bilal İsmail age, s. 28-30; M. Emin Zeki Beg, age, s. 316-325. Her iki yazar da çok sayıda Batılı araştırmacının (Todesco, Smith, Malcolm, Nikitin, Minorsky, Marr vs.) adını veriyor.

47) M. Emin Zeki Beg, age., s. 317. 1 no'lu dipnot.

Acaba Şu sonuca doğru mu gidiyoruz? "Farsça Kürtçe'nin anası değil, Kürtçe Farsça'nın anasıdır". Kuşkusuz fazla iddialı bir görüş. Fakat Avesta'yı anaç dil kaynağı alırsak, bu görüş biraz doğru. Ama biz, daha çok her iki dilin başlangıçta Arı (İrani) dil kmesindeyken ortak özellikler taşıdığını, zamanla ayrışarak (kimileri bu ayrıŐmanın tarihini Mö 500 yılları olarak belirliyor) herbirinin kendi mecrasında yol aldığını ve yaklaşık 2000-2500 yıldır bağımsız yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Gerçekte mesele hayli karmaşık, ama bir o kadar da basit ve kolay. Konuya ilişkin görüşleri sunarak işe koyulalım:

Theodor Nöldeke: "Med dönemine ait nakışlar, kabartmalar ve yazıtlar bulunmuş olsalar; sanırım, o dönemde kullanılan eserlerin yazı ve dil aÇısından Ahamenişler (eski Farsça-FB) dnemininkileriyle aynı Şeyler oldukları görülecekti".⁴⁸ Çünkü Ahamenişler döneminde yönetici sülale, Med halkının bir koluydu. Hem aynı dil ile aynı yazıyı kullanan ve diğer ortak özelliklere sahip olan iki topluluktu ki; bunlar Med imparatorluğunun yıkılıŐı ve yerine Pers imparatorluğunun kuruluŐu yani iktidarın Medler'den EnŐan-Erzan oradan da Pers/Pars sülalesine geçmesiyle, hiÇbir değişikliğe uğramadılar. Çünkü Parsuvalar (Parsekler) Med kabilelerinden biri olup, kendilerine ait bağımsız bir dilleri ve bağımsız bir varlıkları yoktu. Böyle bir bağımsızlık sadece Sasaniler döneminde elde edilebildi. Bu durumda, gerçekte, **n Persler/n Partlar** adıyla anılan herhangi bir halk yoktu ve benzer biçimde **Part-EŐkan** diye geçen bir halk da yoktu. Çünkü bunlar Med halkının bir kabilesinden olup, Büyük İskender'in İran seferinden sonra iktidara geçebildiler. EŞkaniler, o tarihte devleti kuran (EŐkan) adından gelir. Pers adı da yine bir devlet kuran (Pers) adındaki birine göndermeden ibarettir. Ahamenişler dönemindeki halkın, bütün yönleriyle Med halkının bir parçası olduğuna ilişkin kanıtlar Babil Kralı Nebonid devrine ait bulgular ile As-tiyag döneminde ait Yunan tarihi eserlerindeki bulgularda mevcuttur. Aslında doğuluların yanlış yere **Pers** diye adlandırdıklarını, Ahamenişler zamanında yaşayan Yunanlılar doğru biçimde "**Medler**" olarak adlandırıyorlardı. Bu yüzden de İran-Yunan savaŐları hep "**Med SavaŐları**" diye geçer ki; bu

48) M. E. Z. Beg, age., s. 315; 3 nolu dipnot.

tanımlama, eski ya da yeni, İrani olan hemen her şeye Fars/Pers/Partlar adını takmayı adet haline getiren Arap yazarların ifadelerine ters düşer. Zaten Medler de kendilerini Ari, Aryani ve İrani olarak adlandırmakta pek ünlüydüler.

Anlaşılabacağı üzere, M. Emin Zeki Beg'in "Kürt ve Kürdistan Tarihi Özeti" adlı kitabını Kürtçe'den Arapça'ya çeviren Prof. Muhammed Ali Avni, Alman yazar Th. Nöldeke'yi doğrular yönde görüş belirtiyor. Yukarıdaki uzun açıklamanın esası şudur: "Persler ve Eşkaniler, Med kabile konfederasyonunun birer koluydular. Dolayısıyla kullandıkları dil de Medce'den başka birşey değildi. Bu yüzden eski Farsça denilen şey de, Med dilinin bağımsız olmayan bir lehçesiydi. Eski Farsça'nın Medce'ye lehçe olarak bağımlılığı da Sasanî Pehlevicesi dönemine kadar sürdü".⁴⁹

Biz M. E. Zeki Beg'in Arapça çevirmeninin bu görüşüne şu şartla katılabiliriz: Med diliyle yazılmış Avesta kitabının, özellikle Gatha bölümlerinin, eski Farsça'nın da ana kaynağı olduğunu kabul edersek, Ahamenişçe (eski Farsça) Med dilinin bir lehçesidir.

Pers sarayında uzun yıllar doktorluk yapan Yunanlı Ctesias (MÖ 410), Pers/Pars/Part soyunda Med kanı bulunmadığını iddia etse (ki biz bu iddiayı iktidarı alan Pers hanedanlığının dar kabilesel görüşü olarak yorumluyoruz. Yani mesele biraz sınıfsal biraz da kabileseldir burada) bile, daha aşağı tabakadan olup "dilenci, açgözlü, sığıntı" diye adlandırılan ve Med kabilelerinin yöneticileri aristokrat üst tabaka (Ari) tarafından hor görülen Persler'in, fiziki yapıları dışında hemen bütün dil ve kültür öğelerini Medler'den aldıklarını Rus tarihçi Griyeff doğrulamaktadır.⁵⁰ Bunun maddi zemini de vardı. Med kralı Astiyag, kızı Mandana'yı, kendisine yıllar yılı hizmet etmiş 1. Kambis'e vermiş; bu evlilikten de Pers Kralı II. Kuruş (Kyros) doğmuştur. Aynı şekilde eski Hint-İran tanrısı Mithra'yı çok seven ve bölgedeki halkla pek anlaşamayıp çorak ve yüksek arazi Anzin'e yerleşen, sonradan tanrı Mithra'dan ötürü Mitruh adını alan ve Herodot'un tanımlamasıyla Arteé denilen Parsekler/

49) Age., s. 315-316; 1 no'lu dipnot.

50) S. Mihotuli, age., s. 142.

Parsların günümüzdeki kalıntıları da (bugünkü Hindistan'ın ve İran'ın belli bölgelerinde çok az kalan bir cemaat) yukarıda açıklanan görüşü doğrulamaktadır. Yani Persler, dil dahil hemen bütün kültür öğelerini Medler'den almışlar.⁵¹

Genel kabul gören bu görüşe ters düşen birşey var. Çelişki M. E. Zeki Beg'in adı geçen kitabını çeviren Prof. M. Ali Avni'nin iddiasında ortaya çıkıyor. Çünkü çevirmen, bir yandan, "Medce eski Farsça'nın aslıdır, ana kaynağıdır; bağımsız bir Ahamenişçe (eski Farsça) yoktur" derken; öte yandan, M. E. Z. Beg şu görüşü ileri sürüyor: "Avesta dışında Sasani dönemi sonrası Pehlevice ile yazılmış olan ve muhtemelen Hicri 2. yüzyılda (miladi 8. yüzyıl) kaleme alınmış olan birtakım kitaplar, Mısır'ın Elfiyum kentinde bulundu. Bu kitapların birinci kısmı, Avesta çevirileri ve tefsirlerinden ibaretti. İkinci kısmı dini kitaplardan oluşuyordu, üçüncüsü de dini olmayan kitaplardan meydana geliyordu."⁵² İşte bu kitaplara baktığımızda, insanın şunu düşünesi geliyor: Şimdiki Kürt dilinin aslının, Pehlevice olma ihtimali pek yüksek. Çünkü kitaplarda kullanılan telaffuzlar, büyük ölçüde günümüz Kürtçe telaffuzlarına benziyor. Sözgelimi *Din Kurt/ Din Kert* adıyla Hicri 3. yüzyılda kaleme alınmış kitap, Zerdüştlük inancının tarihini, edebiyatını, ilkelerini ve öğretilerini içeriyor. Bu durum, kişide, bu dinin öğretileri ve ilkeleri ile, Kürtlerin eskiden benimsedikleri inançlar arasında büyük bir bağlantı olduğu yolunda bir kanaat uyandırıyor. Hatta şu kadarı söylenebilir ki, Zerdüştlük inancı, Kürtlerin müslüman olmadan önce benimsedikleri dinin ta kendisidir. Buradan hareketle, *Din Kurt* telaffuzunun, Kürt dini anlamındaki *Din Kurd* ibaresinden başka birşey olmadığını söyleyebiliriz. Yine *Datsatani Dinik* adıyla Hicri 3. yüzyılda yazılmış kitabın da, gerçekte *Destani Dinek* (Dinlerin Destanı, Dinlerin Hikayesi,) telaffuzundan oluştuğu ve bu seslendirmenin günümüz Kürtçesi'nde bulunduğu söylenebilir. Son olarak Zerdüşt dininin görüşlerini savunmak için yazılmış olan *Şigmand Gumanik Vey Car* adlı ki-

51) age., s. 142-144-171.

52) West'ten aktaran M. E. Z. Beg, age., s. 318.

tabın, hemen tümüyle günümüz Kürtçesi'ne benzediğini rahatlıkla söyleyebiliriz".⁵³

Yukarıda da görüldüğü üzere, çelişki bir noktada toplanıyor: İslam öncesi Pehlevicesi (yani Sasani Pehlevicesi'ni izleyen dil), günümüz Kürt dilinin aslıdır. Oysa M. E. Zeki Beg ile kitabın Arapça çevirmeni, daha yukarıda, en eski Farsça dahil orta zaman Farsçası'nı (sözelimi Eşkani Pehlevicesi ile Sasani Pehlevicesi) aslen Avesta'daki Med diline ve dolayısıyla Kürtçe'ye bağlamışlardı.

Söz Pehleviceden açılmışken, özet bir tanıtım yapmak durumundayız. Pehleviceden hangi kökten türediği yolundaki görüşler bir hayli fazla. Ama şöyle bir derleme sunabiliriz: Pehleviceden **Pehlo** sözcüğünden geldiğini bunun da sınır boylarında birbirleriyle haşır neşir olan halkların ve etnik toplulukların kullandığı "ortak bir dil"i simgelediğini söyleyenler var. Kimi araştırmacılar, **Pehlevi** ibaresinin kökünü "kahraman" anlamına gelen **Pehlivan/Pehlevan** sözcüğüne bağlarlar. Üçüncü bir kesim ise **Pehlevi** ibaresinin belli bir bölge ya da şehir diline işaret ettiğini, buradan kaynaklandığını ileri sürer. Örneğin İbn Hawkal El Nuseybi olarak bilinen İbn Xurdazbe, "*El Maselik-ü ve'l Memalikü*" adlı kitabında "Rey, Asfahan, Hemedan, Dinor, Nihavend, Kazvin, Deylem vb. yerleri **Bled-ül Pehleviyin** (Pehleviler ülkesi) olarak adlandırırken, Ebu Abdullah El Makdasi El Buşari adlı İslam bilgini de "*Ahsen-ül Tekasim Fi Maurifet-ül Ekalim*" adlı eserinde, Asfahan kentini Pehleviler Ülkesi'nden saymıyor; bunun yerine Hemezan, Masbazar, Mihricankazak (El Semira), Mahi*Basra ve Mahi Kufe yani Nihavend ve Dinor'u koyuyor. İbn-ül Fakih, "*El Kawlü Fi'l Cebel*" (Dağlar Üzerine) adlı kitabında "bu soğuk diyar, Pehleviler diyarı olarak adlandırılırdı" ifadesini kullanıyor.⁵⁴ Bu son yorumu kendisine dayanak yapan Arapça çevirmen Prof. Muhammed Ali Avni, şöyle diyor: "Bu metin de gösteriyor ki, Kürtler, bizzat Pehleviler ve Medler'den başkası değildir.

53) Age., s. 318'deki 1 nolu dipnot.

* *Mahi Basra* ve *Mahi Kufe* (Medlerin Basrası ve Medlerin Kufesi) anlamındaydı. Çünkü İslam döneminde Medler, "Mah" diye adlandırılıyorlardı. Med adı Sasani devrinde *May/Mey* olarak geçiyordu. Buradan da İslama (Mah) şeklinde aktarıldı. (Bkz. Müşir-ül Devle, Eski İran Üzerine, s. 48'deki 2 nolu dipnot)

54) Age., s. 319-320.

Çünkü diyarları, dilleri ve kendilerini başkalarından ayıran tüm özellikleri birdir".⁵⁵

Ünlü *Şehname* yazarı Firdevsi'ye bakılırsa Pehlevce, kırsal alan dilidir. Kartmer'e göre, "eski Yunan ve Ermeni tarihçileri, Eşkani krallarını, Pehlevi adıyla çağırıyorlardı".⁵⁶

Pehlevi dilinin yazılı ve resmi bir dil mi, yoksa halk arasında konuşulan yaygın bir konuşma dili mi olduğu konusu da bir hayli tartışmalıdır. Kimine göre bu dil sarayda konuşulmuş ve yazı dili olarak kullanılmış, kimine göre ise kır/köylü kökenli bu dil, günlük konuşma dilinden öteye geçmemiştir.⁵⁷

Ayrıca Aramice kanalıyla Pehlevce'ye giren Sami kökenli sözcüklerin, günümüz Farsçası'na geçen çağdaş Arapça sözcükleriyle herhangi bir benzerliğin olmadığı da yapılan saptamalar arasında. Bu bir yana, daha önce başka bölümlerde değindiğimiz gibi, Pehlevce, Arami dilinden aldığı sözcükleri olduğu gibi kullanmaz, tersine kendine (cümle yapısı ve kelime çekimi ve ses uyumu açısından) uydurarak, neredeyse bambaşka bir türetim ortaya çıkarırdı. Örneğin Constantin ile II. Ardeşir arasındaki savaşı konu alan *Amanos Marsilianus* adlı kitap, "iki kral" anlamına gelen Sami kökenli *Melikan* sözcüğünü, Pehlevce okunuşunda *Sa-a-İnsa-ani* veya *Şahaşahan* şeklinde vermiştir. Bu Aramice/Samice harf yazımının İnanca (Pehlevce) okunuş tarzına *Keldo-Pehlevi* adı verilmiştir. Dahası, İranlılar, o dönemdeki bazı Arami/Arap sözcüklerindeki kimi harfleri silip kimilerini ekleyerek kendilerine özgü kelimeler de türetmişler. Sözgelimi Sami kökenli *Eb bak* Pehlevce'ye geçerken "*Ebiydar*" oluvermiş, ardından gelişerek "*Peydar*" ve "*Peder*" halini almıştır. Benzer şey anne anlamındaki *Umm* sözcüğü için olmuş; başlangıçta *Umiydar* ve daha sonra *Mader*⁵⁸ olmuştur ki, İngilizce de birinin din adamı, diğerrinin de o günkü anlamını koruyarak *Mother* (anne) demek olduğunu görüyoruz.

55) Age., s. 319'daki 1 nolu dipnot.

56) Age., s. 319-320.

57) Age., s. 321-322.

58) Age., s. 321.

Elegeş Yazıtları Kürtçe mi?

Buradan Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi yandaşı resmi eğitim görevlilerinin yanlış iddialarına geliyoruz. Kimilerince zaman zaman "Devlet Kürdologları" kimi zaman da "MİT Kürdologları" olarak adlandırılan (bize göre sadece resmi görevli); esasında "Kürtçe'nin, Türkçe'nin dağ lehçesi olduğu, Türkçe'den bağımsız düşünölmeyeceği" yolunda bilime aykırı görüşler üreten bu görevliler, son yıllarda yanlış bir dala daha tutunmaya çalıştılar. Kendi benliğini ve kültürel kimliğini inkara yönelmiş; hatta bu yola başkoymuş olan ve Diyarbakir'in Hani ilçesinde doğmuş Hayri Başbuğ, "Kürttürkleri" diye bir kavrama bağılı olarak ve Orhun Abideleri'nden medet umarak, "Kürtçe'nin aslının Türkçe olduğunu" boş yere kanıtlamaya çalışıyor. Gerçekte kendisi, bütün yandaşları gibi, resmen icat edilen "Kürttürkleri" tanımı içinde bile yer almıyor. Tersine o bir "Türkkürdü" olarak bilinebilir. Çünkü Kürtler, Türkler ile herhangi bir soy, uygarlık, dil ve kültür birliğine sahip değiller. Bu yüzden adlandırmak gerekirse Kürttürkleri değil, Türkiye'de yaşayan Kürtler anlamında sadece ve sadece "Türkkürtleri" olarak adlandırılabilirler-ki Hayri Başbuğ bu tanıma girer. Çünkü kökenini, dilini ve benliğini inkar etmektedir. Bununla da kalmayarak, Vartolu M. Şerif Fırat ve Dr. Mehmet Şükrü Sekban gibi, "Kürtlerin Türk oldukları" yolunda yalan yanlış, şuradan buradan kapma kulaktan dolma, efsane ile maval arasında gidip gelen bilgilerle, güya bilimsel tezler üretmektedir. Oysa bunlar koskoca birer fabrikasyon, yani düzmece görüşlerdir ki; teorik olarak zaten iflas etmiş, pratikte ise mezara gömülmelerine çok az bir zaman kalmıştır. Çünkü tarih ve bilim, bu görüşleri mahkum etmiştir. Yetmiş yıl sonra gerçek ortaya çıkmış; ortalıkta bir "Kürt hayaleti" dolaşmakta, bu da Türk-İslam ve Güneş-Dil tezlerini savunanların yüreğine korku salmaktadır. Hayri Başbuğ gibi Kürt kökenliler ise eskiden beri ürettikleri yalan bataklığında debelendikçe daha çok batmaktadırlar.

Bakınız Hayri Başbuğ ne diyor: "Kürttürkleri adı, 'Kürt' biçimi ile ilk kez, Yenisey-Türk yazıtlarından biri olan *Elegeş*

yazıtında geçmektedir. Orta Asya'nın Yenisey ırmağı bölgesinde, yaklaşık MS 650 yıllarında, Altı-Oğuzlar'a komşu, Saka/İskit Türkleri'nin bir kolu olan Kürttürkleri'nin kurduğu bir hanlık vardı. Hanlığın yeri, Yenisey nehrinin kollarından Ulu-Kem ırmağına karışan 'Elegeş Suyu'nun sol kıyısındaydı. Buradaki anıt (mezar taşı), tarihe *Elegeş Yazıtı* olarak geçti. Yapılan tespitlere göre; Elegeş yazıtı, 320 cm. yükseklikte ve en geniş yeri 60 cm'dir. Bu yazıt, pürüzlü bir taş olup, griye çalan esmer kırmızımtrak bir kum taşıdır. Taşa birtakım şekiller yapılmış, sonra yazıtı (kitabesi) vücuda getirilmiştir. Üzerindeki yazılar Orhun harfli Türk alfabesiyle yazılmıştır. Batıdan Göktürklerle komşu olan Kürttürklerinin dilinin öz Türkçe ve yazılarının da Göktürkleri'nkinden daha eski Orhun-Yenisey yazısı olduğu anlaşılmaktadır....⁵⁹ Doğu Anadolu ve çevresinde yerleşik bulunan Kürttürkleri, Saka/İskit Türkleri'nin Ön Asya'ya yayılmalarından (MÖ XII. yüzyıl) sonra ortaya çıktılar. Daha önce Kürt adına buralarda rastlanmaz. Gerek Elegeş yazıtında bahsi geçen, gerek Ön Asya'da görülen Kürttürkleri, Saka/İskit Türkleri'nin bir kolu olarak önce Zağros bölgesine geldiler. Asırlarca burada kaldılar. Bu süre içinde İran (Fars) kültürünün etkisiyle saf Türkçe olan kendi dilleri karışarak, bugün Türkçe, Farsça ve biraz da Arapça karışığı lehçeler meydana geldi. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki (Kars, Erzurum, Van, Hakkari) kaya resimleri, Cünni mağarasındaki (Erzurum'un güneyindeki) Orhun tipi yazılar, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki kayalara kazınmış eski Türk işaretleri ile Tirişin (Van-Hakkari sınırı) kaya resimlerinin, Kürttürkleri'nin yaşadığı bölgeye ait olması ve Orta Asya'da Sibiryaya, özellikle de Yenisey bölgesindeki resim ve işaretlere benzemesi dikkati çekmektedir..."⁶⁰

Deveye sormuşlar; "neren eğri?". O da cevaplamış: "Nerem doğru ki!." Şimdi Hayri Başbuğ'un yukarıdaki sözleri bu kabilen. Yani her tarafı yanlış. Sıralayalım;

Bir; "Doğu Anadolu ve çevresinde yerleşik bulunan

59) Göktürk-Uygur-Zaza-Kurmanç Lehçeleri Üzerine Bir Araştırma, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1984, s. 1.

60) Age., s. 4-5.

Kürttürkleri, Saka/İskit Türkleri'nin Ön Asya'ya yayılmalarından (MÖ XII. yy) sonra ortaya çıktılar. Daha önce Kürt adına buralarda rastlanmaz" yolundaki görüş iki bakımdan yanlıştır. Birincisi, Saka/İskitler'in Türk oldukları yolundaki görüş, bütün tarihçiler tarafından genel kabul görmüyor. Bu bir yana; Saka/İskitler Kuzey'den indiklerinde zaten Medya denilen ilk Kürt yurdunda, Kürtlerin atalarından olan Medler vardı. Hatta Med kralı Keyakser, ülkesini işgal eden İskit kralı Madiyes'i bir şölen sırasında öldürdükten sonra, Medya'yı yeniden dirlik ve düzeneğe kavuşturur. O sırada tarih MÖ 625 yılını gösterir.⁶¹ Demek ki, Zağrosların asıl sakinleri Kürtler (Medler) o tarihte ve öteden beri bugünkü topraklarında oturuyorlardı. Bu birinci noktadır.

Gelelim ikinci noktaya; Kürt adı tarihte ilk kez *Elegeş* denilen yazıtlarda geçmez. Bu tarihi bilmemektir. İlk Kürt kelimesinin kullanılış tarihi çok daha eskiye dayanır. Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisi'nin Kürtler başlıklı bölümünde şunlar yazılı: "Takriben MÖ 2000 yıllarında, iki Sümer eşik taşında bir **Kar-Da-Ka** ülkesinin ismine tesadüf edilmiştir. Bu ülke, Van gölünün güneyindeki Su halkının yanında bulunuyordu. (*Revue D'Assyriologie/THureau Danguin*)"⁶²

Diyarbakır-Siirt İlleri Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesi Askeri Savcısı Said Dabak, 23 Ekim 1971 günü iddianamesinde Kürt halkının soykütüğünü iyi biçimde ortaya koyuyor: "Sasaniler çağından beri **Kurte** adı ile anılar bir kavmin bulunduğu anlaşılmaktadır. MÖ 3000-4000 yıllarında Ur, Kur, Kürt soyunun, eski zamanlardan beri Ari ve Sasanilerle yan yana yaşadığına şüphe yoktur".⁶³

Lozan görüşmeleri sırasında, Kürtlerin kökeni üzerine fikir yürüten İsmet İnönü farkında olmadan şu gerçeği ifade ediyordu: "Asurluların hakimiyetindeki dağlarda, Turani kökenli bir halk olan **Gudu**'lar oturuyorlardı. Üstün savaşçı bu halkın, 'savaşçı' anlamına gelen ismi Asurca'ya çevrildiğinde **Gardu** ya

61) Prof. M. Şemseddin Günaltay, İran Tarihi, C. I. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987 s. 98-105. Aktaran Faik Bulut, Dar Üçgende Üç İsyân; Kürdistan'da Etnik Çatışmalar, Belge yay. s. 28.

62) Aktaran Dr. Cemşid Bender, age., s. 13.

63) Aktaran C. Bender, age., s. 13.

da **Kardu** anlamına geliyordu ki, bu **Kürt** kelimesinin geldiği yerdir." 64

Görüldüğü üzere, Türk egemenlerinin, mesela "Kürt Kasabı" olarak bilinen İsmet İnönü ve DDKO Davası'nda Kürtleri yargılayan Sıkıyönetim Mahkemesi Savcısı Said Dabak ile Millî Eğitim Bakanlığı'nun hazırladığı İslam Ansiklopedisi, "Kürt" kelimesinin tarihte İskitler'den çok daha eski zamanlarda (hem de 1000 yıl daha önce) kullanıldığını kabul ediyorlar da, Kürt kökenli "Türkkürt" inkarcı Hayri Başbuğ, bunu kabul etmiyor. "Kraldan fazla kralcı"lık bu olsa gerek.

Biz Kürt kelimesinin tarihte ünlü Yunanlı Ksenofon'un *Anabasis* adlı kitabında da **Kardu/Karda/Kurdu** biçiminde geçtiğini, ayrıca doğubilimci Drawer'in de hem Guti hem de Karda/Kurda/Kardaka denilen kavmin Kürtlerin ataları olduğu tespiti yaptığını belirtmekle yetinmiş olalım.

İki; şimdi gelelim şu ünlü *Elegeş Yazıtı* hikayesine: Başbuğ'a göre, Kürttürkleri, tarihte ilk "Kürt" adıyla bu yazıtta anılmışlar. Bir kere, Kürt adının ilk kez bu yazıtta anıldığı yolundaki görüş, tarihi gerçeklere uymuyor. Çünkü Kürd/Kürt adını, adıyla sanıyla ilk kez, bir İslam tarihçisi olan Mesudi koydu. Bu ad, giderek yaygınlaştı. Mesudi'nin koyduğu bu adın uzunca bir soykütüğü de var: "**Kurd bin Mard bin Şa'sa'a bin Harb bin Hawazin..**" 65 MS 10. yüzyıldaki bu adlandırma varken, MS 650 yıllarında *Elegeş* yazıtlarındaki "Kürt" ibaresi nasıl açıklanabilir?

Bunun tarihsel bağlamda iki açıklaması bulunuyor. Birincisi şöyle: "Asur tüccarları, Orta Asya üzerinden Çin'e kadar uzanan bir ticaret hattı kurduklarında, sadece satılık mallarla gitmediler oraya. Bu tüccarlar, Medlerden önceki Kürtlerin ataları olan Kassitler ile onların çok benzeri ve çağdaşları olan Sümerler'den devraldıkları yazı, ticaret, sanat, devletsel ilişkiler, alfabe, sözleşme, antlaşma ve bağışlar gibi şeyleri Orta Asya'ya taşıdılar. Bu durum, Hıristiyanlık'ın benimsendiği ve Süryanilerce dünyaya yayıldığı Ortaçağ başlarında daha da belirginleşti. Örneğin Avesta'da adı geçen Sigdler (Suğdalar)

64) Hasan Yıldız, Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan Koral yay. 1991, İstanbul, s. 138.

65) B. Nikitin, age, s. 37-38.

aracılığıyla Süryani alfabesi, bölgedeki kavimlerden **Kalmuklar, Uygurlar** ve eski Perslerin (Eşkani/Sasani dönemi) konuştuğu dillere örnek olmuştur".⁶⁶

İkincisi şudur: "Gerek Nasturiler zamanında Urmiye civarında konuşulan Doğu Aramice dili ve gerekse MÖ 600 yılında Asur ülkesinde yoğun biçimde konuşulan Aramice, orta dönem Farsçası olan Pehlevice tarafından yoğun biçimde kullanılıyordu. Hatta o dönemdeki özgün kullanıma **Keldo-Pehlevi** dili deniliyordu. Bu dil, Zerdüşť dininin öğretilerini kapsayan sonradan ekleme ve tefsirlerle zenginleştirilen Avesta'nın Pehlevice yazılı bölümüne adını veren Zend Avesta kitaplarında kullanıldı. Ayrıca Mecusi ve Mani din adamlarının özel dillerinde ve dini kitaplarında da yazılı kaldı. Pehlevice'de çokça kullanılan **Kürt/Kard/Kurd** ibaresinin buradan Orhun bölgesine geçmesi; oradaki Türk boylarını etkilemesi kaçınılmazdı".⁶⁷ Zaten Hayri Başbuğ bile, Elegeş yazıtlarının ilkönce hangi Türkler tarafından kullanılıp yazıldığına kesin cevap veremiyor. Ancak MÖ 3. yüzyılda orada yaşayan Kırgızların ilk kez bu yazıyı kullanmış olabilecekleri ihtimali üzerinde duruyor ki,⁶⁸ bu da Avesta'nın yazıldığı Pehlevice'nin ortaya çıktığı ve Aramice'den aldığı harflerle özel bir yazılı alfabe yaratan o dönem İranlıların, bu harfleri Türkistan yörelerinde kullandıkları tarihe tümüyle denk düşüyor.⁶⁹ Zaten Çin'in Turqan (Türkistan) bölgesinde bulunan, aralarında Ural-Altay dil kümesinden Uygurca'nın da bulunduğu Tibetçe, Çince gibi dillerdeki kaynakların incelenmesiyle ortaya çıkan kanıtlara göre, o bölgede de bir yandan Sasani Pehlevicesi öte yandan da Keldani Pehlevicesi (Aramice karışmış Pehlevi dili) kullanılıyordu.⁷⁰

Buraya bakarak, şu bağlantı kolayca kurulabilir. Med dili Avesta'nın özgün dilidir. Avesta, hem eski dönem Farsçası (Ahemenişçe) hem de orta dönem Farsçası'nın (Eşkani ve Sasani Pehlevicesi) ana kaynağıdır. Pehlevice, eski Farsça ile ye-

66) F. Bulut, age., s. 21-22. Nina Begolivskaya, Ortaçağda Süryani Kültürü, Rusça'dan Arapça'ya çeviren Muhammed Halef El Cerad, Suriye 1990, s. 42-43.

67) Bkz. M. E. Zeki Beg, Zübeyr Bilal, Edhem Xemgin, Faik Bulut age'leri.

68) Age., s. 3-4.

69) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 36.

70) Age., s. 42-43.

nisi arasındaki köprüdür. Ama aynı zamanda Pehlevice, önemli oranda Avesta dilinden etkilendi; hatta İskender'in esas Avesta'yı yakmasından sonra, bu kitap açıklama, yorum ve tefsirlerle birlikte Pehlevice yazıldı. Kürt dili de akraba olduğu bütün dillerden (Farsça, Pehlevice, Belucice vb) daha fazla biçimde özgün Arî (İranî) dil kümesine bağlıdır. O halde Pehlevice, aynı zamanda eski Kürtçe (Medce) ile yenisi arasında da belli oranda bir köprüdür. Dolayısıyla, *Elegeş Yazıtları*, Kürtçe'nin Türkçe'den kaynaklandığını göstermez. Belki de tersi doğrudur. Yani sınırlı ölçüde ve Aramice karışmış Pehlevice kanalıyla Türkçe'nin belli lehçeleri Kürtçe'den etkilenmişlerdir. Çünkü tarih olarak Kürtçe hem daha eskidir hem de etkileme alanı Türkistan'a kadar uzanmıştır. Oysa *Elegeş Yazıtları*, daha genelde ise onca övülen *Orhun Abideleri*'nin yazılış tarihi MS 6. ve 8. yüzyılı geçmezken, Med dilinden kaynağını alan Kürtçe'nin tarihi MÖ 1000 yılına kadar uzanıyor. Avesta'nın yazılış tarihi de muhtemelen MÖ 800 ila 600 arasındadır.

Kuşkusuz biz, "Türkçe Kürtçe'den doğmuştur" türünden dar görüşlü bir milliyetçiliğe düşmek durumunda değiliz. Ancak Türk-İslamcıların "Elegeş Yazıtları Kürtçe'nin anasıdır; bu dil, Türkçe'den doğmuş sonradan bozulmuştur" yolundaki iddiayı tarihsel açıdan irdelediğimizde, Kürtçe'nin bazı eski Türk lehçeleri üzerindeki önemli etkilerinden söz edebiliriz. Elegeş Yazıtları da bunlardan biridir. Burada kullanılan Kürt kelimesi de, hem köken hem de dil açısından yine Mezopotamya kökenli bir tanımdır ki, büyük ihtimalle Asurların Kürtler için kullandığı *Kartu/Karda/Kurtu* biçiminde Orta Asya'daki Elegeş Yazıtları'na olduğu gibi geçmiştir.

Konuya ilişkin özet görüşümüz de şöyle: Eski Kürtçe ile yakın ilişkisi olan Pehlevice'nin Arami alfabetesinden oluşan *Keldo-Pehlevi* dili, gerek yazı gerekse de kullandığı deyimlerle Orta Asya'daki kimi Türk lehçelerini (Uygur, Kalmuk vb) büyük ölçüde etkilemiştir. *Orhun Abideleri*'nin bu etkilenmedeki payı henüz araştırılmamakla birlikte; Yenisey dolayındaki Elegeş Yazıtı'nda geçen "Kürt" ibaresi ve bu yazıtlardaki kimi kelime, harf, hece ve sesler büyük oranda bu Keldo-Pehlevi dilinden alınmadır. Bu yüzden, orada geçen "Kürt" sözcüğü ile birtakım

deyimler ve harfler, Türkçe'den alınma olmadıkları gibi, bunlar Kürtçe'nin bir Türk lehçesi olduğunu gösterip kanıtlamaz. Tersine, Elegeş yazıtındaki bulgular; Türkçe'nin, esas olarak Pehlevice'den dolayısıyla Kürtçe'den etkilendiğini kanıtlar. Her durumda bu konu, ayrı biçimde araştırılıp doğruya en yakın bilimsel bulgular ortaya konulmalıdır.

Eşkani Pehlevicesi Köprü Rolü Oynuyor

Yeniden Kürtçe-Pehlevice ilişkisine dönelim. Biz, gerek ünlü Kürt tarihçisi M. E. Zeki Beg gerekse onun Kürtçe yazmış olduğu kitabı Arapça'ya çeviren Prof. Muhammed Ali Avni gibi, "Kürtçe'nin aslı Pehlevicedir" ya da "Farsça Kürtçe'nin (Medce) sadece bir lehçesidir" diyecek kadar iddialı değiliz. Çünkü bilgi alanımızı aşan bir konudur bu. Ayrıca araştırılmaya da muhtaç bakir bir meseledir. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz: Kürtçe-Avesta ilişkisi, eski Farsça ile yeni Farsça arasındaki ilişkiden de çok daha kuvvetli. Bu durumda, gerek Kürtçe'nin bugüne gelişinde gerekse günümüz Farsça'nın kullanımında, ara yerde bir bağlantının olması gerekir. Böyle bir bağlantı veya köprü olmaksızın, (yazılı anlamda) Kürtçe ya da Farsça'nın sürekliliğinden söz edemeyiz.

Kürtçe'nin sürekliliğini sağlayan en önemli unsur, kuşkusuz Kürt halkıdır. Kardeş İranî dilleri konuşan diğer halkların tersine, Kürtler sadece ve sadece dillerini korudular. Dil ile gelen sözlü edebiyat ve kültürlerine sonuna kadar sahip çıktılar. Bu uğurda topraklarını bile yitirdiler. Bir zamanlar büyük bir uygarlık kurdukları Agmetan (Hemedan) gibi kültür merkezini bile ister istemez feda ettiler. Oysa Tacikler, dillerini korumayıp topraklarını korumakla yetindiler. Benzer şey, Afgan halkı için de geçerli. Bunlar önemli oranda Fars dilinin etkisinde kaldılar. Ama topraklarına sahip çıktılar.⁷¹

Kürtçe'nin diline sahip çıkışı ve Avesta'ya bağlı kalışına tipik bir örnek verelim: *Athauvra, Rathashta, Vastyo fshuyas....* Bu üç sözcük de Avesta kitabında geçmiş olup, sırasıyla "ruhbanlar, askerler ve köylüler" anlamına kullanılıyordu. Birinci

71) Mesud Muhammed, age., s. 43.

kelime büyük bir olasılıkla *haurva* kökeninden gelir ki, "yetkin, tam, kamil, mükemmel" demektir. Günümüzden yaklaşık 3000 yıl önceki bu kelimenin, Kürtçe'nin kelime alış kurallarına uygun biçimde, baştaki **H** harfi siliniyor, **V** harfi de **O** sesine çevriliyor. Dolayısıyla yine aynı anlamını koruyarak *Yiro/Eyro* oluveriyor. Bu sözcüğe Farsça'da rastlamak mümkün değil. İkinci sözcük *Arteş* olarak Kürtçe'de "ordu, alay, askeri birlik" anlamında kullanılıyor ve hemen hemen aynı biçimiyle Farsça'ya geçmiştir. Üçüncüsü ise Farsça'da "köylü" demek olan *Keşaverz* karşılığında kullanılmakta. Her üç sözcük de, aslında Avesta'nın ilk özgün şeklinin sonradan Pehlevice yazılı olan halinde de bulunuyor.⁷² Bu durum, aynı zamanda eski Kürtçe'nin ana kaynağı olan Avesta ile Pehlevice arasında ilişki kurmamıza yardımcı olabiliyor.

Öte yandan Avesta'nın en özgün ve en eski bölümleri olan *Gatha*'larda geçen sözcük ve ifadelerin günümüz Kürtçesi'ne girmesi ise hiç şaşırtıcı değil. Örneğin "arkadaş, dost, yoldaş" demek olan *airyama* kelimesi, Kürtçe de *yar* olarak sürekliliğini korumaktadır. "Bir cemaat üyesi" anlamındaki *Vaetush* kelimesi de, günümüz Kürt dilinde aynı anlamda kullanılmak üzere *Xuyeti/Xuveyti* biçiminde bulunuyor. *Verezeno* kelimesinin anlamı "köylü"dür. Kürtçe'ye geçisi ise *Verzeyr/Verzir* şeklindedir. Bizzat Avesta'nın ilk ve özgün bölümlerine adını veren *Gatha* sözcüğü, "dua, çağrı, niyaz ve yakarış" demektir. Bu sözcük, biraz değişiklik geçirerek Kürt aşiretlerinden *Dizai/Dızayi*'ler arasında yine aynı anlamda olmak üzere *gas* şeklinde telaffuz edilmektedir. Çünkü Kürtçe ses kurallarına göre *gatha* sözcüğündeki *th*, harfleri peltek **S** sesi verdiğinden bunun yerine ya açık **S**, ya da **T** harfi kullanılmaktadır. Bu durumda *Gatha* sözcüğü *Gasa* olarak telaffuz edilip söylenmektedir ki, günümüz İran Kürdistanı'nda kullanılan *Avramani* (*Avrami/Havramani*) lehçesinde bolca mevcuttur.⁷³

Söz *Avramani/Avrami* adlı Kürtçe lehçesinden açılmışken, bu dil aracılığı ile Kürtçe ve Pehlevice'nin akrabalığına

72) *Age.*, s. 55.

73) *Age.*, s. 55-56.

değınmekte yarar var. Konuya ilişkin uzmanların görüşlerine başvuralım:

"Zend (Avesta) dili ile Pehlevi dili, Arî dillerin en eski iki dilidir. Zend dili, eski İran din kitaplarının yazımında (Avesta gibi) kullanıldı. Halk arasında yaygınlaşarak günlük konuşma dili oluverdi. Ülkenin batısından (Buhara) İran'ın kuzeyindeki (Azerbaycan) illerine kadar her tarafa yayıldı. Zend dili, Mecusi din adamları arasında bir din dili olarak hâlâ yaşıyor. Bu da gösteriyor ki, her iki dil arasında (Pehlevi ile Zendce) büyük bir benzerlik vardır".⁷⁴

"Artık kabul edilen bir gerçek var: Zerdüş Peygamber, son dönem Med dilini konuşuyordu. O ülkenin (Med diyarı) kuzeyinde doğmuştu. Şimdi o bölge Mukri bölgesi olarak adlandırılıyor. Bu durumda, Zend Avesta'da görüldüğü gibi Zerdüş'ün dili, şimdiki Mukri lehçesine çok yakındı. Hatta, sonradan da açıklayacağımız gibi, bizzat Mukri lehçesinin ta kendisiydi".⁷⁵ Biz Mukri lehçesinin, günümüz Kürt dilinin İran'daki bir kolu olduğunu hatırlatalım.

"Etnoğrafik, coğrafi ve filolojik bulguların yanı sıra tarihi kanıtlar ile toplumsal gelenek ve görenekler, efsaneler, rivayetler vs. gösteriyor ki, Mukri aşireti çok önceleri Sablax denen bölgeden gelmiştir. Bu aşiret tarihsel ve arkeolojik bulgularda görülen özellikleri taşımaktadır. Bu yüzden Kürt soyunu ve dilini araştırıp incelemek için tipik bir örnek oluşturmaktadır".⁷⁶

"Böylece orta zaman İran dilleri üzerine yapılan araştırmalardan önemli bir sonuca varmış bulunuyoruz: İki önemli lehçe var ortada. Biri Farsça diğeri de Eşkanice. Görüldüğü kadarıyla bu Eşkanice, orta zaman Kürt dilini de temsil etmektedir. Bazılarına göre, Kürtçe Eşkani diline Avramani ve Luri (Fili) lehçeleri aracılığıyla bağlanıyor".⁷⁷ "Kırman, Fars, bölgeleriyle Irak'ın bazı kesimleri ve bütün Kürdistan'da oturan aşiretlerin kökenlerinin nereye kadar uzandığı hakkındaki en güçlü ve en belirgin kanıt, bunların

74) M. E. Zeki Beg aktarması, age., s. 322. Maltrabon Coğrafyası adlı eserin 55. makalesinden alınma.

75) İngiliz Ely Bannister Soane'dan aktaran M. E. Z. Beg, age., s. 327.

76) Age., s. 327.

77) Age., Ayrıca Z. Bilal İsmail aktarması, age., s. 46.

mensup oldukları Avrama dilidir. Aşiretlerin konuştuıkları bu Avrami/Avramani dili, eski Fehlevi lehçelerinin sert ve haşin bir türevidir. Evet, bu aşiretlerin konuştuıkları lehçeler arasında basit farklar bulunuyor. Ancak aşiretler arasında anlaşmayı (dil yönünden) engelleyecek türden farklılıklar değildir"⁷⁸

"Çağdaş Kürt dili, eski Medya diyarının kuzey vilayetlerinde hâlâ korunan Pehlevi'nin bazı lehçelerine benzemektedir. Mesela Bakû ilindeki Tat lehçesi, Taliş ve Karabağ bölgesindeki Kürt lehçesi, Keylan/Geylan vilayetindeki Kilek lehçesi bunlardandır".⁷⁹

Anlaşılabacağı üzere, uzmanlar Avesta-Pehlevi-Kürtçe arasındaki bağlantıyı kurabiliyorlar. Bu durumda Eşkani Pehlevicesi denilen dil, orta zaman Kürtçesi'nin de temsilcisi olma özelliğini koruyor.

Buraya kadar olan tarihsel süreç açık. Peki bundan sonra ne oldu? Cevabını, M. E. Zeki Beg'in ünlü eserinde buluyoruz: "Kahramanlar dili olarak bilinen Pehlevi, görüldüğü kadarıyla, Irak Acemistanı (Büyük Medya) denilen bölge ile Pers diyarında yaygındı. Halk arasında bir konuşma dili olarak kullanılıyordu. Kimilerine göre, Pehlevi hükümet ile Şahlar Sarayı'nın resmi diliydi (Ahamenit hanedanlığının kurucusu II. Kuruş zamanında). Bu dilde yazılı belgeler bulundu. Tarihleri ise Sasani devrine kadar uzanabiliyor. Fakat Pehlevi dili, MS 211-632 tarihleri arasında, yani Sasaniler döneminde, yavaş yavaş önemini yitirdi. Giderek resmi dil olmaktan çıktı. Çünkü kral buyrukları bu dili resmîyetten kaldırıyor, yerine Pers diyarında kullanılan dili koyuyorlardı. Arap istilaları döneminde Sasani sülalesi ortadan kalktı. Bunun doğal sonuca olarak resmi kabul edilen bu İran dili de giderek kaybolmaya yüz tuttu. Ne zaman ki Deylemler başa geçti (MS. 977 yılı) Farsça yeniden canlandırılmaya başlandı. Ama bu arada Fars diline çok sayıda Arapça ve başka yabancı kelimeler girdi. Derken, ortaya çıkan bilgin ve alimler, canlanmakta olan Fars diline girmiş Arapça ve diğer yabancı kelimelerin yanı sıra, eski İran dillerinden Zendce ile Pehlevi'den aldıkları kelimeleri alıp har-

78) John Malcolm, İran Tarihi, c. II. s. 50-61. Aktaran M. E. Z. Beg, age., s. 323.

79) Şemseddin Sami Bey, Kamus-ul Alem. Aktaran M. E. Z. Beg, age., s. 327.

manlayarak Farsça'ya kattılar. Böylece günümüz Fars dili, İslami dönemde yeniden doğmuş oldu".⁸⁰

Geçerken belirtmeli ki, şimdiki Süleymaniye bölgesindeki Şehrizer muntkasında bulunan Pehlevice yazılı belgeler de, Pehlevice-Kürtçe ilişkisini ortaya koyuyor. O döneme ait belgeler, ceylan derisi üzerine Kürtçe'nin Gorani (Avramani) lehçesiyle yazılıydı ki; kullanılan alfabe Pehlevice'nin Keldo-Pehlevi denilen ve Aramice harflerden alınan alfabesinden ibaretti. Bu deriler üzerindeki belgeler, İslam ordularının Şehrizer şehri nasıl yakıp yıktıklarını; o muazzam Kürt kültürünü nasıl imha ettiklerini çok acıklı biçimde ve ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Örneğin MS 637 yılındaki Arap istilaları sırasında, "Bu belgeler Kur'an'a uyuyor iseler zaten gereksizdir. Uyuyorlarsa da yanlıştır. Her iki durumda da mutlaka yakılmalıdır" diyen Halife Ömer'in buyruğu üzerine yakılan belgelerden geri kalanlar, şu Kürt şiirinde dile getirilmiştir:

Hürmüzgahlar viran oldu, ateşler söndü.

Büyük, büyükler saklandılar.

Sitemkâr Araplar, her yanı harap ettiler.

Hatta Şehrizer'a yetiştiler.

Kadınları, kızları esir götürdüler.

Azad erkekleri kana boyadılar.

MS 669 yılında Dersim civarında Kürtçe yazılmış olan şiir de, benzer tanımı yapmaktadır:

Hurmuzgahan ruman,

Atiran kujan

Hosaşareve gevre gevregan

Zorkeri Arep kırdine Habur

Gihane pale peşe Şarizer

Jinu u kenikan ve dil beşinan

Merdi azadilen ji ruyehevinan⁸¹

Bu düzlemde Kürtçe-Farsça ayrışmasının sürecini özetleyen bir rapor sunacağız. Yazı, İngiliz işgali döneminde Kürtçe

80) Age., s. 322-323. Kitabın Arapça çevirmeni burada ünlü Kürt kitabı Şerefname'nin "Giriş" bölümüne gönderme yapıyor. Ancak bu kitabı Türkçeye kazandıran Kürt araştırmacı Mehmet Emin Bozarslan, "kitabın giriş bölümünün aslının Arapça çevirisinde bulunmadığını" (bkz. age., s. 7) belirtiyor.

81) E. Xemgin, age., s. 130-131.

üzerinde araştırma yapan Ely B. Soane'un "Süleymaniye Hakkında Rapor"un Kalküta baskısı (1918), s. 85'ten alınmıştır: "Şimdiki Kürtlerin konuştuğu Kürt dili, kimilerinin sandığı gibi, başıbozuk, kuralsız ve çarpık bir dil değildir. Farsça'nun bozulmuş hali de değildir. Tam tersine, Arî kökenli, temiz, arı ve yetkin bir dil olup, hâlâ yaşamaktadır. Büyük İran'ın gerçek tarihinin parçalanması ve yerine efsaneler ile hurafelerin geçmesinden bu yana yaşayan en duru, arı ve temiz bir dildir Kürtçe. Günümüze kadar Kürdistan dağlarının özgür ve tertemiz semalarında yaşamaktadır bu dil. Kürtçe, Ortadoğu dilleri arasında Arapça'nın delice etkisinden kendisini koruyabilen tek dildir. Fakat Kürtçe'ye zorunlu olarak girmiş bazı Arapça kelimeler ise dinsel anlamda olup, kaçınılmazlıktan kaynaklanıyor.⁸² Öte yandan bu dilde bulunan eski Arî sözcükler, çok açık biçimde gösteriyor ki, bu kelimeler gerçekte Fars dilinde de bulunuyordu. Ancak Farsça'da kullanılan bu Arî sözcükler, zamanla düşüp kayboldular. Buna karşılık Kürtler, sözkonusu sözcükleri, hâlâ lehçelerinde ve dillerinde kullanmaktalar.

Yine de bu dilin lehçeleri ve diğer dallarının gelişmesi gerekir ki, bu genelde her şeydeki doğal yasa ile dillerdeki gelişmelerin ortak kuralıdır. Bu dilin, günümüzdeki bütün Kürtlerin ortak dili olabilmesi için, kelimelerin önek'lerinin bir lehçe veya iki lehçe'de değişime uğraması gerekmektedir. Ayrıca şu anda yazılmakta olan Kürt dilinin harflerinin de değişmesi; dilbilgisi kurallarının, cümle yapısı ile kelime çekimlerinin de gözden geçirilmesi gerekir. Öyle ki, Kürtçe dilbilgisi kurallarını öğrenen bir kimse, dilin kendisini veya lehçeleriyle dallarını kolaylıkla ve tam anlamıyla anlayabilsin.

Şimdiki Farsça ile Kürtçe'nin doğmuş oldukları eski Arî dilinin ana dalını yeniden düzenlemenin en ideal yolu budur. Çünkü genel bilgiler, bize, Kürtçe ile Farsça'nın çok eskiden birleşik tek bir dil olduğunu gösteriyor. Daha sonraki çağlarda, bu ortak dil ayrışarak birbirinden uzaklaşmaya; her biri kendi yo-

82) Biz Kürtçe'nin de Arapça'dan önemli oranda sözcük aldığı kanusındayız. Özellikle Soran lehçesi bunun tipik örneği. Yine Türkiye'de yaşayan Kürtlerin diline belli oranda Türkçe sözcükler karışmıştır (FB).

lunda yürümeye başladı. Böylece gelişerek günümüzdeki konumlarına kavuştular. Bu nedenle, hiçbir biçimde, Kürt dilinin, Farsça'nın lehçelerinden birisi olduğunu söyleyemeyiz. Bu durum Farsça'nın eskisi ile yenisi için de doğru değildir. Nasıl ki İskandinav dillerinin İngilizce'nin bir lehçesi olduğunu söyleyemiyorsak, aynı şeyi Kürtçe'nin, Fars dilinin bir lehçesi olduğu konusunda da söyleyemeyiz.

Buradan çıkan sonuç şudur: Kürtçe, Farsça ile birlikte tek bir kaynaktan ayrıldılar ve her biri kendi arasında lehçelere bölündü. Nitekim Fars dili, Pers diyarındaki konuşılmaya göre birçok lehçelere ayrılmıştır. Lehçeler arasındaki farklılıklar ve uyumsuzluklar çok açıktır. Buna rağmen, tümü de eninde sonunda tek bir kaynağa, yani Farsça'ya gelip dayanmaktadır. Yani bu lehçeler Kürtçe, bu dilin Lur lehçesi ya da Belucice'ye dayanmıyorlar. Benzer şey Kürt dili için de geçerli. Kürtçe'nin çok sayıda lehçesi bulunuyor. Bunlar arasında ortak paydayı sağlayacak, yakınlığı ve birliği gerçekleştirecek herhangi bir çalışma olmadığı gibi, bu alanda kurulmuş bir yetkili organ da bulunmamaktadır. Bu nedenle Kürtçe'nin bu çeşitli lehçeleri birbirinden uzaklaşmış durumdadır, kendi yapıları da bir hayli değişiklik arz etmektedir. O kadar ki, ilk bakışta bu lehçelerin, birbirinden bağımsız farklı diller olduğu sanılabilir. Bu olgu, araştırmacıları gerçekten şaşırtmış; önelerine büyük zorluklar çıkarmıştır. Ama hiçbir araştırmacı da, çıkıp şunu düşünmemiştir: Bu lehçeler arasında biri mutlaka anaç, diğerleri de dal ve kol yani türevdiler...Bu düzlem de Kürt soyu ile Kürt dilinin kökenini öğrenmek isteyen, Mukri aşiretlerini incelemelidir. Çünkü etnolojik, filolojik ve coğrafi olarak tarihsel veriler ile geleneksel anlatımların (rivayet, efsane, masal, mitoloji) tüm karakteristiklerini üzerine toplayan bir aşirettir Mukri'ler. Ayrıca Zerdüş Peygamber de, Mukri denilen bölgede doğmuş olup, yazdığı Avesta kitabının dili de bizzat Mukri dilinin ta kendisidir..."⁸³

Hemen belirtelim mi, İngiliz araştırmacı bu görüşlerinde yalnız değildir. Tersine Kürtler üzerine ciddi araştırmalar yapanlardan Howart ile Darmesteteter de, bu görüşü, kabul edi-

83) Age., s. 325-327.

yorlar. Onlara göre de Avesta kitabı, eski Medce şimdiki Kürtçe ile yazılmıştı.⁸⁴

İran Kürt önderlerinden olup Avrupa'da İran istihbaratı tarafından öldürülen Abdurrahman Kasımlo da *Kürdistan ve Kürtler* adlı kitabında şu olguya değinir: "Pierre Chalier, bir Zerdüşt kahininden Öğütler/Nasihatlar adıyla yazılmış kasideleri devraldı. Bu kasideler, günümüzde bile çok beğeniyile okunuyorlar. Dahası tertemiz ve güzel bir Kürtçe ile yazılıdır bu kasideler".⁸⁵

B- Kürt Dilinin Canlanması

Kürtçe'nin geçmişle olan ilintisini, kaynaklarını, orta dönemde izlediği yolu bir önceki konuda ayrıntılarıyla irdededik. Bu arada Farsça ile aynı kaynağa bağlı iken, günümüze kadar gelişini ve Farsça'dan ayrı bir mecrada gidişini de genel çerçevesi içinde vermeye çalıştık.

Şimdi ise, Kürt dilinin, canlanmasına yönelik çalışmaları, İslam döneminde Farsça ile olan bağlantısını ele almayı deneyeceğiz. Yazının akışı içinde Arap orduları ve yöneticileri tarafından imha edilen Zerdüşt kültürü, daha doğrusu Arî dil ve kültür ürünlerinden söz açmıştk. Bu arada bu kültürel imhanın doğal sonucu olarak ve Arap-İslam siyasetinin izlediği genel çerçevede; Kürtçe'nin ana kanağı olan Avesta'nın yakıldığını, İslamiyeti benimseyen Kürtlerin giderek Zerdüşt dilini unuttuklarını, Sasani Pehlevicesi'nin de giderek yok olmaya yüz tuttuğunu yazdık. Ne var ki, İslamlaştırma yoluyla Araplaştırma siyaseti çok sürmedi. Arap-İslam yönetimi altında ezilen halklar, çok geçmeden ayaklanarak Şuubiye Hareketi adıyla bilinen başkaldırıları gerçekleştirdiler. Yine esasında farklı kültür ve anlayışların İslam dinini yorumlamasının bir sonucu olarak mezhepler (Şii, Harici, Sunni vs.) ortaya çıktı. Bu mezhepsel ayrılıklar kanlı çatışmalara (Ali-Muaviye, Emevi-Abbasi, Sunni/Hanefi-Batni gibi) dönüştü. Bu çatışmalar sırasında

84) Age., s. 327.

85) Arapça çevirisi, Beyrut, 1970, c. I. s. 34. Aktaran Zübeyr B. İsmail, age., s. 47. Ayrıca bkz. Reşid Yasemî, Kürtlerin Kökeninin Tarihi, Arapça tercümesi, Süleymaniye, 1969, s. 81.

İslamiyeti benimsese de hemen her halk, kendi eski inançlarını, gelenek ve göreneklerini sürdürmeye; İslamı yorumlamada bu milli geleneklerini ve anlayışlarını yansıtmaya başladı. Derken, İslam dininin ilk siyasi merkezi Arabistan (Mekke ve Medine) eski önemini kaybedince, bunun yerini Şam, Kufe, Basra, Buhara, Semerkand gibi merkezler aldı. Her bir kent merkezi, kendi eski uygarlığına ve diline bağlı kalarak İslamiyeti benimsedi. İlk Arap dalgasından sonra, köklü Mezopotamya uygarlığı ile bundan kaynaklanan Arî dil ve kültürü karşı hamle başlattı. Özellikle köklü devlet geleneğine sahip Sasani gelenekleriyle onun resmi dili olan Sasani Pehlevicesi, müslüman devletlerin merkezi ya da yerel bölgelerinde kullanılmaya başlandı.

Fars dilinin canlandırılması örneğine hem dinsel hem de ulusal nitelikte bir tepki hareketi olan Deylemler zamanında (MS 977) rastlıyoruz. Bu düzlemde denilebilir ki, kuzeybatı İran dillerinin özellikle de Farsça ile Kürtçe'nin yeniden canlandırılmasının tarihi 10. yüzyılın sonlarına kadar uzanır.⁸⁶

Doğrusu günümüz Farsçası, yukarıda da anlatıldığı üzere, içinde çok sayıda Arapça sözcük taşımakla birlikte, Deylemler devriyle birlikte yeniden diriliş aşamasına girdi. Bu arada yetişen çok sayıda alim ve edebiyatçı sayesinde çok eski Pehlevice ve Zendce sözcükleri de alarak, bir harmanlanmaya uğradı. Böylece modern Farsça oluşturuldu.

Şimdiki Fars dili, Arapların Sasanileri yenmesinden ve İran'a girmelerinden 300 yıl sonra Büveyhoğulları zamanında ortaya çıktı. Ünlü Kürt kitabı *Şerefname*'de olay şöyle anlatılır: "Mıllattan önce 3. yüzyılda Kürdistan'ı istila eden Pers halkı, Kürtleri, kendi dillerini konuşmaya zorladılar. Bu dil, Farsça'dan türemiş olan Pehlevice idi".⁸⁷ Bu zorlama sonucunda, Perslere daha yakın olan Kürtler arasında, Hint Sankritçesi'ne benzeyen bir lehçe oluşmaya başladı. Kürdistan'ın batı kesimlerinde oturup da Persler'den uzak kalan Kürtler arasında konuşulan dil ise Ermenice'ye yakın bir lehçeydi. Ta o zamandan beri Kürtler arasında üç ayrı lehçe oluşmaya başladı:

86) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 52.

87) Biz bu görüşe katılmıyoruz. (FB)

Kurmanci, Babani, Zazai (Dımılı).⁸⁸ Her durumda, *Şerefname*'nin yazarı Şeref Han'ın görüşleri belli bir tarihi seyri yakalamışsa da pek bilimsel değildir. Yine yazar kitabın başka bir yerinde de Kürt topluluk ve aşiretlerini; dil, gelenek ve toplumsal yönden dört büyük kısma ayırıyor: Kurmanç, Lor (Lur), Kelhur, Goran.⁸⁹

Biz, İslam dönemi Fars ve Kürt dilinin yeniden canlandırılması meselesine dönersek, her iki dilin de yaklaşık 10. yüzyılda yeniden canlandırıldığına tanık olabiliyoruz. Hem de İslam-Arap anlayışının diğer dilleri, aşağılayıp kötülediği bir ortamda. Arap-İslam baskısına karşı büyük bir tepki olan **Şuubiye Hareketi** sırasında, çok sayıda yazar, tarihçi ve edebiyatçı Arap-İslam düşüncesini eleştirirken; karşı hamle yapan Araplar da boş durmadılar. Özellikle yazılması gereken bir Arap **İbn-i Kuteybe**, "Arapların öteki bütün halklardan daha üstün olduğunu" savunan ünlü "*Tafdil-ül Arabî*" adlı eserini yazarak, diğer halkları hep aşağıladı.⁹⁰

Belki de bu aşağılamanın bir yan ürünü olarak İslam yönetimi altındaki halkların kullandıkları diller şöyle niteleniyordu: "El Farisiyetu sekratun, El Arabiyetu lisan-ül Nebi, el Türkiyetu fadiletun ve'l Kurdiyetu reziletun" (Farsça, sarhoşluktur; Arapça, Peygamber dilidir; Türkçe fazilettir ve Kürtçe ise rezalettir).⁹¹ Kolayca anlaşılacağı üzere Farsça ve Kürtçe en aşağılanan iki dil arasındadır. Bu nedenle Arap-İslam yönetimine karşı başlatılan **Şuubiye** (El Şuubiye yani Halklar Ayaklanması) Hareketi, müslümanların, Arap ideolojisi güden ve baskı uygulamaya uğraşan sınıfa karşı ulusal tarihlerinin uyanması, onlarda eski ahlaksal (Zerdüştlük görenekleri gibi-FB) ve siyasal (Med ve Sasani devlet-FB) geleneğin yeniden canlanması ve değerlendirilmesidir.⁹²

Yine ortamın egemen kültürü gereği aşağılanan ve asimilasyona tâbi tutulan Kürt katiplerinden Mirza, başkalarının

88) Bu bölüm Türkçe'ye çevrilen *Şerefname*'de bulunmuyor (FB). Aktaran M. E. Z. Beg, age., s. 330.

89) *Şerefname*, Kürt Tarihi, Arapça'dan çeviren M. A. Bozarlan, Hasat yay. s. 20.

90) Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, c. IV. s. 258. Aktaran Bahriye Üçok, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 56-57.

91) Mesud Muhammed, age., s. 48. Rezalet sözcüğünden daha ağır ifade kullanılmış.(FB)

92) B. Üçok, age., s. 57.

yazışmaları ve defterlerini Kürtçe değil Farsça tutuyordu. Bu iki şeyi gösterir. Bir; o tarihlerde başlıbaşına bir Kürt alfabesi ve yazısı yoktu. Çünkü bu dili okutacak eğitim kurumları da bulunmuyordu. İki; Kürtçe bilenler bile aşağılanıp hor görülmemek için, bu dil ile yazmıyorlardı.⁹³

Özetle MÖ 7. yüzyıldaki Avesta diliyle başlayan, ikinci aşama olarak Eşkani Pehlevicesi aracılığıyla temsil edilen, üçüncü aşamada Kürtçe'de ifadesini bulan Kürt dilinin canlanma dönemi, hemen hemen Farsça'nın canlanma dönemine denk düşüyor.⁹⁴

Kürtçe Neden Farklıdır?

İslamın egemen olduğu ve Arap kültürünün de hemen her yanı kapladığı dönemde bile, dağlara çekilip içine kapanarak görece kendini koruyan Kürt dilinin, Farsça'dan ayrı olduğuna ilişkin önemli kanıtlar bulunmaktadır. Sıralarsak;

1) Türkçe'de "kara" anlamındaki Kürtçe Reş kelimesine Avesta kitabında rastlanmaz. Bir kısmı, bu Reş sözcüğü yerine Siya kelimesini de kullanır. Siya sözcüğü Fars dilinde Siyah olarak geçer. Bunda şaşılacak birşey yok. Çünkü Avesta'da özgün bir biçimde yer almaktadır. Hatta Kürtçe'deki Reş sözcüğünden daha köklüdür. Günümüz Türkçesi'nde de "kara" karşılığında kullanılan Siyah sözcüğü öz Kürtçe'dir. Siya sözcüğünü kullanıp günümüze kadar getirenler, aynı zamanda bu kelimedden başka anlamlara gelecek kavramlar da türetmişlerdir. Sözelimi Siya'dan gelen Si kelimesi "gölge" anlamına kullanılır ki, bir eşyanın "kara kopyası" demektir. Yine Siya'dan Siyayi türetilmiş olup, "alışveriş listesi" anlamını taşır. İranlılar Siya için Siyah derler, çünkü Kürt dilbilgisi kurallarından farklı bir cümle yapısı ve kelime çekimleri bulunuyor.

Reş sözcüğünden Siya sözcüğü kadar üretim yapılmamış olsa da, bunun büyük bir olasılıkla "kömür" anlamına gelen Rejew/Rejo'dan türetildiği sanılıyor.⁹⁵

93) Mesud Muhammed, age., s. 48-49.

94) Kürt Külliyatı dergisi, sayı 1, s. 210-211.

95) Mesud Muhammed, age., s. 52. Siya (kara) ile Si (gölge) arasındaki bağlantıyı kurma fikri bana aittir. (FB)

2) Kürt dilinin aşağılanıp horlanmasına ilk karşı çıkanlardan birisi bilge Kürt alimlerinden Muhammed İbn Adem'dir. Bu alim, İbn-i Kemal'ın *Le Texşune: Korkmayınız!* diye başlayan ayetin açıklamasına yazdığı kenar notunda, şunu söylüyor: "Kürtçe harfleri kullandığımdan ötürü ayıplanmış olduğumu duydum. Böylece bu lafı edenler hakkındaki şu Kürt atasözünün anlamı doğrulanmış oluyor: Onlar ki, kabuğundan soyulmuş yumurta gibidirler". Ünlü bilgenin 1205 yılında yazmış olduğu bu kenar notu, kendi dilinden yazı yazarları ayıplayanları teşhir etmesi bakımından önemli bir belge sayılır. O tarihlerde kentlerde bulunan belli sayıdaki Kürt aydınları, yazdıkları rapor ve mektupları, tuttıkları defterleri Arapça harflerle ama Kürt diliyle kaleme alıyorlardı. Çok az kişi, bu gibi işleri Farsça yapıyordu.

Nitekim bizzat bilge Kürt İbn Adem, dönemin egemen kültürü gereği, Farsça öğrenmeye karar verip, günümüz İran coğrafyasının Batı kesimlerine gider. Ne var ki, ezici çoğunluğu Kürtlerden oluşan bu bölgelerde ona Farsça öğretecek bir kişi bile bulunamaz. Bu da, o dönemde Kürtçe'nin bir hayli canlı olduğunu; alfabesi olmasa bile, Arap harfleriyle varlığını sürdürdüğünü gösterir.⁹⁶

3) Kürtçe'nin Avromani/Avrami/Havramani lehçesinin Pehlevice ile olan ilişkisine ve yakınlığına zaten değinmiştik. Üstelik Pehlevice ile bu lehçedeki cümle yapılarında özneyüklem sıralanmasının da hemen hemen aynı olduğunu belirtmiştik. Ama daha da önemli bir noktaya, İranlı uzmanlardan Şemseddin Muhammed bin Kays El Razi'nin "*Acem Şiirlerindeki Kalıplara Ait Sözlük*" adlı kitabında rastlıyoruz. Şöyle yazıyor: "Irak halkını, Pehlevi edebiyatının şiir ve kasidelerine tutkun gördüm. Ancak bu kasidelerin makam ve nağmeleri pek güzel değildi, çünkü sözler (beste) Arapça idi, buna karşılık güfte Dari (Arı Fars dili) dilindendi. Bu nağmeler Iraklıların yüreklerini yerinden oynatıyordu. Mesela şöyle bir beyit göze çarpıyordu: "Avraman nağmesi (makamı) Pehlevi beyt'i/Zahmei rud ve Sema'a-i Xosro"⁹⁷ Kasidenin birinci mısra'ı şu anlamda kul-

96) Age., s. 48.

97) Alıntıyla örnek veren Tarihe Zebani Farsi (Fars Dilinin Tarihi) s. 249'dan aktaran Mesud Muhammed, age., s. 61.

lanılmış: "Avraman dilindeki bir makam ve Pehlevi dilindeki bir beyitsin". Burada Kürtçe'nin Goran lehçesinin Avraman ağzı'na gönderme yapıldığı çok açık. O dönem kasidelerin ve şarkıların söylenişinde "Avraman" diye bir makam bulunuyor. (Nasıl ki, esasını Fars ve Arapça'nın oluşturduğu Türkçe şarkıların "Kürd-ili Hicazkar, Hicaz, Uşşak vb" diye makamları var, Pehlevice yazılı kasidelerin de "Avramani" diye bir müziksel makamları bulunuyor-FB). Burada dikati çeken şey şudur: O dönem Pehlevicesi, Kürtçe'nin Avramani lehçesinden çok daha yaygın bir dildir. Avramani daha dar bir bölgeye hitabetmektedir. Bir ihtimal Avramani, o dönem Pehlevicesi'ne çok yakındır-ki kimi bilginler de buna işaret ediyorlar. Ayrıca Avramani, kırsal bir kesimin lehçesi olarak, Şahinşahlar sarayının gözdesi bir dil ve makam da olamazdı. Sözelimi Arap aleminin gözde makamları Kahire, Şam ve Bağdat makamlarıdır. Çünkü buralar göreceli biçimde saraydakilerin konuşup benimsedikleri müzik türü ve şiveleridir.⁹⁸ Bu durumda geriye tek bir olasılık kalıyor: Avramani, bağımsızlığını ve kişiliğini korumayı başardığı gibi, Pehlevice'ye de kendini kabul ettirebilmiştir.

4) Hicri 1099 yılında Avramani lehçesiyle ve Arapça harfleriyle yazılı bir senet, bize, Abbasi döneminin bitişinden sadece dokuz yıl sonra bile bölgedeki köy ve yer adlarının Kürtçe olduğuna ilişkin önemli bir ipucu vermektedir. Senedi yazan Kadı Esad, Peygelan köyünden Arapça bilen, Kürtçe'nin Avramani lehçesiyle konuşan birisidir. Bölgedeki iki Kürt ağası arasında şu satış senedi düzenleniyor: "Baban (ailesinden) Mirza Abdulkerim bin Mir alid bin Ahmed, kendi rızasıyla ve 200 miskal altın karşılığında aşağıdaki yerleri Şeyh Zekeriya bin Şeyh Abdurrahman'a satmıştır.... Pıştrey, Kevrevez ile kışlakları; Esfarnegin, Ban, Geveran, Venina, Gulan ve kışlakları; Hingejale Lavisan, Belçesor, Mamole, Serexkol köyü ile kışlağı; Nizal, Gelye, Beydro ve Çavin....." ⁹⁹ Aynı tarihten çok önce de, yukarıdaki mülk alıcısı Şeyh Zekeriya Abdurrahman'ın dedesinin satılan Hezarkuro (Bin Oğlan) adında bir Kürt köyünden söz ediliyor ki, iki satış senedi arasındaki

98) Mesud Muhammed, age., s. 61-62.

99) Age., s. 66.

zaman 120 yıldır. Bu süre zarfında bile Kürtçe köy adında herhangi bir değişiklik meydana gelmediği görülüyor. ¹⁰⁰

5) Kürtçe'nin bazı sözcüklerine **H** harfi eklenebiliyor, oysa bu duruma aynı kökenden gelip de Farsça'da kullanılan kelimelerde rastlanmaz. Buradan da anlaşılıyor ki, Farsça, aynı kaynaktan (Avesta'dan) aldığı sözcüklerdeki **H** harfini silip ortadan kaldırmıştır. Halbuki Kürtçe, sözcüğün özgünlüğünü korumuş; **H** harfini alarak devam ettirmiştir. Örneğin gerek Avesta dili gerekse Pehlevi'de **H-encümen**, **Han**, **Hen** adıyla geçen sözcükler Kürtçe'de olduğu gibi korunurken, bunlar Farsça'da **En-cümen**, **An**, **Iyn** şeklinde geçerler. ¹⁰¹

Yine Kürtler eskiden ışın/ışık gibi sözcüklere **tiş/diş** derken, bunlar Farsça'da **Şid** oluvermiştir. ¹⁰²

İki örnek tablo ile sözcükleri karşılaştırmak mümkün: ¹⁰³

Tablo (I)				
Süleymaniye Kürtçesi (Soran)	Kurmanc Kürtçesi	Avesta dili	Farsça	Türkçe
gewre	mezın	maza	bozorg	büyük
berz	berz	bereza	bolend	yüksek
masî	masî	masiya	mahi	balık
xoşter	oştra (ıwştra)	oştra (ıwştra)	şotor	deve
pırd (perd)	pırt	pıreta	pol	köprü
roj	ro/xor	hor	afitab	güneş
beraz	veraz	veraza	geraz	domuz
mêş	mêj	mexşi	meges	sinek
berx	berx	veraxa	bere	kuzu
qise	kise	xesa	harf/soxen	söz
wisten	wisu	was	xwasten	istemek
zanîn	zanîn	zanîn	danisten	bilmek
mın	ez	ezm	men	ben
mın(tamlayan olarak)	muna	mîna	men/mera	ben, beni benim

100) Age., s. 67-68.

101) M. E. Z. Beg, age., s. 329.

102) İ. Nuri Paşa, age., s. 57.

103) M. E. Z. Beg, age., s. 328.

Tablo (II) ¹⁰⁴

Med Dili	Kürtçe	Farsça	Türke anlamı
zer	zer	zerd	sarı
teş	tîş (tîj)	şîd (şu'a)	ışın
ra	ra(ro)	afitab	güneş
spî	spî	sefid	beyaz
time (tme)	tim	deste/tim	takım, grup, sürü mensubiyet

Her iki tablodan da kolayca anlaşılabilceği gibi, Kürtçe'de bulunan sözcükler Avesta veya Med dilindeki özgün konumlarını korurken, Fars diline geçişlerde önemli ses ve harf değişimi yaşanıyor.

Aslında Kürtçe ile Farsça arasındaki ayrım sözcüklerin harf ve ses düzeyinde kalmıyor. Tersine, genişleyerek beş ayrı temelde ayrışma yaşanıyor. Bunlar:

- seslendirme ve telaffuz,
- kip, zaman çekimleri
- dil yapısı (yapım ve çekim ekleri)
- cümle yapısı
- kelime yapısı

Sözgelimi seslendirme ya da telaffuz denilen noktada Kürtçe ile Farsça arasındaki farklılık R ve L harflerinin ince ya da kalın seslerinde, D harfinin hafif ya da ağır telaffuzunda kendini gösterir. Yine Farsça'daki *ataş* sözcüğü, Kürtçe'de *agır* olarak söylenir (ki Türkçe anlamı da "ateş"tir-FB). Benzer biçimde Kürtçe'deki *masi* sözcüğü, Farsça'da *mahi* olurken; *nıvejname* kelimesi de Fars dilinde *namaz* biçiminde seslendirilmiştir.

Dil yapısı yani yapım ve çekim ekleri bakımından ise Farsça'daki *Fristad* Kürtçe'de *Nardi* ya da *Şandi*, Amed sözcüğü ise *Hatın/Hat* olarak düzenlenmiştir. ¹⁰⁵

6) *Iranî Diller Ansiklopedisi* (The Encyclopedia of Iranian Languages), Kürt dilinin, çağdaş Farsça'nın kardeş lehçesi olmadığını; tersine iki dilin de birbirlerine benzemeyecek kadar

104) İ. Nuri Paşa, age., s. 95.

105) M. E. Z. Beg. age., s. 331. Ayrıca *Duslurê Zimanê Kurdî* adlı çalışma ile Irak'taki Dairatul Mearif-ul İslamiye (İslam Bilimleri Dairesi) çalışmalarına bakınız.

büyük oranda farklılıklar taşıdığını açıklıyor. Aynı Ansiklopedi şunu da ekliyor: "Kürtçe, eski Fars dilinden dolaysız biçimde türemiş bir dil de değildir. Çünkü Kürtçe'de bulunan kelimeler, diğer İranî lehçelerin hiçbirinde bulunmuyor".¹⁰⁶ Zaten birçok uzman da, Farsça ile Kürtçe arasında bir bağ kurulması gerekiyorsa, bunun Avesta ve daha başka eski kardeş diller aracılığıyla kurulmasından yana görüş belirtiyorlar.¹⁰⁷

Kürt Dilinin Öncüleri

Günümüz Kürtçesi, yaklaşık 10. yüzyılda canlanıp hayatiyet buldu. Arap-İslam kültürünün etkisiyle ezilen diğer halkların dilleriyle birlikte aşağılanan, ama özelde alfabesi ve hükümeti olmadığı için çifte baskıya uğrayıp hor görülerek, "Kürtçe rezilliktir, b.....tan bir dildir" biçiminde Arap-İslam kayıtlarına bile geçen Kürt dilinde, ilk yazılı ve kültürel başkaldırının bilge alim Muhammed İbn Adem (1205) tarafından gerçekleştirildiğini belirtmiştik. Fakat bu biraz bireysel ve istisnadır. Daha önce Hicri 5. yüzyılda "Bağdat Şeytani" lakabıyla ünlü Anu Şirvan adlı bir Kürt şairinden söz edilir.¹⁰⁸

Kürt dilinin, genel bir akım ya da dalga halinde kullanılışının öncülüğünü şair Baba Tahir El Hemedani ile Eli Heriri yapmışlar. "El Uryan" adıyla ünlü şair Baba Tahir El Hemedani MS 935 yılında doğdu. Sufi görüşlerini benimsedikten sonra şiirler yazdı. Bu yüzden şiirleri genelde "gazel" ve ilahi kaside türünden olup, Sufi bakış açısıyla yazılmıştır. Dolayısıyla çok muğlak, çok zor ve anlaşılması güç kasideerdir bunlar. Baba Tahir, kasidelerini ve şiirlerini Kürtçe'nin Goran lehçesiyle kaleme almıştır. Kimine göre bu ünlü Kürt şairi, Kürtlerin Lur kesimindedir. Ancak doğubilimciler, onun El Hemedani lakabından yola çıktılar. Çünkü Hemedan, Medler'in

106) League of Nations "Question of frontier between Turkey and Iraq. (Cemiyeti Akvam: Türkiye ve Irak arasındaki sınır meselesi) s. 25. Aktaran Dr. Şakir Xasbek, El Akrad (Kürtler), Bağdat, 1972, s. 480-481.

107) Age., s. 481.

108) Mesud Muhammed, age., s. 49. Mucem-ul Buldan'dan alıntılan Tarihe Zebani Farisi, s. 38.

başkenti Agmatan (Hemedan) kentinin adıydı. Eserleri derlenip biraraya getirilen Baba Tahir'in yüzlerce Rubai ve Gazel, İlahi Kasidesi vs bulunuyor. İlk derlenen eserleri Tahran'da 1927 yılında basıldı. Baba Tahir 1010 yılında ölmüştür.¹⁰⁹

Eli Heriri'nin ürünlerini Abdülrakib Yusuf adlı bir araştırmacı derleyerek "Divan a Kurmancı" adıyla yayımlamıştır. Mehmet Emin Zeki Beg, Eli Heriri'nin şiir yazdığı Kürt lehçesinin, Dira Herir köyünde günümüzde konuşulmakta olan lehçeye yakın olmadığını, bununla birlikte hemen hemen bütün Kürtler tarafından anlaşılabilirdiğini de belirtiyor. Heriri Kurmanc ve Soran lehçelerinde yazıyordu.¹¹⁰

Kimi kaynaklar, yaklaşık 1000 yıl önce, İbn Vahşiye adında birinin "*Kitab-u Istinbat-ul Miyeh*" (Su Çıkarma Kitabı) adıyla Kürtçe yazdığından söz ederler ki,¹¹¹ kesinleşmesi halinde, şimdiye kadar duyulan ve yazılan en eski Kürtçe "nesir" olarak tarihe geçmesi gerekir. Hicri 1000 yıllarında (Miladi 1600-1700) Ali Tırmaxi adlı bir alim, Arapça dilbilgisi kurallarını Kürtçe kaleme almıştır. Bu arada "*Akidename-i Kurdi*" adı altında bir derleme yapan Ziyaeddin Mevlana Xalid El Şahrızori de 1779-1827 yılları arasında yaşamıştır. Bu zat, aynı zamanda Sufi idi ve Kürtçe "nazım" yazardı.¹¹²

İbn-ül Hac adlı şairin işe Hicri 1176 yılında kaleme aldığı Mehdiname adlı eserinden sözedilebilir.

Şeyh Maruf El Nudhi ise çoğu "ağıt"lardan oluşan Arapça dini kasideler yazdı. Ama aynı zamanda "*Arapça-Kürtçe Sözlük*" yaparak Kürtçe adını "El Ehmediye" koydu. Çünkü babasının adı Ehmed idi ki, bu zat son dönemlerinde Kadiri tarikatını benimseyerek, "Kek Ehmed" olarak ön plana çıktı.¹¹³

Geç dönemlerde Kürtçe divan yazarlar arasında, özellikle aşk, sevgi, tanımlama, betimleme Kürdistan coğrafyasına övgü gibi konularda şiir yazar Kürt şairleri, daha çok Güney Kürdistanlılar (Irak) bulunuyor. Özellikle Kürt dili, sanat ve edebiyatının gelişmesine büyük katkıları olan Baban Emirliği

109) Zübeyr B. İsmail, s. 52-53; Mesud Muhammed, s. 49.

110) Zübeyr B. İsmail, age., s. 54.

111) Mesud Muhammed, age., s. 50.

112) Age., s. 50.

113) Age., s. 50.

(Mirmirana Baban) sülalesinden Abdurrahman Paşa (ölümü 1227 hicri yılı) döneminde Nali, Salim ve Kurdi lakabıyla anılan Mustafa Beg Sahıbkaran gibi şairleri saymak gerek. Bunlardan hemen sonra Heci Kadır Koyi (1815-1892), Şeyh Rıza Talabani ve diğerleri gelir.¹¹⁴

Kürtçe ve Lehçeleri

Kürt dilinin zaman içinde nasıl geliştiğini, aralıklarla günümüze kadar nasıl ulaşabildiğini kimi zaman ayrıntılı biçimde kimi zaman da genel çerçeve içinde vermeye çalıştık. Önemli olan şu saptamadır: "Kürt dili, kendine özgü müfredatını korumayı başardı; Arapça, Türkçe ve Farsça'dan çok az etkilendi. Oysa bu dil, gözle görülür biçimde herbiri özgün olan çok sayıda lehçeye ayrılmış durumdadır".¹¹⁵

Kürtçe'nin İranî dillerden koparken gösterdiği gelişme ve bağımsız bir dil olarak kendi yolunda yürütmesine tanıklık eden çok sayıda dilbilimci ya da araştırmacı da bulunuyor. Özetler sunalım.

1836-1837 yılları arasında Kürdistan'ı gezip, Kürt lehçeleri üzerinde çok sayıda makale yazan K. Kiornelli şöyle diyor: "Kürtçe, güney ve kuzey lehçelerinden oluşuyor. Herbir lehçe de kendi arasında kollara ayrılıyor."¹¹⁶ Dr. Abdurrahman Maruf: "Kürt dilinin asaleti ve bağımsızlığı ile Farsça'ya yakınlığı Kiornelli gibi araştırmacıların yanı sıra E. Rödiger ve A. F. Pott gibi Alman uzmanlar tarafından da kabul edildi. Bu son iki uzmana göre Kürtçe ile Farsça, başlangıçtaki çok eski zamanlarda bir tek dilden doğmuşlardı. O sıralarda aralarında çok az bulunan farklılık zamanla gelişerek büyüdü. Günümüz Kürtçesi gerek kelimeleri gerekse dil yapısı bakımından Farsça'dan bağımsız bir dildir. Benzer biçimde 19. yüzyılda Rus Çarlığı zamanındaki uzmanlar (Ditel, Abovyan, Berezin, Lerx gibi) Kürtçe üzerinde yoğunlaştılar. Ditel, Kürt dilinden birçok lehçenin ayrıldığını açıkladı. 1847'de konuya ilişkin bir yazı ya-

114) Age., s. 50.

115) B. Nikitin, age.

116) Abdurrahman Maruf, Kürt Dili Hakkında Neler yazıldı (Arapça baskı), Bağdat 1974. Ayrıca Kürt Külliyyatı yayınları s. 10-11.

zan Xaçatur Abovyan ise Tiflis'te çıkan *Kafkasya* adlı gazetede 'Kürtler' başlığıyla yayımlanan bir makalesinde, Kürt dilinin Hint-Avrupa dil ailesinin alt kolu olan İrani dil kümesine mensup olduğunu saptadı. Bu görüş, yine onun yurttaşı Kürdolog Lerx'in görüşleriyle çakışıyordu. Abovyan ise Kürtçe'yi ikiye ayırıyordu: Kurmanci ve Zazaki lehçeleri".¹¹⁷

P. Lerx, Kürtler üzerine üç ayrı kitap yazıp, Kürt dili hakkındaki çok sayıda yanlışı düzelterlendendir. Lerx, Kürt dilini beş ayrı lehçeye böldü: "Kurmanci, Lori, Kelhori, Gorani, Zazaki". Lerx, bu beş lehçeden Kurmanci ve Zazaki üzerinde özellikle ayrıntılı inceleme yaptı.¹¹⁸

Rus bilimadamı Lerx ile Berezin'in yazdıklarını esas alan Avusturyalı Prof. Friedrich Müller (1843-1898) "*Kürt Dili'nin Kurmanci Lehçesi*" ve "*Kürt Dili'nin Zazaca Lehçesi*" adıyla incelemeler yaparak, 1862-65 arasında Kürtçe'nin özet dilbilgisi kurallarını içeren bir eser yazdı. Bu doğubilimci de Kürt dilinin, hiçbir biçimde, Farsça'dan türemediğini söylüyor. İki dil arasındaki dilbilgisi kuralları ve fonetik benzerliğine dikkat çeken Müller, şöyle diyor: "Kürtçe'de bulunan çok sayıda kelime, diğer İrani dillerde bulunmamaktadır".¹¹⁹

Alman doğubilimci Oskar Mann, 1906 yılında Mukriyani lehçesi üzerine bir yazı yazdı. İran Kürt aşiretleri arasında yaklaşık 2.5 yıllık bir incelemenin sonucunda gerçekleşen yazı, daha çok İran Kürdistanı'ndaki Kürtlerin dil ve folkloru hakkında kaleme alınmıştı.¹²⁰

Kimi araştırmacılar, çok eski Kürt dili olan Medce ile günümüz Kürtçe arasındaki ilintinin, Mukri/Mukriyan lehçesi aracılığıyla kurulabileceği kanısındalar. Aslında bir yere kadar da doğru bir görüş. Çünkü Mukri bölgesi, eski Med ülkesinin tam kalbi sayılır. Zerdüşt burada doğdu ve Avesta'nın en eski ve özgün bölümü olan *Gatha*'ları burada yazdı.¹²¹ Alman dilbilimci Oskar Mann'ın özellikle incelediği Mukri lehçesindeki kelimeler ile Avesta'da bulunanlar arasında bir karşılaştırma

117) Age., s. 12-13.

118) Age., s. 12-13.

119) Age., s. 16-19-21. Ayrıca Rohat, Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi, Weşenên Deng, s. 74.

120) Age., s. 21.

121) Bkz. Soane, agy: Ayrıca Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 60.

kolaylıkla bizi bu sonuca götürebilir. ¹²²

İngiliz araştırmacı Edmonds diyor ki: "Kürdistan, dağlık bir ülkedir. Yolvermez dağları, yürünemez yolları vardır. Çağlar boyunca siyasi birlikten yoksun kalmıştır. Bu da, ona, ortak bir edebi folklor bırakılmamasına yol açmıştır. Hatta yerel lehçelerinin bile bir vadiden ötekine göre değişiklik göstermesi şaşırtıcı olmasa gerek. Bununla birlikte bütün lehçelerde Kürt dilinin ana özelliklerini bulmak mümkün..." ¹²³

Yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi gerek Kürt beylerinden Şeref Han Bedlisi'nin *Şerefname* adlı ünlü eserinde, gerekse Rus (özellikle Lerx), Alman (özellikle Oskar Mann), Avusturyalı (özellikle Müller), İngiliz (özellikle Edmonds ve Soane) gibi dilbilimciler Kürtçe'nin lehçeleri üzerinde ayrıntılı incelemeler yapmışlar.

Kitabın giriş bölümünde belli oranda değinmemize rağmen, bu lehçeleri şu ana başlıklar halinde toplayabiliriz:

1) **Kurmancı Lehçesi:** Görüldüğü kadarıyla Kurmanci lehçesinin konuşulduğu Kürt bölgeleri iki ana bölüme ayrılıyor: Doğu Kurmancisi ya da güneydoğu Kurmancisi ile Batı Kurmancisi.

A) **Doğu Kurmancı:** Mukri ülkesi diye adlandırılan, Zap suyunun mansab (aşağı) kısmında, yani Dicle'nin sınır bölgesinde, Edhem kıyısından Sirvan ırmağı yöresinde oturan aşiretlerin konuştuğu arı, duru, temiz, edebi değeri yüksek ve anlatımı zengin bir lehçedir. Süleymani ve Mukri şiveleri buna girerler. ¹²⁴

B) **Batı Kurmancı:** Yerel bazı değişiklikler dışında, Kurmanci dilinin aslı bu lehçedir. Özellikle Diyarbakir, Mardin, Botan, Behdinan, Hakkari, Urmiye, Erzurum Ararat (Ağrı-Ağrı-Bayezidi-Bazidi-Bayizi) ve Erivan bölgesindeki Kürtler ile Horasan (Iran) bölgesindeki Kürtlerin konuştuğu bir lehçedir. Görüldüğü kadarıyla Kuzey Suriye Kürtleri, birçok lehçeyi birarada konuşuyorlar. Dillerinde birtakım Türkçe sözcükler de bulunur. ¹²⁵

122) Age., s. 61.

123) Kürtler, Türkler ve Araplar, s. 11-12.

124) M. E. Z. Beg, age., s. 336-338.

Kürt lehçeleri üzerinde araştırma yapan Soane, bu düzlemde Yukarı Mezopotamya adı verilen Kürt illerinde daha küçük çaplı ve yörel bazı ağız ve şivelere de değiniyor. Sözelimi Serd (Siirt) halkının konuştuğu "garip" bir ağızdan söz eder. Soane bu ağızı, "Arami kelimeleri fazla olan, zaman zaman konuşanlar tarafından Gawarnai/Gewarnai, Gawar/Gevar olarak adlandırılan bu lehçe, Hakkari sınır boylarında yaygındır. Bu lehçe, esasta Keldani-Kürt dilinin bir karışımıdır" şeklinde tanımlar.¹²⁶

Yazar, Sason dağlarında yaşayan Balıki adında küçük bir aşiretin konuştuğu Kürtçe-Ermenice-Arapça karışımı bir yerel lehçeden söz eder. Bu aşiret ne müslüman ne de huristiyandır. Soane, bu görüşe ek olarak, "geçmişteki egemenlerin zorbalıkları ve katliamları önünden kaçıp Kürdistan dağlarına sığınan birçok aşiret veya toplulukların konuştuıkları (Kürtlere karışıp Kürtçe'yi öğrendikten sonra) birtakım garip şive, ağız ve lehçelerden" daha söz eder.¹²⁷

Bu sınıflandırmada şu sonuca varılıyor. Kürt halkının asıl dili, onun şu anda konuşmuş olduğu dildir ki, esas olarak iki ana dala ayrılır: Kurdi ve Kurmanci. Bu iki ana lehçe içinde birçok dala ayrılanlar arasında en iyi ağız ise Sablax/Savucbulak (İran Kürdistanı-FB) lehçesidir. Bu arada öteden beri Bazid/Bayiz (Doğu Beyazıt) lehçesi önemini ve canlılığını korumaktadır.¹²⁸

Urmiye-Van gibi Kuzey Kürdistan hattındaki bu lehçeler Kürt dilinin esasları sayılır. Ancak bu lehçe biraz vurgulu, haşin ve serttir. Daha güneye indikçe, bu lehçe yumuşamaya başlıyor. Örneğin Ari dilindeki P harfi vurgulu ve sert iken, güneye doğru indikçe yumuşayarak V olabiliyor. Farklılık sadece seslendirmede değil, aynı zamanda cümle ve kelime yapısında da kendini gösteriyor. Bu farklılık nedeniyle Süleymaniye halkı, Erzurum'dakinin konuşmasını nadiren anlayabiliyor. Oysa her ikisi de Kürtçe'nin Kurmanci lehçesini konuşmaktalar.

Kuşkusuz lehçeler arasındaki farklılık ve uyumsuzluklar, bir lehçede kullanılan bazı kelimelerin diğerinde hiç kullanılmamasından kaynaklanıyor. Bu da Kürt lehçeleri arasındaki mesafeyi doğal olarak açabiliyor. Örneğin kuzey lehçesindeki

125) Age., 337-338.

126) Age., s. 339.

127) Age., s. 339.

128) Age.

bazı kelimeler, güneydeki Mukri lehçesi ile İran'ın yüksek bölgelerindeki lehçelerindekinden çok daha eski olabiliyor. Ama aynı zamanda kuzeydeki Kürt lehçeleri, kimi zaman özgün kelimelerini kaybedip yerine Keldani ya da Türkçe sözcükleri alabilmişler.¹²⁹

Kuzey ile Güney lehçeleri arasındaki kelime değişimine ilişkin tablo:

Öz Kürtçe	Kuzey Lehçesi	Süleymaniye	Türkçe anlamı
Av	Ab	Av	su
Vefr	berf	befr	kar
huri/Xuri	hırî	xuri	yün
dan	dedan/deran	dan	diş
Kakız	kakit(kağıt)	Qaqız	kâğıt/yaprak
Xwişk	Xwalik(Xuşk/Xunk)	Xuşk	bacı
keç	xuz/qiz	kec	kız
taw	tav(ro)	roj	güneş
Yevayi	yeviaiv (ewa)	eva	o
Piyaw	mer/piya	peyav	erkek
mil	isto	yesto	boyun
Newisto	rakwa/razai	nosto	uyumuş/uyuyan ¹³⁰

2) **Zaza Lehçesi:** Bu lehçe üzerine iki uzman görüşü bulunuyor. Birincisi İngiliz Soane şöyle diyor: "Mukri lehçesinin dışında, Kürdistan'da konuşulan başka bir lehçe daha var ki, bu lehçeyi kullananlar kendilerine öz Kürtler diyorlar. Bu lehçenin en önemlisi Zazaca'dır. Zazalar; Diyarbekir, Erzincan çevresiyle Anadolu'nun başka bölgelerinde yerleşik bulunan Kürtlerin geniş bir koludur. Bunlar gayet cesur dağ topluluğu olup, yuvarlak kafalı ve geniş kemiklidirler. Arı ve duru bir Arî lehçesiyle konuşurlar. Bu lehçe, Mukri ve benzeri başka Kürt lehçelerine benzemez. Zazaca, tüm bunların tersine başlıbaşına bir lehçe olup, eski Farsça'dan, çok zaman önce kopmuştur. Bununla birlikte, Zazaca'ya, Arî dilin duru, temiz ve Kürtçe'ye daha yakın bir lehçesi olarak bakmak gerekir".¹³¹

129) Age., s. 340.

130) Age., s. 341. Not: Parantez içindekiler bize ait(FB).

131) Age., s. 338.

Zazaki/Dımlıki lehçesine ilişkin ikinci görüş ünlü Rus Kürdologu Minorsky'e ait: "...Xarput vilayetindeki Dersim yerlilerinden de söz etmek gerekir. Buradaki Kürtler, diğer yerlilerden sekiz kat daha fazla olup Kürt dilini konuşurlar. Ancak bu konuşulan dil, Kürtçe'nin Zaza lehçesidir. Dersim yerlilerinin belli bir dinleri var. Bu nedenle, bazıları, Dersimlilerin Kürt halkından olmadığını sandılar. Bana gelince, ben bu görüşün yanlış olduğunu düşünüyorum. Çünkü Kürtçe'nin çeşitli lehçelerinden birini konuşuyorlar ve hayatlarının bütün öğeleri Kürt toplumsal hayatına benzemektedir. Benimsedikleri dinleri (Alevi), diğer Kürt aşiretlerinin benimsediklerinden farklı değil".¹³²

Hemen belirtmeliyiz ki, Minorsky, bir ara bu görüşünü değiştirdi; Goran ve Zaza lehçelerinin Kürtçe'ye değil, İran dillerine ait olduğunu savundu.

Nihayet, "Kürtlerin Torunları Kürtler" başlığıyla yazdığı makalede şunu savundu: "Miladi 10. yüzyılda Hazar denizinin dağlık bölgelerinden inen son İran kabile göçleri Batı'ya doğru yöneldiler. Ancak Azerbaycan'ın güneyinde karşılarında Kürtleri buldular. Her durumda, Deylemitler/Deylemiler'in kullandıkları kelimeler, Kürtçe'de kullanılan kelimelerden farklıdır. Belki de Deylemiler, Kürtler arasına karışıp Kuzey Mezopotamya bölgesinde yerleşen Zazalar'ın atalarıdır. Bununla birlikte Zazaların yaşam tarzları, Kürtlerinkine pek yakındır. Lehçeleri ise asıl dilden bir hayli farklıdır. Ayrıca Batıdaki Kürtler, Zazalar'dan daha eskidirler".¹³³ Görüldüğü üzere Minorsky başlangıçta Zazaları Kürtlere, Zazaca'yı da Kürtçe'ye bağlarken; son dönemlerde görüş değiştirip, Zazaca'nın İran kökenli bir dil olduğu ve Zazaların ise Deylemi (İran kabileleri) topluluğun torunları olabileceği yolunda görüş belirtiyor. Ne var ki, bu görüşleri kesin ve nihai olmayıp, birçok yönden tartışmaya açıktır. Zaten Minorsky de, "olabilir, belki de" türünden ifadelerle görüşünü yumuşatıyor; aynı zamanda "Zaza hayat tarzının, Kürt hayat tarzına pek yakın olduğunu" kabul ediyor. Biz, kendi payımıza, Minorsky'nin bu tezlerini, o dönem izlenen siyasetlerden pek bağımsız görmüyoruz. Ayrıca

132) Kürtler, s. 19.

1337 Aynı adlı makalede, s. 559-560. Aktaran Kürt Külliyyatı dergisi.

kanımızca Zazaların kökeni Deylemiler değil, Kürtlerin atalarından olan Lulubi/Lulular'a dayanmaktadır. Yine de konu tartışmalıdır.

Fakat "Modern Kürdolojinin Babası" sayılan Minorsky'e şu noktada katılabiliriz: "Zazaca, bilinen Kürtçe'nin bir kuzeybatı lehçesidir. Bu düzlemde Zazaca ile Goranca arasında, daha fazla yakınlık var. İngiliz araştırmacı Soane'ın verdiği bir örneğe bakalım: Sayıyı ifade eden "üç" kelimesi, Zazaca'da *hiri*, Goranca'da *heri* olup, Kurmanc lehzesinde *se* biçiminde dile getirilir. Gorani ana lehçesinin altbölümündeki Avramani lehçesi, eski Deylemi lehçesinin aslıydı. Bu noktaya dayanan Andreas adlı araştırmacı da Avramani ile Zazaki arasında bir bağlantı kuruyor.¹³⁴

Zaten Zazalar'ın kendilerini *Dunbuli/Dınbili/Dumulı* diye adlandırmalarına bakarsak, Fadlallah El · Omri adlı araştırmacının şu görüşüne başvurmamız gerekmektedir: "Dunbililer, Maklub ve Muxtar adlı dağlarda yaşayan bir topluluktur".¹³⁵

El Kamus adlı *Sözlük*'te ise şu tanım yer alıyor: "Dunbel, Kürtlerin bir kuşağıdır".¹³⁶

Yeri gelmişken değinmekte yarar var. Türkiye'de, özellikle devletin gizli elinin Kürtler arasında ayırım yapmaya çalıştığı hatta bizzat bu yöndeki faaliyetleri desteklediği (Alevi-Kürt, Zaza-Kürt, Yezidi-Kürt ayrımları gibi) bir dönemde; kimileri çıkıp, "Zazaların Kürtlerden olmadıklarını ve Zazaca'nın Kürtçe ile hiç ilgisi bulunmadığını" ileri sürmeye başladı. Bu görüşler, ciddi ve bilimsel araştırmalardan çok, geçici siyasi ortamdan kaynaklanan görüşlerdi. Özellikle bir isim dikkati çekti: Ebu-bekir Pamukçu. Kendisi Zaza kökenli olup Türkiye'de uzun yıllar edebiyat öğretmenliği yapan Pamukçu, 1970 başlarında "*Kurtuluş Savaşı*" başlığı altında küçük bir şiir kitabı yazdı. Bu kitapta "*Yeniden Türk olmak istiyorum, Güçlü*" (s. 27) diyen "*İlahlaşan çehresiyle ufukta çekiyor tekbir/Ya Rab, eşsiz kahramanı vatana yetiştir/...Emret Mustafa'm emret, emir bekler*

134) Age., s. 339-340. Ayrıca Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 64-65.

135) M. E. Z. Beg'in kitabına, Mısır'da oturan Kürt araştırmacı M. Ali Avni'nin koyduğu dipnot.

136) Aynı dipnot.

Türk askeri..." (s.30) şeklinde Mustafa Kemal'i kutsallaştırıp ilahi sıfat veren; **"Ben Kimim?"** başlıklı şiire verdiği cevapta, **"Başı ata gem vurmaz yiğitlerin başı, ben Oğuz'um, ben Oruç'um/..İşte Diyojen yanında serbest/Mertlerin beyi, Alparslan'ım ben/...Adımız Türk, işte Söğüt'te filizleniyorum/Yeşeren fidanların beyi, Osman'ım ben/Yeter ki askerlerim: "Allah Allah" diye/Fetihimdir İstanbul, Fatih'im ben/Çaldıran'da, Ridaniye'de, Mekke'de/Müslümanların beyi, Yavuz'um ben. Mohaç'ta Budin'de, Viyana'da/Parlayan kılıçların başı Kanunî'yim ben/Dumlu'da, Sakarya'da her yerde/At üstünde, Mustafa Kemal'im ben/Adımız Türk, dilimiz Türkçe./Ben; Trablus'ta, ben Çaldıran'da /Ben; Mohaç'ta at kişneten/Ben; ta ezelden özgürlük şarkılarına alışkın /Türk'üm, Türk'üm, TÜRK'ÜM ben...."** (s. 33-35) diyerek Osmanlı ve Türk yayılmacılığına övgüler dizen; bu arada kendisinin **"Türk"**, konuştuğu dilin de **"Türkçe"** olmasıyla övünen biridir. Kuşkusuz buna bir diyeceğimiz yok; Türk, Kürt, Laz, Çerkes vs. kim olursa olsun insan kendini nasıl hissediyorsa, öyledir. Bu, kişinin özel bir meselesidir. Ama bilinçli yapar, eleştirilir; bilinçsiz yapar, zamanla gerçekleri görüp fikir değiştirir. Kaldı ki, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, Pamukçu gibileri, çok önceleri koyu bir **"Türk milliyetçisi"** olup; sonradan kendi benliklerini bulur, kimliklerinin farkına varırlar. Türk olmayıp Kürt veya başka bir milletten olduklarını farkedebilirler. Mesele bu değil.

Sorun şurada; Kendisini "1960-70 döneminde Türk milliyetçisi, 1970-1980 arasında Kürt milliyetçisi, bu tarihten sonra da Zaza milliyetçisi" olarak tanımlayan Pamukçu (bkz. *Piya* dergisi, sayı 14 Ocak 1991) çıkardığı *"Ayre"* dergisinin Kasım 1987 tarihli sayısında, "Zazaca'yı henüz Kürtçe'den bağımsız bir dil olarak" değerlendiremiyor. Aynı tarihlerdeki *2000'e Doğru* dergisiyle yapılan röportajda da, "Zazaca, Kürtçe'den bağımsız bir dil midir?" sorusuna açık yanıt veremiyor, çünkü bu konuda "emin değil ve son sözü söylenmemiş" kabul ediyor. Pamukçu 1991'de oluşturduğu *"Raya Zazaistan"* hareketinin nihai amacının **"Bağımsız Demokratik Zazaistan Cumhuriyeti"** kurmak olduğunu açıkça söylüyor.

Pamukçu'nun dil konusunda varmak istediği kaynak, Hurri/

Hurrit dilidir. ¹³⁷ Gerçekte bu dilin, Kürtlerin eski dillerinden biri artık olduğu kanıtlanmıştır. Özellikle Hurri-Urartu dil ve kültür birliğinin sadece dar çerçevede kalmayıp; daha önceki Kürt kavmi olan Guti, ardından Kassit/Kusi, Mittani, Hatti, Lulu, Med'ler arasında yatay ve dikey kültür birliğine ulaştığını söyleyebiliriz. Pamukçu'nun ikinci dayanak noktası, Minorsky'nin ünlü İran kökenli saydığı Deylemi göçleri (MS 700-1200) dir. Oysa bu tarihlerde Dersim'de insanlar vardı ki, bunlar Kürtlerdi. Aynı zamanda Deylemi dili ile Kürtçe'nin Goran (içinde özellikle Aramani) ve Lur lehçelerinin yakınlığı üzerinde durmuştuk.

Öte yandan, Kürt araştırmacılarından Selahaddin Muhotuli, "Arya Uygarlıklarından Kürtlere" adlı kitabında, Dersimlilerin kökenini, MÖ. 1500-1330 yıllarında yaşayan Azzi-Hayaşa adlı bir kavme bağlıyor -ki yerli Pala (Palu) ve Muşki gibi topluluklarda Kürtlerin Mittanilere bağlı boylarındandır. Asur belgeleri de bunu kanıtlıyor. MÖ. 9. yüzyılda bölgeye damgasını vuran Kürt Urartu (Biani) Krallığı'ndan sonra Trako-Frig (Armeniler) Erzincan-Dersim-Erzurum yöresine yerleştiler. Ardından Dersim boyları Kürt Medya birliği içinde yer aldılar (MÖ. 548). Perslerin gelişi bundan sonradır. Deylemler ise miltattan çok çok sonraki tarihlerde kısa bir dönem için bölgede bulunmuşlar. Tarih boyunca bölgenin yerli halkının ortadan silinip yerini kısa süreli Deylemi göçerlerine bırakması makul mu? Görüldüğü üzere, Pamukçu'nun rastgele attığı oklar hedefi bulmuyor.

Pamukçu'dan sonra bir başkası daha çıkıp, iyice kafa karışıklığına yol açacak şeyler söyledi. Üstelik de bilimsel bir yönetime dayanması ve olgulardan hareket etmesi gereken Marksizm adına büyük laflar eden Seyfi Cengiz adlı kişi, esasında konusunda uzman olmadığı gibi, bilinen araştırmacı veya tarihçi kalıplarına uymuyor. Tersine dar bir fraksiyonun tekkeci siyasetinden kaynaklanan; hatta Alevi tarikatçılığı denilecek kadar geri ve ilkel bir konumdan hareket ederek, bunu da "Marksizm" diye sergilemeye çalışıyor. Cengiz, bir yandan Ebubekir Pamukçu'yu "Zaza milliyetçiliği" ile suçlarken, öte yandan ondan hiç de aşağı kalmayan, tersine daha kötü bir ko-

137) Piya, Zaza Dili ve Kültür Dergisi sayı 9, 1989, İsveç, s. 11-29.

numda dar bölgencilik yapıyor. Sözelimi Zazaca'yı şöyle bir ayırma tâbi tutuyor: "Kendilerine Zaza, dillerine Zazaca diyenler sadece Sunni inançta olanlardır. Aynı şekilde kendilerine **Kırmanc**, dillerine **Kırmancki** veya **Dımlı/Dımulı** diyenler ise yalnızca Alevilerdir. Aynı dili konuştukları, büyük olasılıkla aynı orijinden oldukları ve yan yana yaşadıkları halde Sunni-Alevi bölünmesi, tarih içinde Kırmançlar ile Zazaları iki ayrı halka dönüştürmüştür. Kırmançlar, Zazaları; Zazalar da Kırmançları kendinden saymazlar. **Bu örnekte din birliğinin, ulusu oluşturan faktörler arasında belirleyici öge olarak öne çıktığını görmekteyiz...**" ¹³⁸ Sözüün özü, S. Cengiz, dar bölgencilik (sadece Dersimcilik) ve mezhepçilik (Alevilik) yapmakta; bilimsel çalışmalar ile halk arasında din, mezhep vb. çelişkilerden kaynaklanan yanlış düşünceleri (Zaza Kırmanc değil, Kırmanc Zaza değil gibi) birbirine karıştırmaktadır. Pamukçu'yu ne kadar eleştirse de, Cengiz'in gidip gideceği yer, dar anlamda Alevi bağnazlığıdır. Madem ulusu oluşturan faktörlerden birisi din birliği idi, o zaman neden İslam dünyası başlangıçta Şii-Sunni; sonra da başka mezhepler adı altında bin parçaya bölündü? İran ile Dersim neden bir değil? Bu bir yana, Cengiz'in "Kırmanc Aleviler, Zaza ve Kürt değildir" yolundaki yanlış görüşü de, (daha sonraki bir yazısında belirtmişti) esas olarak Minorsky'nin şu ünlü Deylemler-Zazalar bağlantısı tezine ve bu arada Ermenistan milliyetçilerinin Kürdistan üzerindeki iddialarına dayanmaktadır. S. Cengiz, bu konuda iki-üç seyahatname notundan başka bir kanıt getiremiyor ki; bu, gezginlerin de bilimsel görüşlerinin ne oranda sadece gezi notu ve hangi ölçüde bilimsel olduğu henüz kanıtlanmamıştır. Kaldı ki, folklor araştırmaları ile bir halkın uluslaşma sürecine gelesiyeye dek olan dil, kültür, tarih (yatay ve dikey açıdan) birliklerinin ve rilerini birbirine karıştırmamak gerek.

Yine de, bizler, doğru veriler ışığında yapılacak her türlü araştırmaya ve bilimin doğru kabul edeceği her türlü tartışmaya açığız. Daha açık bir ifadeyle "Zazaların Kürt olmadığını, Zazaca'nın da Kürtçe'nin bir lehçesi olmadığını" kanıtlayacak her belgeyi tartıştıktan sonra kabule hazırız. Aksi taktirde, "Kürtler yoktur; onlar dağ Türkleridir. Kürtçe,

138) Desmala Sure (Kızıl Sancak), Dersim Komünist Hareketi, s-1, Kanun 1991.

Türkçe'nin bir lehçesidir. Farsça'dan kaynaklanan derme-çatma bir dildir" diyen hemen bütün Türk, Fars ve Arap egemenlerinin inkarcı konumuna düşeriz.

3) **Lur/Lor Lehçesi:** Luristan bölgesi, özellikle de burada oturan Lur'lar, tartışma konusudur. Doğubilimciler bu noktada ikiye ayrılıyorlar. Bir kısmı, Lur'ların Kürt halkından olmadıklarını ancak Kürtlere çok yakın etnik bir topluluk olduklarını söylüyor. Günümüzdeki toplam sayıları (Lur'lar yaklaşık olarak 900 bin, Baxtiyari'ler yaklaşık 600 bin) 1.5 milyonun üzerinde olan bu topluluk için çoğunluğun belittiği görüş işe şöyle: "Lur'lar ile Baxtiyar'lar Kürt halkındandır".¹³⁹

Günümüzdeki Lur'lar Kermanshah dolaylarındaki Ab-ı Diz ırmağının kuzeyinde otururken, Baxtiyar'lar aynı nehrin güneyinde ama doğu kısmına doğru olan bölgesinde bulunmaktalar.

Lur'ların kökeni hakkındaki görüşleri şöyle derleyebiliriz:

Tarih-i Guzide: "Lur topluluğu, Derbend boğazından gelmedir. Bu Derbend'e yakın olan bölgede Lur adıyla bir şehir bulunmaktaydı. Bu kentin şöhreti nedeniyle burada oturanlara Lur denildi".¹⁴⁰

Tarihçi Yakut El Hamavi: "Lur'lar, Huzistan ile Asfahan bölgesindeki dağlarda oturan ve Kürt kavminden olan bir topluluktur".¹⁴¹

Şeref Han Bedlisi: "Kürtler dil ve gelenek yönünden dört kısma ayrılırlar: Kurmanc, Lur, Kelhur, Goran.."¹⁴²

Alman Dr. Fritz: "Lur'lar, İran'daki Kürtlerin bir koludurlar. İran Kürtleri lehçe ve dil yönünden iki büyük dala ayrılırlar: Kürtçe konuşanlar ve Lurca konuşanlar".¹⁴³ Bu görüşe, ünlü doğu bilimcilerden John Malcolm, Hassel, Brown gibileri de katıldılar.

Osmanlı tarihçisi Ahmed Cevdet Paşa: "Lur, Baxtiyari, Goran ve Lek topluluklarının hepsi tek bir halktırlar; aynı kökenden gelirler. Herbiri kendi arasında birçok dala ayrılır. Bunlar İran topraklarının asil yerlileridir..."¹⁴⁴

139) Zübeyr Bilal-İsmail, age., s. 65.

140) Aktaran M. E. Zeki Beg, age., s. 16.

141) Age., s. 17.

142) Şerefname, age., s. 20.

143) M. E. Zeki Beg, s. 18. Yazar, bu kitabın, "Kürtler" adıyla 1916'da İstanbul'da resmi Türkçe çevirisinin yapıldığını belirtiyor.

144) Türk Tarihi, I. cilt, s. 342'den aktaran M. E. Z. Beg, age., s. 18.

Kürt Tarihçisi M. Emin Zeki Beg: "Lur'ları Kürtlerden saymayan görüşler yanlıştır. Bunlar Lur lehçesiyle Farsça arasında, sözümona bir dil yakınlığına dayanarak böyle bir iddiada bulunuyorlar. Oysa iki noktada yanılıyorlar. Bir; Lur lehçelerinden dördüncü olan Lurasli/Fili, Farsça'dan daha çok Kürtçe'ye yakındır. İki; Lur topluluğu, kendilerinin Kürtlerden olduklarını ve Kürtçe'ye yakın bir lehçe konuştuklarını bizzat belirtiyorlar. Lur'lar kendi aralarında dörde ayrılıyorlar: Memêsanî, Kewê Gelui, Bextiyarî ve Lurasli. Çoğunluk Şii mezhebini benimsiyor. Kürt olduklarından hiç kuşku duyulmayan Lek aşiretleri de 'Ali İlahî' mezhebindedir... Lurasli boyunun konuştuğu dil olan Fili ya da Küçük Lurca, Farsça'dan daha çok doğu Kürtçesi'ne benzemektedir".¹⁴⁵

İranlı Kürt Dr. Abdurrahman Kasımlı: "Ab-ı Diz ırmağının kuzeyinde oturan Lurları Kürt sayıyoruz. Tarihi olarak kanıtlanmıştır ki, Lur'lar ve Kürtler sürekli olarak birlikte ve yan yana yaşamışlar; Kürtler Guti kavminin bir kabile boyu olarak tarihe geçerken, Lur'lar ise Lulu kabilesinin bir boyunu oluşturmuşlar. Her ikisi de Zağros kabile konfederasyonlarındaki iki boy olup, MÖ 2500 yıllarında birbirlerine çok yakın hatta bitişik biçimde yaşıyorlardı. Bu Zağros bölgesi, eskiden başlıbaşına bir diyar durumunda olup, MS 13. yüzyıla kadar Araplarca (El Cebel), yani dağlık bölge olarak adlandırılan bölgenin bir parçası da İran Kürdistanı ile Luristan idi".¹⁴⁶

Reşid Yaseî: "Kassitler, Irak'a girip Hammurabi sülalesini devirdiklerinde tarih MÖ 2000'li yılların ortalarını gösteriyordu. Dağlık bölgenin ve Luristan'ın en eski sakinlerinden olan Kassitler ile şu anda bölgede oturan Lur'lar arasında güçlü bir bağlantı vardır".¹⁴⁷

Şu anda Kermanshah bölgesinde konuşulan Kürtçe ile Lur lehçesi arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır.¹⁴⁸ Zaten Zend adı verilen bölgede yaşayan Lurların önderi Kerim Han idi¹⁴⁹ ve 18. yüzyılda bu Zend bölgesinde Kürtçe konuşan en ünlü kabileler Lurlar olup, daha sonra İran şahlığının tahtına

145) M. E. Z. Beg, age., s. 17-343-344.

146) Kürdistan ve Kürtler, Arapça basımı, Beyrut, 1970-s. 356-357.

147) Kürt ve Kökeni, Tahran, 1956, s. 23.

148) Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 66.

149) Orta Asya Halkları, Moskova, 1957, s. 266. Rusça'dan aktaran Z. Bilal İsmail age., s. 67.

oturdular. Bu tarihte Kürt olarak sayılan kabiler arasında Lur'lar, Kelhurlar, Mukriiler ve Zengene'ler bulunuyorlardı.¹⁵⁰

Lur lehçesi ile Farsça arasında yakınlık olduğunu söyleyenler için bir tablo.

Farsça	Lur lehçesi	Türkçe anlamı
Miknem	Eyknam	yapıyorum
Mixrem	Eyxrem	satın alıyorum
Adem	Adom	Adem (insan)
Pel	pil	köprü
Me dehm	Eydhem	veriyorum
Xane	Xona	ev
Ceme	Cowa (Baxtiyarca)	giyecek (elbise)
İy şan	İysa (Lurca)	onlar (zamir)
Anha	Eygal	onlar (işaret sıfatı)
Enira gereft	Yuna got	bunu alıyorum ¹⁵¹

Anlaşılabacağı üzere, Farsça ile Lurca arasında sözcük benzerlikleri yok değil. Ancak kelime çekimi ve cümle yapısında tümüyle farklı. Ayrıca iki dil arasında telaffuz/seslendirme farklılıkları da bulunuyor. Lurca sözcükleri Kürtçe'nin Süleymaniye Soranca lehçesiyle karşılaştırdığımızda daha yakın bir seslendirme ve yazım görebiliriz. Örneğin Lurca da **Eyknam** ifadesi, Süleymaniye ağzında **Eykem/Ekem** olabiliyor. Yine Lur dilindeki **Eydhem** Süleymaniye ağzında **Eydem**; **Yuna got** sözcüğü ise **Emeyigert** şeklinde söylenebiliyor.

Bunun dışında göçebe aşiretlerin konuştukları Ardelani (eski ve yenisi) lehçesi, bir zamanlar orta İran bölgesinde hayli yaygın olan Tacik lehçesiyle önemli ölçüde benzeşen (hatta Tacik lehçesinin aslı olduğu söylenen) Avramani lehçesi, Kirmanşah, Kelhori, Lek, Caf, Mukri, Kerusi, Yezidi, Bazidi Sehnei, Rejari, Leki, Xocarandi gibi lehçelere de yerel düzeylerde rastlamak mümkün. Belki de bu çokluk yüzünden, Osmanlı gezgini ünlü Evliya Çelebi, Kürtçe'nin 15 lehçesi olduğunu yazmıştır.¹⁵²

150) Dr. Hidayeti, *Tarihê Zend (Zend Tarihi)*, Tahran, 1956, s. 78.

151) M. E. Zeki Beg, age., 344.

152) Age., s. 340-341-344. Ayrıca Zübeyr Bilal İsmail, age., s. 67.

Dördüncü Bölüm

Kürt Dilinin Yapısı

A- Giriş¹

Dil nedir? İnsanların duygu, düşünce ve dileklerini anlatmak için kullandıkları işaretlerin-daha çok ses işaretlerinin-hepsine birden dil denir. Dillerin türeyişi, insanoğlunda en çok merak uyandıran sorunların başında gelir. Birçok filozof ve dilbilimci bu ilginç ve güç konuyu incelemeye, derinleştirmeye çalışmış; türlü kuramlar ileri sürmüşlerdir.

Fransız filozofu Jean Jacques Rousseau (1712-1778) bu konuyu açıklamanın güçlüğüne şöyle anlatıyor: "Gittikçe çoğalan güçlüklerden ürktüğüm ve dillerin kendiliğinden doğup, sıf beşeri araçlarla kurulmuş olmasının imkansızlığına inandığım için, toplum mu dili yaratmıştır, dil mi toplumun kurulmasına yol açmıştır konularının tartışmasını isteyene bırakıyorum". Her durumda biz, meseleyi diyalektik, yani karşılıklı etkileşim ve dönüşüm süreci içinde görmek zorundayız.

Dillerin doğuşu hakkında fikir edinebilmek için, hayal ve tasarlama yoluyla en eski çağlara, ilk insanlara kadar ilerlemek gerek.

1) Bu başlık altındaki bölümün pek çok kısmı, Tahir Nejat Gencan'ın Dilbilgisi (Lise: I-II-III), Kanaat yayınları, İstanbul, 1972, onikinci Basım, s. 5-6-7-8-9-10-11-12-13-34. sayfalarından ayıklanarak alınmıştır. Belli paragraflardaki örnekler bize aittir. Dil uzmanlarına yapılan göndermeler ise T. Nejat Gencan'ın aktarmasıdır. Kürtçe'ye ilişkin örnekler de tarafımızdan verilmiştir. (FB)

İlk insanlar, henüz adamsı (antropoide) varlıklar iken öbür canlılardan farklı bir tarafları yoktu. Çünkü hayvanların bile kendi aralarında, az-çok anlaştıklarını görebiliriz. Dikkat edilirse, ispinoz kuşunun her gün telaşlı telaşlı "fink, fink, fink" diye öttüğünü, ama keyfi yerindeyse tek bir sesle "fink" diye ötmeye başladığını görürüz. Yuvaya yaklaşan tehlikeyi gören karga veya saksagan için de böyle bir örnek verilebilir. Kedi veya yılan gören kargalar "gak!. gak!." diye çığlıklarını sıklaştırırlar.

Paraguay'da uzun yıllar araştırma yapan Ranger, maymunların davranışlarını şöyle açıklıyor: "Bu cins maymunlar, yaşadıklarını anlatmak için hırıltı ile ıslık arasında bir ses çıkarırlar. Öfkelerini, sabırsızlıklarını da daha pes perdeden hu hu demekle bildirir; acı ve korkularını da keskin bağırışlarla belirtirler". Kuşkusuz oyun babından boğuşan iki köpeğin sesi ile kavga babından kapışan iki köpeğin sesi, yine düşman ile dost karşı köpek havlaması tümüyle farklı tonlarda çıkar.

Alman bilgini Wilhelm Vundt, seslerin gelişim sürecini şöyle anlatır: "Dil (konuşma) seslerinin ilk başlangıcı, nefes havasıyla harekete getirilen ses aygıtının çıkardığı...hayvani seslerden ibarettir. Kurbağa, kaplumbağa, timsah gibi hayvanlarla bir kısım kuşların ve memelilerin çıkardıkları sesler bu çeşittendir. Engerek yılanlarının, bazı balıkların ve böceklerin pul ve kanatlarını sürtüştürerek çıkardıkları sesler de bu türden sayılmaz. Bu sesler, önce içgüdüye bağlı iken daha sonra isteyerek kullanılan bir anlatma aracı olmuştur. Böylece hayvani sesler, önce sade bir bağırıtıdan ibaret iken sonradan gitgide perdeli ses haline gelmiştir. Ötücü kuşlar bunun örneğini vermektedirler. Ancak bunların sesleri boğumlu değildir". Hayvan sesiyle insan sesini ayıran fark da burada yatar. Hayvanlarda sesler boğumlanmadan çıkar; halbuki insan sesi boğumludur. Hayvan ile insan arasındaki en önemli ayrılık ise şudur: Hayvan, ancak doğuşun verdiği birkaç yetenekle kalır; onu çeşitlendirip ilerletmez, yaşayışında en ufak bir değişme görülmez. İnsan, durmadan yeni şeyler bulan yeteneklere sahiptir. İnsanoğlu, konuşmayı, uygarlık yolunda

bir hayli ilerledikten sonra bulmuştur. Rus araştırmacı N. Y. Marr şöyle der: "Dil, isteyerek yaratılmış değil; kendiliğinden teşekkül etmiştir. Bunun için de binlerce, onbinlerce değil, yüzbinlerce yıl geçmiştir".

İnsanlar arasındaki ilk anlaşma yolu, el işaretleriyle başladı. Buna El Dili diyenler de var. Bu durum binlerce yıl sürüp gitti. Günümüzde El Dili'nin önemli izlerine Gürcistan ile Kafkasya'nın birçok yerlerinde, Avustralya kabileleri arasında, Orta Anadolu ve Kürdistan'ın birçok köyünde gelenek ve göreneklere bağlı olarak, konuşma yerine işaretlere dayanır. Sözelimi kaynata gelinine, gelin de kaynatasına işaretlerle karşılık verirler. El, yüz ve gövde işaretlerine bazı sesler katılınca, anlatım yolu genişlemiştir. Uygarlık yolunda ilerlemeyi sürdüren insanoğlu, kaba el-kol işaretlerinin yanı sıra kullanılan seslerin daha kolay anlaşma aracı olduğunu görmüş; buraya daha fazla ağırlık vermiştir. Bu yüzden önceleri hayvanları gibi yazıya gelmez seslerin zamanla boğumlaşmasından doğan, gittikçe keskinleşip yaygınlaşan ilk heceler ve ilk kelimeler doğmuştur.

20. yüzyılın ünlü dilbilimcilerinden Fransız Antoine Meillet, ses dilinin kaynağını araştırırken ağız jestlerini başlangıç sayıyor. Bu düşüncesini kanıtlamak için ileri sürdüğü örneklerden biri de İngilizce Room sözcüğü. "Oda, koğuş" anlamındaki bu kelimenin söylenişinde ağzın yansıma hali aldığına dikkati çekiyor. Buna karşılık 19. yüzyıl dilbilimcilerinin öncülerinden Alman Wilhelm Humboldt, dillerin türeyişini açıklamanın güçlüğüne dikkat çekiyor. Ama aynı zamanda bilimsel geleneklere uyararak türeyişte yansıma (onomatope) seslerin önde olduğunu kabul ediyor.

İnsan duyan, hayal eden, düşünen ve gereksindikçe arayıp bulmaya çalışan bir varlık. Binlerce ve belki de yüzbinlerce yıl süren bu arama ve bulmalardan uygarlık doğmuştur. Bu düzlemde dil, uygarlığın en önemli temelidir. Tek başına yaşamının güçlüğü, insanoğluna toplu yaşama gereğini buldurdu. Toplu yaşamaya başlamak demek, uygarlık yolunda ilk adımı atmak anlamına gelir. Ama henüz uygarlık değildir bu.

Orta yerde bir topluluk ve toplu hayat olunca, anlaşma diye

bir mesele de bulunuyor. Aslında ikisi de karşılıklı diyalektik bir temele dayanır. Yani hem seslerin boğumlaşarak Ses Di- li'nin gelişmesi ve El Dili'nin yerini alması (diğer maddi şartlar ile birlikte) toplu hayata yol açtı, hem de toplu hayat Ses Di- li'nin gelişip bir üst aşamaya sıçramasına neden oldu.

Topluluk arasında anlaşma gereği, işaret dilinin yetmediği noktada daha fazla hissedilir oldu. Ses işaretlerinin gelişmesiyle de kelimeler doğdu.

İyi güzel de, "İlk hangi kelimeler doğdu?". Bu, zihinleri pek kurcalayan bir soru. Her şeyde olduğu gibi, bunun da maddi temelinin olması gerek. Yani bir ihtiyaçtan kaynaklanması şart. İnsanoğlunun en çok kullandığı şey el ise, ilk seslendirmenin yani ilk kelimenin el olarak doğması gerektiğini ileri sürenler var. Ama bunun yanı sıra, akla yatkın diğer ihtiyaçlar şöyle sıralanabilir: **Su, yemek, av, gök, güneş...**

İnsanoğlu binlerce yıl, sadece gördüğü, dokunduğu ve işittiği somut şeyleri adlandırmıştır. Soyut düşünce olmadığı için (insanoğlunun düşünce evrimi o düzeye erişemediği için), totem ve kutsal kabul edilen varlıklar da somut şeylerden oluşmuştur. Kimi taş, tahta, demir gibi heykellerdir. Kimi de in- san/hayvan türünde simgeler ile varlıklardır.

Ama bir sonraki aşamada, insanoğlunun doğa karşısındaki güçsüzlüğü ve bazı doğal olayların (tufan, şimşek, yıldırım, ateş) yorumlanmasındaki çaresizliği ortaya çıkınca, bunlar ile somut tapınçlar (totem ve kutsal şeyler) arasında soyut bir köprü kurulmuştur. Soyut isimlendirmeler (kötü ruh, iyi ruh, tanrı gibi) buralardan kaynaklanmıştır.

Soyut varlık ve kavramları düşünmeye başlayan insanoğlu, buradan yola çıkarak onların tanımlarını yapmaya ko- yulmuştur. Buradan da sıfat denilen dilbilgisi kurallarından bir tanesi daha ortaya çıkmıştır.

Dilbilgisi kurallarından zarf, zamir, edat ve bağlaç'ların or- taya çıkışı çok daha sonraki bir aşamaya denk düşer.

İlk kelime'nin bulunuşuna dönersek, sözgelimi ilk sözcük ol- duğu varsayılan el, çeşitli dillerdeki ilk anlamını Tanrı olarak almıştır. Halk, kuvvet... gibi kavramlar da bundan türemiştir. Tanrı anlamına gelen bu kelime, insanlığın avcılık

bir hayli ilerledikten sonra bulmuştur. Rus araştırmacı N. Y. Marr şöyle der: "Dil, isteyerek yaratılmış değil; kendiliğinden teşekkül etmiştir. Bunun için de binlerce, onbinlerce değil, yüzbinlerce yıl geçmiştir".

İnsanlar arasındaki ilk anlaşma yolu, el işaretleriyle başladı. Buna El Dili diyenler de var. Bu durum binlerce yıl sürüp gitti. Günümüzde El Dili'nin önemli izlerine Gürcistan ile Kafkasya'nın birçok yerlerinde, Avustralya kabileleri arasında, Orta Anadolu ve Kürdistan'ın birçok köyünde gelenek ve göreneklere bağlı olarak, konuşma yerine işaretlere dayanır. Sözgelimi kaynata gelinine, gelin de kaynatasına işaretlerle karşılık verirler. El, yüz ve gövde işaretlerine bazı sesler katılınca, anlatım yolu genişlemiştir. Uygarlık yolunda ilerlemeyi sürdüren insanoglu, kaba el-köylü işaretlerinin yanı sıra kullanılan seslerin daha kolay anlaşma aracı olduğunu görmüş; buraya daha fazla ağırlık vermiştir. Bu yüzden önceleri hayvanları gibi yazıya gelmez seslerin zamanla boğumlaşmasından doğan, gittikçe kesinleşip yaygınlaşan ilk heceler ve ilk kelimeler doğmuştur.

20. yüzyılın ünlü dilbilimcilerinden Fransız Antoine Meillet, ses dilinin kaynağını araştırırken ağız jestlerini başlangıç sayıyor. Bu düşüncesini kanıtlamak için ileri sürdüğü örneklerden biri de İngilizce Room sözcüğü. "Oda, koğuş" anlamındaki bu kelimenin söylenişinde ağzın yansıma hali aldığına dikkati çekiyor. Buna karşılık 19. yüzyıl dilbilimcilerinin öncülerinden Alman Wilhelm Humboldt, dillerin türeyişini açıklamanın güçlüğüne dikkat çekiyor. Ama aynı zamanda bilimsel geleneklere uyarak türeyişte yansıma (onomatope) seslerin önde olduğunu kabul ediyor.

İnsan duyan, hayal eden, düşünen ve gereksindikçe arayıp bulmaya çalışan bir varlık. Binlerce ve belki de yüzbinlerce yıl süren bu arama ve bulmalardan uygarlık doğmuştur. Bu düzlemde dil, uygarlığın en önemli temelidir. Tek başına yaşamının güçlüğü, insanoglu'na toplu yaşama gereğini buldurdu. Toplu yaşamaya başlamak demek, uygarlık yolunda ilk adımı atmak anlamına gelir. Ama henüz uygarlık değildir bu.

Orta yerde bir topluluk ve toplu hayat olunca, anlaşma diye

bir mesele de bulunuyor. Aslında ikisi de karşılıklı diyalektik bir temele dayanır. Yani hem seslerin boğumlaşarak Ses Di-
li'nin gelişmesi ve El Dili'nin yerini alması (diğer maddi şartlar
ile birlikte) toplu hayata yol açtı, hem de toplu hayat Ses Di-
li'nin gelişip bir üst aşamaya sıçramasına neden oldu.

Topluluk arasında anlaşma gereği, işaret dilinin yetmediği
noktada daha fazla hissedilir oldu. Ses işaretlerinin gelişmesiyle
de kelimeler doğdu.

İyi güzel de, "İlk hangi kelimeler doğdu?". Bu, zihinleri pek
kuralgalayan bir soru. Her şeyde olduğu gibi, bunun da maddi
temelinin olması gerek. Yani bir ihtiyaçtan kaynaklanması şart.
İnsanoğlunun en çok kullandığı şey el ise, ilk seslendirmenin
yani ilk kelimenin el olarak doğması gerektiğini ileri sürenler
var. Ama bunun yanı sıra, akla yatkın diğer ihtiyaçlar şöyle
sıralanabilir: Su, yemek, av, gök, güneş....

İnsanoğlu binlerce yıl, sadece gördüğü, dokunduğu ve
işittiği somut şeyleri adlandırmıştır. Soyut düşünce olmadığı
için (insanoğlunun düşünce evrimi o düzeye erişemediği için),
totem ve kutsal kabul edilen varlıklar da somut şeylerden
oluşmuştur. Kimi taş, tahta, demir gibi heykellerdir. Kimi de in-
san/hayvan türünde simgeler ile varlıklardır.

Ama bir sonraki aşamada, insanoğlunun doğa karşısındaki
güçsüzlüğü ve bazı doğal olayların (tufan, şimşek, yıldırım,
ateş) yorumlanmasındaki çaresizliği ortaya çıkınca, bunlar ile
somut tapınçlar (totem ve kutsal şeyler) arasında soyut bir
köprü kurulmuştur. Soyut isimlendirmeler (kötü ruh, iyi ruh,
tanrı gibi) buralardan kaynaklanmıştır.

Soyut varlık ve kavramları düşünmeye başlayan insanoğlu,
buradan yola çıkarak onların tanımlarını yapmaya ko-
yulmuştur. Buradan da sıfat denilen dilbilgisi kurallarından bir
tanesi daha ortaya çıkmıştır.

Dilbilgisi kurallarından zarf, zamir, edat ve bağlaç'ların or-
taya çıkışı çok daha sonraki bir aşamaya denk düşer.

İlk kelime'nin bulunuşuna dönersek, sözgelimi ilk sözcük ol-
duğu varsayılan el, çeşitli dillerdeki ilk anlamını Tanrı olarak
almıştır. Halk, kuvvet... gibi kavramlar da bundan türemiştir.
Tanrı anlamına gelen bu kelime, insanlığın avcılık

dönemlerinde kartal, orman, meşe; Taş Devri'nde ise taş, kaya, dağ anlamlarını içeriyordu.

Gök kelimesi, ilkel topluluklarda daha çok kubbe, kemer, tapınak vs anlamında kullanılıyordu.

Dillerin temelini kuran bu ilk kelimelerin doğuşunu açıklayan çeşitli kuramlardan ikisi önemlidir. Bu kuramlardan biri, kelimelerin doğuşunu iki temele bağlar:

a) **Ünlemlere:** Yani duyulan acının veya heyecanın etkisiyle ağızdan çıkan "ah! oh! a! vah! ay!." gibi asıl ünlemlerin, az-çok değişimlerle dillerde bulunması halidir. İlginçtir, bu ünlem sözleri hemen her dilde yaklaşık biçimde bulunur.

b) **Yansımalara:** Daha çok varlıkların sesini yansılamaya (taklit etmeye) dayanır. Hemen her dilde doğa seslerini bulmak mümkün: Gürültü, miyavlama, patlamak, çingirak, üfürük, dümbelek, kırmak, çizmek, guguk kuşu, karga... gibi sesler buna dayanır. İngilizce'de Guguk kuşuna Cuckoo, Fransızca coucou, eski Yunanca kokkyx, Sanskritçe coculus denir. Yine karga kelimesinin Arapça anlamı ğurab, Sanskritçe karava, Latince carvus, eski Rumca korone, eski yüksek Almanca kraban'dır....

Buradan yola çıkarak, ilk dilin "daha çok şarkıya benzediğini; çünkü seslerin bunda büyük rol oynadığını" ² söyleyebiliriz. Aynı görüşte olan Danimarkalı Otto Jepsen ise şöyle diyordu: "Ancak bu şarkı mahiyetindeki sesleri meydana getiren sadece cinsel zevk ve sevgi değil; aynı zamanda zafer ve yenilgi duyguları idi. Bu duygusal ihtiyaçlar yavaş yavaş fikirleşerek dilek ve düşünceleri anlatmaya yer vermiştir. Bu suretle yavaş yavaş cümle şekilleri meydana gelmeye başlamıştır; yani önce ağır, kapalı, anlaşılması güç olan dil, gittikçe açıklık, düzgünlük, kolaylık ve kıvraklık kazanmıştır".

İlk kelimeler, konuşma dili, yeryüzünün belli bir bölgesinde doğmuş değildir. Bir kaynaktan gelişip sonraları yavaş yavaş değişerek başkalaşan dillerin tümüne birden soydaş diller denir.

2) Jean-Jacques Rousseau.

Dilin aynı zamanda uygarlığın en önemli temeli olduğunu söyledik. Bir toplumsal olgu olarak diller, çok eski çağlarda bile, onu kullanan insanlar tarafından önemsenmiş, sevilmiş ve hatta araştırmalara konu olmuştur. Çünkü kelimeler, ya du-yularla kazanılmış şeyleri ya da zihinle kazanılmış kavramları bildirir ve bunların yerli yerinde kullanılmaları gerekir. Yerinde kullanılmayan kelimeler ve kavramlar, zihinde yanlış ve bozuk izlenimler bırakır. Tepkilere yol açar ve düşünce zincirini karmaşıklığa sevk eder. Ünlü çin filozofu Konfüçyüs (MÖ. 4. ve 5. yüzyıl) şöyle der: "Hükümdar olsaydım, her şeyden önce ke-limelerin yerli yerinde kullanılmasını sağlamaya bakardım". İlk Kürt peygamberi Zerdüş't, "Söz, iyi söylensin" diye buyruk vermiştir.

Eski Hintlilerde ses bir Tanrı'dır; söz kutsaldır ve Veda gibi ebedidir. Kürtçe'nin de ikinci köken olarak bağlandığı Hint-Arî dil kümesindeki Sanksritçe dilbilgisi, MÖ 4. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen, sadece bu dilin değil, herhangi bir dilin temel bilgisi sayılacak olgunluktur.

Eski Yunan'daki dil çalışmaları da, Eflatun'dan önce yaşamış olan ünlü Filozof Demokritos (MÖ. 5. yüzyıl) ve Pytagoras (MÖ. 6. yüzyıl) dili bir bilim konusu yapmaya çalışmışlardır.

Ortaçağ Arap dilcilerinin tükenmek bilmeyen çalışma ve tartışmaları, hemen her ulusu imrendirecek sonuçlar vermiştir. 18. yüzyıl filozofları da, dillerin türeyişi üzerine bir hayli kafa yormuşlardı.

Fransız Jean Jacques Rousseau, şöyle der: "Dillerin farklılığı iklimlerle ilgilidir. Güney dilleri ihtiyacın değil, zevkin kızıdır; canlı, vurgulu ve aksanlıdır. Yaşamın daha sert oldu-ğu kuzey dilleri ise daha sert, daha katı, pürüzlü ve boğumsuzdur". Bir ölçüde doğrudur.

İnsanlar ilerleyip diller geliştikçe, anlaşma ve kaynaşma ih-tiyacı daha da arttı. Bu arada düşünceyi toptan anlatmaya ya-rayan şekillerin güçlüğü, daha kolay yollar aramak gereğini doğurdu. İlk şekiller ve çivi türündeki ilk yazıların Yukarı Me-zopotamya-Zağros bölgesinde ortaya çıktığı varsayılıyor. Ni-tekim Kürt topraklarındaki Batman (Hellin Çem), Ergani (Qote Ber Çem), Silvan (Nevala Çori/Nevala Çoli) gibi yerlerdeki ilk

yerleşim merkezlerinin tarihi, MÖ 10.600 veya 11.000 yıl öncesine kadar uzanıyor. Benzer biçimde çok ilkel biçimde de olsa Kürtlerin ataları tarafından MÖ 3000'li yıllarda yazılan çivi yazısı bulunmuştur. Bu yazının bulunuşu, Mısır'daki çivi yazısının bulunuşundan tam 1000, Hindistan'dakinden de 1500 yıl kadar önceye denk düşer.³

Mısır'da uygarlığın son dönemlerinde hiyeroglif denen bir tür çivi yazısından daha kolay; varlıkların resimlerini çizmekten ziyade, düşünceleri teker teker anlatmaya yarayan ve hece temeline dayanan bir yazı daha kullanılmıştır: **Hiyeratik**.

Ayrıca eski Mısır'da oldukça kolay ve çabuk yazılabilen bir halk yazısı daha vardı. Avrupalılar buna "demotik" diyor. Çin ve Japonların yazıları da bir çeşit resim-yazıdır. Güney Amerika'da eski Peru yerlilerinin kurdukları İnka uygarlığının yazısı düğüm-yazıdır ki, Kipu adını alır. Bir metre boyundaki sicim-iplere atılan boğum yüksekliği ile boğum sayısı ve renklerle anlatılmaya çalışılan bir dildir bu.

Sonuç olarak tarihten önce başlayan grafik belirtiler şu süreci izlemiştir:

- a) Eşyadan yazı,
- b) Fikir anlamlı resim-yazı,
- c) Cümle anlamlı resim-yazı
- d) Kelime anlamlı resim-yazı
- e) Hece yazısı

Sesleri yazmaya yarayan işaretlerden her biri sonradan geçişerek harf olurken, bir dilde kullanılan harflerin hepsine birden de alfabe dendi.

B- Kürtçe'nin Yapılış İlkeleri

Dil üzerindeki bilimsel çalışmalar 19. yüzyılda hızlanır. Günümüzde 2000 dilden fazla dil üzerinde çalışma yapıldı; dil yapıları ve dilbilgileri incelendi. Bu düzlemde dünya dilleri biçimsel olarak üç; yapısal olarak yedi ana kümeye ayrıldı.

3) Dr. Cemşid Bender, Mezopotamya Kültür Merkezi konferans notları, 19. 6. 1993, s. 8.

A) Biçimsel Kümeler:

1) **Tek Heceli Diller:** Bu dillerde bütün kelimeler bir hecelidir; söz içinde değişikliğe uğramazlar. Çince, Tibetçe, Anamca ve Japonca.

2) **Bitişken Diller:** Buna kök kelimeye dar anlamda ek alan dil kümesi de denilebilir. Bu dillerde kök değişmez. Türeme ve çekim, eklerle olur. Türkçe'de hiçbir kök değişmez; sadece sonuna ek alır. Mesela "görmek" kelimesinin kökü "gör"dür ve bu bütün "görmek" mastarının türevlerinde aynı şekilde kalır: Gördüm, görüyorum, Görürüm, Göreceğim, Görmüştüm..... Türkçe, Macarca ve Fince bu dil kümesindedir.

3) **Bükünlü Diller:** Bu dillerde kelimeler türlü şekiller gösterir. Türeme ve çekim, bu şekil değişikliğiyle olur. Yani hem başa hem de sona ek alabilen ve kök değişikliğine uğrayan dillerdir. Dünyanın gelişmiş dil ailesi sayılan bu diller arasında Hint-Avrupa dilleri, Kürtçe, Farsça, Arapça, İngilizce vs. bulunur.⁴

B) Yapısal Diller:

1) Hint-Avrupa Dil Ailesi

A) **German Dilleri:** Almanca, Flemenkçe, İngilizce, İskandinav dilleri

B) **Romen Dilleri:** Latince, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Romence

C) **Slav Dilleri:** Rusça, Bulgarca, Sırpça, Polonca, Slovakça,

D) **Hint-Ari Dilleri:** Farsça, eski Farsça (Ahamenişçe), Orta Farsça (Pehleviçe, Yeni Farsça, Ermenice, Kürtçe

2) **Sami Dil Ailesi:** Akadça, İbranice, Arapça, Aramice (Süryanice), Asurca, Habeşçe

3) **Bantu Dil Ailesi:** Afrika dillerinin yer aldığı küme

4) **Çin ve Tibet Dil Ailesi:** Çince ve Tibetçe

5) **Ural-Altay Dil Ailesi:**

A) **Ural Dilleri:** Macarca, Fince, Çeremişçe, Mordvince, Ostyakça, Vodyakça, Vogelca

4) Tahir Nejat Gencan, age., s. 11. Ayrıca Sabah Kara, Kürt Kimliği ve Kürt Dili, Kürt Sorunu Forumu, Mazlum-Der, s. 305-306.

5) Sabah Kara, age., s. 306-307.

B) Altay Dilleri: Türkçe, Moğolca, Tunguzca, Azerice

6) Güney Amerika Dil Ailesi

7) Uzakdoğu ve Avusturalya Dil Ailesi⁵

Buradan yola çıkarak, Kürtçe'nin;

a) cümle yapısı, yani Arapça Nahiv/nehev denilen şey,

b) kelime yapısı, yani Arapça sarf denilen şey bakımından Hint-Avrupa dillerinin içinde yer aldığını kolaylıkla söyleyebiliriz.⁶ Zaten Zerdüş'tün yazdığı Avesta kitabına bakılırsa, kullanılan dilin gayet ritmik ve lirik olduğu, heceleme (İngilizce syllable, Arapça makta'i) vezniyle yazıldığı kolaylıkla görülür ki Kürtçe'de buna Kîtkî adı veriliyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi Pehlevi dili, Avesta'nın İskender tarafından yakılan külleri arasından çıktı; bu kitabın önemli kelimeleri ve ifadelerini ödünç alarak edebiyat alanındaki değerli yerini korudu ve bu yerini Dari (günümüz arı Farsçası) diline hiç bırakmadı. Bakınız ünlü şair Ömer Hayyam buna ilişkin ne diyor: "Bulbul, be Zebani Pehlevi bagul zerd/Feryad Hemi zed-duke men bayed Xord".⁷ Burada önemli olan birinci musradaki şu anlamdır: Bülbül gülü Pehlevi diliyle dertleşip bezeniyor...

Avesta dilinden Pehlevi'ye geçen Kürtçe sözcüklere ilişkin bir örnek:

Avesta	Pehlevi	Kürtçe	Türkçe
Mırge	Muru	mır-mamır (mırışk)	Tavuk
Kerm	Germ	Germ	sıcak
Vehreg	gureg	gureg/gur	kurt
darice	deraj	derij/direj	uzun
dese	deh	deh	on
vefr	befr	befr/berf	kar ⁸

Aynı biçimde gerek günümüz Farsçası (Darice) gerekse Kürtçe, orta zaman Farsçası olan ve Avesta ile bu iki dil

6) Age., s. 307. Ayrıca Iraklı Kürt Dehham Abdül Fettah, Kürt Dili, Kökeni ve Özellikleri, Irak Komünist Partisi kültür organı El Sakafe El Cedide (Yeni Kültür), 237. sayı, s. 133-134.

7) Aktaran Dehham Abdülfettah, agy., s. 134.

8) age., s. 134.

arasında köprü görevini gören Pehlevce ile şu gibi ortak kelimeleri de taşıyabiliyor:

Pehlevce	Darice(Arı Farsça)	Kürtçe	Türkçe
Xudzate	Xavddad	Xude/Xuda	Allah
destur	destur	destur	düstur
Xuvab	Xevab	Xew	uyku
tap	tab	tav/taw	ışın
roç	roz	roj	gün/güneş
serdar	salar	serdar(serok)	önder
zavan	zeban	zeban/zıman	dil
fırvard	pervard	perverde	eğitim ⁹

Buradan da anlaşılacağı üzere Kürtçe'nin özellikle Kurmanc lehçesi bükünlü dillerden olup, önlerine ve sonlarına ek alarak son derece esnek olabilir. Tek heceden (Kürtçe **Yekîte** deniliyor buna) olan bir Kürt kelimesinde birden fazla hece ya da ses varsa, mutlaka birleşik bir kelime halini almayı başarabilir. Bu düzlemde ele alınırsa Kürtçe;

- 1) önek+kök (kelime)=yeni bir kelime
- 2) kök kelime+sonék=yeni bir sözcük
- 3) isim+isim=yeni bir sözcük
- 4) isim+sıfat=yeni bir sözcük
- 5) sıfat+sıfat=yeni bir sözcük
- 6) sıfat+isim=yeni bir sözcük, şeklinde yapım ve çekim ekleri alabiliyor.

Görüldüğü gibi Kürtçe yeni sözcükleri isim, sıfat, fiil ve köklerden oluşturup türetmek mümkün. Bu da Kürtçe'nin esneklik ve yaratıcılık alanını genişletme bakımından çok önemli bir noktayı oluşturuyor. Aynı doğrultuda, ama ses uyumu kurallarını dikkate alarak, hemen hemen çağdaş ve modern zamanların bütün yeni kelimelerini Kürtçe'ye uygulamak mümkün. Buna son teknolojik buluş ve verilerin sonucunda

9) Agy., s. 135. Aynı zamanda Kürt Külliyyatı dergisinde benzer karşılaştırmayı yapan Hasan Kızılcı'den aktarılmıştır.

türetilmiş yabancı sözcükler de dahildir. Sözelimi Kürt halkı "denizaltı" denen şeyi icat etmediği gibi, bunu kullanmamıştır da. Çünkü devlet olamamıştır henüz. Buna rağmen Kürt dilinde "denizaltı" kelimesine denk düşen bir türetme yapılmıştır: Kürtçe "dalmak, suyun altından gitmek" anlamında olan Noq sözcüğü ile "su" anlamındaki Av sözcüğü birleştirilip Noqav denilmiştir. Yine "Aruz Vezni" (Arapça El Bahr El Arudi) anlamına gelen şeyden Pêlawaz kelimesi türetilmiştir ki, bu da "dalga" anlamına gelen pêl ile "nağme" anlamına gelen awazdan oluşmaktadır.

Aynı şekilde "uyak, kafiye" anlamına gelen Rêzbend sözcüğüne rastlıyoruz. Kürtçe'deki, "beyit/musra" demek olan rêz ile "bağlayan" ve "ip" anlamındaki bend kelimesinden türetilmiştir.

Yıl kavramı için: Sal, yıl kavramı için Sal ek, iki yıl kavramı için dul Sal, yıllar karşılığında ise Sal ine gibi ön ve soneklerle Kürtçe bir sözcük çeşitlendirilebiliyor.¹⁰

Kürtçe'de aynı harfi p, q, ç, c gibi çeşitli biçimlerde seslendirip farklı anlamlar türetmeye yarayan bir kural var ki, buna tewang ve verês denilir. Sözelimi q harfi tam üç ayrı biçimde telaffuz edilebiliyor. Diyelim ki, bu harf "hiç" anlamına kullanılmak istendiği zaman qe oluveriyor ve ne tam q sesidir ne de tam g ve ne de tam k sesidir. Üçünün arası bir şeydir. Ama kurbağa anlamına kullanmak istediğimizde tam q sesini veren bir harf olabiliyor: Beq... Yine çay/ırmak anlamında kullanılan Çem sözcüğündeki ç harfi, ne tam ç ne de tam c'dir; ikisi arası bir şeydir. Oysa "çay" sözcüğündeki ç harfi tam sesini verebiliyor. Bu bakımdan Kürtçe'nin yerine göre isim, mastar (kök), işaret isimleri ve zamir ve soru sözcüklerinde sonek olabiliyor; bu düzlemde de Kürt diline, bir harf ile çok sayıda ses yaratma dili de denilebilir.¹¹

Kürtçe bir cümle'nin yapısı şöyledir: Özne (kirar)+nesne (bi-reser)+yüklem(lêker)dir. Ancak cümledeki zarf ve bazı tamamlamalara uygun olarak Kürtçe'deki bu cümle yapısı

10) Agy., s. 136.

11) Agy., s. 136.

değişebilir. Kimi zaman Özne (kırar)+yüklem (lêker)+nesne (bireser) şeklini alabilir. Burada öne ya da geriye almada kesinlik yok, cümlenin gelişine göre, özellikle de şiir yazımlarında sürekli değişkenlik gösterebiliyor. Yine de Kürtçe, hemen hemen istisnası olmayan bütünüyle kurala bağlanmış bir dil olarak kabul edilebilir.

Seslendirme yöntemi ve telaffuz ise, Kürtçede bulunan toplam 31 harften 8 sesli harfin kelime ve cümle içindeki yerine göre değişir. Bu 8 sesli harften 5'i kalın sesli diğer üçü ise ince sesli harftir.¹²

Kürtçe'nin esnek fléxion olup önek préfixe ve sonек suffixe aldığını Kürt dil uzmanlarından ve tarihi şahsiyetlerinden Emir Celadet Ali Bedirxan, "Kürtçe dili diye bir dil olmadığını iddia eden" Mustafa Kemal'e 1933 yılında ülke dışından yazdığı uzun bir mektupla açıklamıştı. Bedirxan'a göre, Kürtçe önemli bir terkip (bileştirme ve ek alma) lisanıdır. Her gün yeni kelimeler doğurmaktadır. Bedirxan bu konuda birkaç örnek de veriyor: "1919 senesinde 'Geliyê Goban' Kürtleri ilk defa uçağı gördükleri zaman ona isim vermekte tereddüt etmemişlerdi: **Balafir**. Bu isimlendirme, diğer dillerde mevcut diğer kelimelerle münasebeti olmayan, o kavramı tamamiyle ifade ediyor. Adeta (İngilizce) **airoplane**'nin tercümesi. "**Bala**" kelimesi yukarı, "fir" ise uçmak anlamındaki "**firîn**" masdarının asli unsurudur. Telefon ahizesini ilk defa görüp konuşma esnasında kulağına götüren bir Kürt'ün bu yeni alete derhal isim verdiğini gördüm: **Bihîstok**. **Bihist**, işitmek anlamındaki **bihîstin** masdarının asli unsuru, **ok** ise bu kelimenin terkinde kullanılan sonек'dir.¹³

Kürtçe'nin, bu itibarla, Almanca ile mevcut münasebet ve benzerliği oldukça açık.

Çıkmak fiili:

Kürtçe:	Der	-ketin	Der -çûn
Almanca:	Heraus	-gehen	Heraus -treten

12) agy,

13) Aktaran Sabah Kara, age, s. 310.

Girmek fiili:

Kürtçe:	Hundir	-ketin	Hundir	-çûn
Almanca:	Herein	-gehen	Herein	-treten

Birbirinden Ayırmak fiili:

Kürtçe:	ji	-hev	-derêxistin
Almanca:	Aus	-einander	-setzen

Kürtçe'de öyle birtakım sesler vardır ki, Türkçe'ye tamamen yabancıdırlar. Sesli harfler (vowel) sistemine gelince, Türkçe'de bunlar monotondur. Oysa Kürt dilinde bunlar, uzun ve kısa olmak üzere iki kısımdır.¹⁴

Türkçe'de **genre** (cins/tür) yoktur. Bu dilde "dişillik" ve "erilik" birbirinden ayrı değildir. Kürtçe'nin bütün yapısında ve bünyesinde bu genre bulunur.

Atlarım: Hesp-ên-min	Kısraklarım: Mehin-ên min
Atım : Hesp-ê min	Kısrağım: Mehin-a min
o söylüyordu (erkek): Ewî dıgot	il disait (Fransızca)
o söylüyordu (kadın): Ewê dıgot	elle disait (")
Erkeğin biraderi: Brayê wî	(sein Bruder (Almanca)
Kadının biraderi: Brayê wê	ihr Bruden (")

Türkçe'de belirgin bir çoğul edatı vardır: **LER**. Kürtçe'de bir çoğul edatı vardır ama bu, belirgin değildir. Esasen bu görünüm Kürtçe'yi karakterize eden en mühim noktalardan biridir:

Biz onu gördük: **Me ew dît**
Biz onları gördük: **Me ew dîtin**
Çocuk geldi: **Zaro hat**
Çocuklar geldi: **Zaro hatin**

Genre'i olmayan Türkçe'nin **declination** (eğim gücü, çekim kabiliyeti, cümle ve kelime çekimindeki yeteneği) u da yoktur. Kürtçe ise Yunanca, Latince gibi bir **declination** lisanıdır:

14) age, s. 311.

Ben atı görüyorum: **Ez hesp-î dibînim.**

Ben atları görüyorum: **Ez hesp-an dibînim**

Ben kısrağı görüyorum: **Ez mehîn-ê dibînim**

Ben kısrakları görüyorum: **Ez mehin-an dibînim.**

Kürtçe'de, bünyesinde e ve a bulunan eril kelimelerde bunların ê'ye dönüştürülüp decline (çekime uyma, cümle ve harf yapısına uyum gösterme) edilmeleri şekli vardır:

Ez hesp-î dibînim   **Ez hêsp dibînim.**

Ej ji aş-î tēm   **Ez ji êş tēm**¹⁵

Kürtçe'nin **préposition** (edat) teşkilatı gayet geniş ve kuvvetlidir. İki kısımdan oluşur. Biri kelimenin başlangıcına, diğeri sonuna gelen edatlar vardır ki, herhangi bir kelimeye veya **adverb'e** (zarf) lüzum kalmaksızın doğrudan manada önemli farklar ifade edebilecek güçtedirler. Sözgelışı **diser** mürekkep (bileşik) edat'ı **de** ile beraber kullanıldığında "birlik" re ile kullanıldığında ise "ayrılık" ifade eder.

Masanın üstünde bulunan ve masaya yapışık olmayan lambanın durumu için, "**Çira di ser mēzê re ye**" demek yeterli. Yani masanın yüzeyi doğrultusunda ama ondan ayrı öi asılı durumda olduğu anlaşılır. **Çira di ser mēzê de ye** ise lambanın masaya yapışık durumda üzerinde olduğunu ifade eder.

Türkçe'de, oturduğumuz bir yerden ayrılmak gereğini ifade için "Buradan gidelim" dendiği gibi, muhtelif sokak başlarında takip olunacak sokağı anlatmak için de "buradan gidelim" denilir. Kürtçe'de birinci kavramı **Ji vir herin**, ikincisini ise **Di vir re herin** ile ifade ederiz.

Kürtçe ile Türkçe arasında cümle kuruluşunda bir benzerlik görülse de, bu pek genel değildir. Çünkü Türkçe özne-nesne-yüklem gibi sırayı izler. Oysa Kürtçe'de fiilin mahiyet ve hareketine göre bu sıra değişiklik gösterir:

Ben Şam'da idim: **Ez li Şam ê bûm**

Ben Şam'a gittim: **Ez çûm Şam ê**¹⁶

Türkçe'de saati söylerken "**on iki buçuk**" veya "**yarım**" tabiriyle ifade olunan zamanın, Kürtçe'de söyleniş şekli ta-

15) Age., s. 312.

16) Agy., s. 313.

mamiyle başkadır. Her ne kadar birinci şekilde Kürtçe'de "donzde û niv" demek mümkünse de, orjinal tabir "nîv yek"dir. Bunun karşılığını Almanca'da buluyoruz: Halb-eins. Yine saati söylerken, Türkçe'de "ona çeyrek var" tabiri, Kürtçe'de "deh kê m çaryek" şeklinde ifade edilir. Yani "ondan çeyrek eksik", Fransızca'da dix heures moins quart dendiği gibi.....¹⁷

Institut kurde de Paris

---

17) Agy., s. 314.

EK

Kürt Diline Karşı Devlet Politikaları

Med imparatorluğunun tarihe karışmasından sonra Kürtler'in bağımsız bir devlet kurmadıkları bilinen tarihsel gerçeklerden. Sonraki çağlarda kurulanlar, kapsayıcı olmayan yerel beylik'lerden öteye geçmez. Uzun süre İran-Osmanlı çatışmalarının ilgi alanı olarak sürekli biçimde el değiştiren (o zamanki resmi adıyla) Kürdistan, Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla bölünmeye uğradı ve 20. yüzyılda Osmanlı devletinin parçalanış sürecinde, çeşitli dış güçlerin, ama daha çok Rus, İngiliz ve Fransız emperyalistlerinin nüfuz bölgelerini oluşturdu. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı, hat-ta bundan da önce, eskiden elinde tuttuğu özellikle Irak ve Suriye'deki Kürt topraklarını yitirdi. Günümüz Türkiye haritası içindeki bir kısım Kürt illeri de 1918-1920 arasında Fransız ve İngilizlerin denetiminde kaldı. Gerek İngiltere gerekse Fransa, ama daha çok birincisi, Irak ve Suriye'yi yönettikleri manda (Mandate) döneminde bir yandan Kürt halkını baskı ve sömürü altında tutarken; öte yandan Kürt toplumu ve Kürt dili üzerinde tarihsel ve bilimsel çalışmalar yapıyordu.

Her ne kadar 1920'li yıllarda gerek Irak'taki Kürt önderi Şex Mehmud Berzenci, Süleymaniye merkezli bir Kürt devleti kurup dil çalışmalarına katkıda bulunduysa, yine Sımko İsmail Şikaki bir "devlet" ilan edip ilk yayın organını Kürtçe çıkardıysa da; birinci girişim, İngilizlerin kan ve ateşinde boğuldu. İkinci girişim ise hem fazla ciddi olmadı hem de İran-Türkiye-İngiltere komplosunun sonucu başarısızlığa uğradı.

1946 Mehabad Kürt Cumhuriyeti Med imparatorluğundan sonra Kürt adıyla kurulan ilk devlet olmasına ve Türkiye, Irak ve Suriye'deki Kürtlerin büyük ilgisini çekmesine rağmen uzun ömürlü olmadı. Dolayısıyla yerel bir devlet olarak kalması yüzünden bu devlete gerekli olan Kürtçe'yi resmi bir dil olarak dosta düşmana kabul ettirmek ve dört bir yanda tek ortak dil olarak yaymak olanağı bulunamadı.

Türkiye'de ise başlangıçta bu "behemehal Türklerle ve behemehal mukadderatımızla teşriki mesai etmiş (kader ortağımız-FB) olan Kürtlerle meskun olan mahaller bizim hududu milimiz...dir" ¹ diyen Mustafa Kemal 1920'de kurulan TBMM'yi, "Kürtlerin ve Türklerin Meclis'i" olarak tanıttı, 1921'de "Eğer Kürtlerin çoğunluk oluşturdukları yerlerdeki ahali arzu ediyorsa, Türkiye'nin buraları için özerklik vermeye hazır olduğunu" ² söylüyor; Lozan Antlaşması sırasında "Türkiye Cumhuriyeti, Türklerin ve Kürtlerin.....dir" şeklinde diplomatik ifadeler kullanıyordu. Ne var ki, samimi olmayan bu siyasetler, 1924'ten itibaren "Türk Milleti" ve "Efendi Türk Milleti" olarak tek yanlı şovenist bir siyasete dönüşüyor; 1930'lara doğru "Ya Türk'e boyun eğeceksiniz ya da çekip gideceksiniz" şeklinde ifadesini buluyordu. Bunun doğal sonucu olarak da Mustafa Kemal, Kürtlerin varlığını inkar etmenin yanı sıra onun konuştuğu dili de "Kürtçe diye bir dil bulunmuyor" diyerek yok saydı. Bunun üzerine tarihi Kürt ailesi Bedirxanî'lerden Emir Celadet Bedirxan, 1933'te M. Kemal'e ülke dışından çok uzun bir mektup yazarak, Türkçe ve Kürtçe arasında karşılaştırmalar yaptı; Kürt dilinin zenginliğini ve esnekliğini gösteren uzun örnekler verdi.

Bu nedenle Sâdâbad Paktı ile toprakları dörde bölünen Kürtlerin konuştuğu dile karşı izlenen ortak ve tek tek resmi siyasetler gündeme gelmeye başladı. Yani İran, Türk, Irak, Suriye vb egemenlerinin Kürtçe'ye karşı izledikleri resmi siyaset neydi, ne oldu, ne olacaktı? İşte bu soruya cevap arayıp, yoğun çalışmalarından sonra uzunca ve değerli bir makale yazan kişi

1) TBMM Gizli Ceise Zabıtlar, c. 2. s. 355.

2) Atatürk'ün Milli Dış Politikası, (1919-1923), c. 1. s. 306. Aktaran Abdurrahman Arslan, Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler, (1919-1923), Doz yay. 1991, İstanbul, s. 97. Ayrıca bkz: 2000'e Doğru dergisinin 30 Ağustos-5 Eylül 1987 tarihli nüshası.

Amir Hasanpour oldu. ABD'de yaşayan Amir Hasanpour, bu makalesini "*State Policy On the Kurdish Language: The Politics of Status Planning*" başlığıyla, ABD'deki Kürt Kütüphanesi (Kurdish Library) tarafından altı ayda bir çıkarılan *Kurdish Times* dergisinde yayımladı. *Kurdish Times*'in 4. cilt, 1. ve 2. sayılar, Yaz/Sonbahar 1991 tarihli nüshasında yayımlanan bu makalenin başlığını Türkçe'ye şöyle çevirebiliriz: "Kürt Diline İlişkin Resmi Siyasetler: Konumu Belirleme Politikaları". İngilizce yaklaşık 40 sayfa olan bu makaleyi özetleyerek yayımlamayı düşündük, çünkü Kürt dilinin tarihçesiyle, en azından siyasi bakımdan çok yakın ilgisi olan bir konudur. Ayrıca görebildiğimiz kadarıyla bu alanda ilk kapsamlı çalışma niteliğinde olan makale, Türkiye'de şimdiye kadar yayımlanmadı. Bu yönüyle de ilgi çekeceği, araştırmacılara yararlı olacağı kanısındayız. *

Kürt Diline İlişkin Devlet Politikaları: Konum Belirleme Siyasetleri

Bir dilin konumundaki değişiklikler, her şeyden önce, o dilin işlevlerinin konumunun belirlenmesi veya görevlerinin yeniden saptanması anlamını taşır. Sözelimi, resmi statü (konum) kazanmış olan bir dil, kaçınılmaz biçimde hükümetin amaçları doğrultusunda kullanılır; bu da yönetim kademelerinde olağan bir dil olması demektir ki adalet, askeri, resmi yazışmalar, devlet basın ve yayıncılığı ve genelde de eğitim gibi alanları kapsar. Tarihsel bir süreç açısından, dilin konumundaki değişme, hem planlı hem de kendiliğindenci bir gelişmeyi içerir.

Bir yaklaşıma göre,³ "konum belirleme" (status planing), toplumdaki dilin rollerinin sağlamaştırılması, etkili kılınması ya da değiştirilmesini amaçlayan kararlar ile uygulamalar arasında uyum/uzlaşma sağlanmasıdır. Madalyonun diğer

* Harfi harfine çeviri yerine, serbest yolu seçip "içeriği kaybetmeden" ve özünü vererek ifade esnekliğini korumayı esas aldık. Ama bu arada özel resmi cümleler ve demeçler, aslına sadık kalınarak çevrildi. (FB)

3) Juan Cobarrubias, *Language Planning: The State of the Art*, Berlin, 1983.

yüzünde ise "bünyesel/yapısal düzenleme" (corpus planning) vardır ki, bu da bilerek ve isteyerek dilin yapısında, (dilbilgisi kuralı, kelime hazinesi, sözcük yapısı ve oluşumu, seslendirme ve kelime yazım biçimi olarak harf vs.) değişimi öngörür.

Özellikle azınlık dili sözkonusu olduğunda, "konum belirleme/planlama" meselesi, öncelikle siyasi bir sorun olarak ön plana çıkar ve devlet ile o ülkedeki halkı birlikte ilgilendirir. Avrupa'daki azınlık dillerin tecrübeleri şunu göstermiştir: "İlgili ülke devletlerinin tutumları ile sözkonusu azınlıkların sayısal durumlarının güçlü (ya da zayıf oluşu-FB), azınlık dillerinin yaşaması veya ölmesinde en önemli iki etkidir".⁴

A- IRAK DEVLETİ'NİN SİYASETİ:

19. yüzyıla kadar, Kürt dili, merkezi hükümetlerin direkt (dolaysız) müdahaleleri olmaksızın az ya da çok özgür bir ortamda gelişti. Gevşek örgütlenmelere sahip geleneksel devletler (millet kavramına öncelik vermeyen Ümmet toplumu-FB) olarak Osmanlı ve Persler (İran-FB), Kürdistan'da kullanılan diller üzerinde etkin siyasetler uygulayıp dayatmak durumunda değillerdi. Merkezi hükümetler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren düşen Beylik'lerden (Kürt beylikleri ya da Mirmiran-FB) sonra, Kürdistan'da kurmaya başladıkları sivil (eğitim aracı okullar dahil) ve askeri kuruluşlardaki resmi dilin yaygınlaşmasına çalıştılar. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı sonrasında doğan "modern devletler", son derece merkezi bir ekonomi, politika, kültür ve dil siyaseti izlediler. Bunlar ulus-devlet kurma meselesine dil ve kültür ile başladılar. Bu yüzden (diğer) etnik toplulukların bu yapı içinde siyasal bir bütünleşmeye uğraması, sadece ve sadece onların egemen ulus tarafından asimile edilip özümsemesi yoluyla tamamlanabilirdi. Eğitim sistemi ile kitle iletişim araçları (özellikle de işitsel yayın) üzerindeki hükümet tekeli merkezi hükümete, resmi dili, diğer halklara dayatma konusunda muazzam bir güç ve yetki vermiş oldu.

4) Max K. Adler, *Welsh and the Other Dying Languages in Europe: A Sociolinguistic Study*, Hamburg, 1977.

İngiliz İşgali ve Manda Dönemi: 1918-1932

İngilizlerin Kürt diline yönelik siyasetleri, Birinci Dünya Savaşı sonrası siyasal gelişmelerle yakından ilgilidir. Bunların arasında, o tarihte işgal edilmiş bulunan ve "Irak" diye yeniden adlandırılan toprakların teknik konumu ile politik istikrarın gözetilmesi, İngiliz himayesinin sürdürülüp ülke güvenliğinin korunması gibi etkenler de bulunuyordu. Kürtler, Irak ve Türkiye'den bağımsız bir Kürt devleti kurma çabalarını yoğunlaştırdıkları için, İngilizler onları hesaba katıyorlardı. Bu bakımdan İngilizlerin, siyasi ortama göre değişen; başlangıçta Kürtlerin dilinin gelişmesini esasta destekleyip teşvik eden, daha sonra ise buna kısıtlamalar getiren iki belirgin siyaset izlediklerini görüyoruz.

Kürt Dilini Teşvik Etme Siyaseti: 1918-1926

Bu teşvik siyaseti, Irak Kürt bölgelerinin yöneticisi olan C. J. Edmonds ⁵ tarafından yaygın biçimde açıklandı. Bu İngiliz yönetici, o sıralarda yazdığı politik bir raporda, "Osmanlı egemenliği altında kalmış halklardan Arapların milliyetçilik sloganıyla kazanıldığını, buna karşılık Kürtlerin ise unutulmuş görüldüğünü" belirtiyordu.

Bu amaçla, Kürt topraklarındaki İngiliz görevliler Kürtler arasında milli duygularını geliştirmek için, Türk hükümeti ve İran özel görevlilerinin bulunduğu alanlarda Kürtçe'nin yazılı dil olmasına çalışıyorlardı.

Savaşan iki taraf (İngiltere-Osmanlı Devleti) arasında 30 Ekim 1918'de uygulamaya konulan ateşkes anlaşmasına rağmen; koşullar, İngilizleri, Kürt millî duygularını teşvik edecek siyasetler üretmeye itti. Bu siyaset aralıklarıyla 1926 yılına kadar sürdü. İki taraf arasındaki çatışmanın odak noktası, 1918'den beri İngilizlerin eline geçmiş bulunan, Türkiye'nin bir türlü vazgeçmek istemediği zengin petrol yataklarının bulunduğu ve Kürt çoğunluğun yaşadığı Musul vilayeti idi. 1920 Ağustosunda imzalanan Sevr Antlaşması'nın şartlarından biri

5) C. J. Edmonds, The Kurdish War in Iraq: Rozh-i Kürdistan JRCAS 54: 10-25.

de, (62. ve 65. maddeler) eski Türk egemenliği altında bulunan Kürt toprakları üzerinde bir Kürdistan devleti kurmak idi-ki bu devletin sınırları petrol zengini Musul vilayetini de içeriyordu. Bu nedenle, İngiliz hükümeti, bir yandan Türkiye'ye karşı yönelecek bir Kürt milliyetçiliğini teşvik etmeyi öngörürken, öte yandan bu Kürt milli hareketinin, o sırada kendi yönetimi altındaki Irak'tan koparak bağımsız bir devleti kurmayı hedeflediğini de biliyordu. Bu bakımdan, Kürt milliyetçiliğini engelleme siyaseti izliyordu.

1923 yılındaki Lozan görüşmeleri sırasında, İngilizler, Kürdistan ve Ermenistan devletlerinin kurulması yolunda daha önce verdikleri vaatleri unutmuş göründüler. İngiliz resmi belgelerinde şu ibare yer alıyor: "Kürt meselesinin tüm görünümü artık değişmiştir. Kürdistan'ın özerkliği fikrinin sona ermesiyle birlikte, Irak'taki Kürt bölgelerine karşı tutum da kökten değişmiştir. Madem ki Türkiye'de kurup sadakat gösterecekleri bir Kürdistan olanağı gözüküyor, bu durumda Irak'taki Kürt bölgelerinin de konumu kökten değişikliğe uğramıştır".⁶

Böylece İngilizlere göre, Kürtleri Irak devletiyle bütünleştirecek temel engel ortadan kalkmıştı.

Lozan görüşmeleri kesintiye uğrayıp zaman zaman çıkmaza girince, İngiltere açısından Kürtlerin sesi yeniden önem kazanmaya başladı. Çünkü Musul'un kaderini belirleme söz konusuydu. Bu sırada devreye giren Cemiyet-i Akvam'ın ilgili kurulu, 1925'te Kürtler'e bazı güvenceler tanınması karşılığında Musul'un Irak'a verilmesini kararlaştırdı. Önce itiraz eden Türkiye bir yıl sonra İngiltere ile Ankara anlaşmasını imzaladı.

Bu anlaşmanın ardından, Kürtlerin ulusal hakları, yeniden Irak'ın içişleri olarak kabul edildi. Türkiye ile İngiltere arasındaki Musul sorununu çözen Cemiyet-i Akvam, Musul'un Irak'a verilmesi kararını aldıktan sonra, bu vilayete bir Tahkikat Komisyonu (Araştırma Kurulu) gönderdi. Komisyon, Musul vilayetinin iki temel şart ile Irak'a bağlanmasını şöyle formüle etti: "Kürt görevlilerin kendi ülkelerindeki (bölgelerindeki/diyarlarındaki -FB) yönetimlerde göreve getirilmesi, adalet ma-

6) Great Britain, Colonial Office, Report on Iraq Administration. October 1920-March 1922. London: HMSO, 1924.

kamları ile eğitim kuruluşlarında çalışmaları; Kürt dilinin bu gibi kuruluşlarda resmi dil olması yönündeki Kürt isteklerine kesinlikle saygı duymak gerekir".⁷

Bunun üzerine İngiltere, Cemiyet'i Akvam'a bir yazı göndererek, "Majesteleri Kraliçe hükümeti, Araştırma Kurulu'nun tavsiyelerine bağlı kalarak ülke çapında (Irak-FB) mevcut sistemin yaşatılacağına güvencesini verir" diyordu.⁸

Burada, İngiltere'nin yaşamasına ilişkin güvence verdiği "mevcut sistem" ibaresi, o tarihte Süleymaniye kentinde yayımlanan bir Kürtçe gazete, altı Kürt okulu, Kürt görevlilerin çalıştırılması, Kürtçe yazışmaların sürdürülmesi ve (1925'ten itibaren) Kürtçe'nin 15 okulda okutulması gibi konuları da içeriyordu.⁹

24 Şubat 1926'da İngiliz hükümeti tarafından "Irak Kürt Bölgeleri Yönetimi Hakkında İç Yazışma" adıyla hazırlanıp Cemiyet-i Akvam'a gönderilen belge şunları içeriyor: "Kürt bölgelerinde Adalet Bakanlığı'na bağlı her 13 görevliden 10'u Kürt'tür. Davalar Kürtçe dinleniyor (Süleymaniye, Koy Sancak ve Erbil'de) ve duruşma tutanakları Kürtçe tutuluyor. Onaltı okulda Kürtçe eğitim veriliyor ve buradaki 52 öğretmenden 45'i Kürt".

Yazışma'da Kürt haklarının kullanımında (İngiliz himayesinde-FB) nasıl bir ilerleme kaydedildiği belirtildikten sonra, Kürt dilinin gelişmesindeki yavaşlığın, esasen bu dilin geri kalmış doğasından kaynaklandığı şu ifadelerle açıklanıyor: "Kürt dilinin kullanımına gelince, belirtmek gerekir ki, Kürtçe savaştan önce (Birinci Dünya Savaşı-FB) ne resmi ne de özel biçimde, yazışma aracı olarak kullanılmıyordu. Daha önce Kürtçe yazılmış belli sayıda şiir olmasına rağmen, bu dilin bir yazışma aracı olarak kullanılıp gelişmesi tümüyle İngiliz görevlilerin çabaları sayesinde olmuştur. Daha önce Farsça, Türkçe ve Arapça yazı dili olarak kullanılıyordu. Bununla birlikte yazılı Kürtçe, Türkçe ile Arapça'nın kullanılmakta olduğu

7) League of Nations, Official Journal, February 1926, 7th Year, No. 2, p. 192 Yine League of Nations, 1925; 89 emphasis added.

8) League of Nations, Official Journal, October 1925, 6th Year, No. 10. p. 1314.

9) Great Britain, Colonial Office, Report by His Britannic Majesty's Government on the Administration of Iraq for the Period Paril 1923-December 1924.

Musul vilayetinde henüz yaygınlık kazanmış değildir. Hükümet görevlileri arasında bir yazışma aracı olmasının kabul edilmesiyle birlikte Kürtçe'nin Erbil'de daha fazla yaygınlaştığı görülüyor. Süleymaniye'de ise uzun yıllardan beri Kürtçe bir gazete yayımlanıyor. Burada özel ya da resmi biçimde Kürtçe'nin yazı dili olarak kullanılması belli bir süreden beri vardı zaten. Hükümetimiz tarafından başlatılan bu çaba, Irak hükümetince sürdürülmektedir. Şu anda Bağdat'da iki Kürtçe gazete çıkarılmaktadır. Kürt dilinin sadece serbest olması için değil, aynı zamanda özgür biçimde kullanılmasını yolundaki çabaların teşvik edilmesi için de mümkün olan her şey yapılmaktadır".¹⁰

Kürt Dilini Kısıtlama Siyaseti: 1926-32

Türkiye ile İngiltere arasındaki anlaşmazlık bitince, İngilizlerin Kürt milliyetçiliğini teşvik diye bir meseleleri kalmadı. Bunun üzerine Kürtler, "Cemiyet-i Akvam bizim haklarımızı verip güvence altına aldı" gerekçesiyle, Arap devletiyle bütünleşmediler. Kürtlerin bu durumunu yeterince izleyebilmek için, Cemiyet, (Irak'taki) İngiliz Manda Yönetimi'nden yıllık raporlar isteyip, bu raporlara bağlı kalıyordu. Cemiyet-i Akvam'ın Daimi Manda Komisyonu, gerek İngiliz Manda Yönetimi temsilcilerinin huzurunda gerekse özel olarak yapılan toplantılarda konuyu ele alıp görüşüyordu. Bu yüzden bilgi kaynakları yetersiz ve sınırlı olan Komisyon'un Irak'ta bağımsız bir arayış içinde olması mümkün değildi.¹¹ Ayrıca Kürdistan'dan bu Komisyon'a gönderilecek bütün dilekçe ya da istemlerin Irak hükümeti aracılığıyla yollanması mecburiydi -ki bu da bilgi kaynaklarına kısıtlama getiriyordu.

Sevr anlaşmalarıyla sözü verilen bağımsız Kürdistan'ın kurulmasından umut kesen Kürt önde gelenleri, Irak sınırları içinde hatırı sayılır ölçekte bir özerklik sağlanması için Cemiyet-i Akvam'a başvurmayı denediler. Örnek olması babından

10) League of Nations, Permanent Mandates Commission 1926: 184.

11) Bize göre mesele Cemiyet-i Akvam'ın bilgi kaynaklarının yetersizliğiyle değil, bu uluslararası kuruluşun o dönemdeki büyük devletlerin güdümünde olmasıyla açıklanabilir. (FB)

belirtelim: Irak Meclisi'ndeki altı Kürt milletvekili, Şubat 1929'da Başbakan'a bir dilekçe yazarak, Irak hükümetinin, Cemiyet-i Akvam tarafından güvence altına alınıp tavsiye niteliğinde sunulan Kürt haklarına (yani Kürt bölgelerinde yönetime katılmaya ilişkin konularda-FB) saygı göstermediği yolunda şikayette bulundular. Bu yüzden altı milletvekili şu istemleri öne sürdüler: a) Kürtçe eğitim ödeneklerinin artırılması; b) İçinde Süleymaniye, Erbil, Kerkük ve Musul gibi vilayetler de bulunmak kaydıyla Kürt ilçe ve yönetim merkezlerinin oluşturulması; c) Bağdat hükümeti ile Kürt bölgeleri arasında tek bağlantı olabilecek türden Kürt Genel Müfettişliği'nin kurulup, Kürt eyaletlerinin buradan yönetilmesi; d) Bayındırlık ve benzeri hizmetlere daha fazla harcama yapılması.¹²

Ancak bu istemler, "ayrılıkçı" olarak nitelenip reddedildiler. İşin ilginç yanı, Irak Başbakanı Irak'taki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne danıştıktan sonra "ayrılıkçı" nitelemesini yapıp, ret cevabını verdi.

Dahası, Irak hükümeti, Cemiyet-i Akvam'ın Kürtlere ilişkin tavsiye niteliği taşıyan kararlarını uygulamak bir yana, Kürt okulları ile yönetim kademelerinde Araplaştırma siyasetine başvurdu. Meclis'teki Kürt milletvekillerinin itiraz sesleri bir sonuç vermedi. Bu arada Irak'taki Kürt bölgesi sorumlusu Edmonds'un Yüksek Komiserlik'e "biz İngilizler ile Iraklılar, verilen vaatleri görmemezlikten geliyoruz" türünden şikayetleri de sonuç vermedi.¹³

Kürt Dilinin Yasal Konumunu Kazanması

Kasım 1929'da İngiltere, Cemiyet-i Akvam'a, Irak'taki manda (Mandate) yönetimini sona erdirmek istediğini bildirdi. Bu karar, 30 Haziran 1930'da Irak ile İngiltere arasında imzalanan bir anlaşma sayesinde resmîyet kazandı. Irak, bağımsız bir devlet olarak, 1932'den itibaren Cemiyet-i Akvam'a üye oldu.

12) Great Britain, Colonial Office, Report on Iraq Administration.

13) The Kurdish Question, Kurdish Policy File No 13/14, Vol. VII Secret. May 11, 1929.

Kürtler ile Asuriler, Irak-İngiliz anlaşmasıyla irkildiler. Çünkü bu, onların haklarını gözetin hiçbir madde içermiyordu. Bu nedenle Kürdistan'ın dört bir yanında ayaklanmalar ve başkaldırıları başladı. 26 Temmuz 1930'da Kürt Ulusal Merkez Komitesi, Cemiyet-i Akvam'a bir dilekçe göndererek, "Cemiyet tarafından kabul edilen Kürtlerin ulusal haklarının gerçekleştirilmesini; yoksa bundan hiçbir biçimde vazgeçilemeyeceğini" bildirdi. Ağustos-Ekim ayları arasında, Irak hükümetinin Kürtlere yönelik asimilasyon siyaseti götüğünden şikayet eden sekiz dilekçe daha gönderildi. Dilekçeler kapsamlı bir özerklik ya da bağımsızlık isteklerini de yansıtmayı ihmal etmiyordu.¹⁴

Ama gerek Irak gerekse İngiltere yetkilileri, hem bağımsızlık hem de özerklik taleplerini kesinlikle reddettiler. Bunun yerine, Kürtlerin acı şikayetlerini gidermeyi amaçlayan "kilit bir program" önerdiler. Bu program "Dil Yasası" taslağı idi. İngilizlerin resmi cevabı şöyle: Yüksek Komiserlik, (Irak) Kralı Haşmetmeap Faysal ile Başbakan ve İngiliz Danışmanların tavsiye ve görüşleri ışığında sorunu dikkatle incelemiş olup, Irak Devleti içinde Kürtlere güven aşılacak ve şimdiki acılı şikayetleriyle dertlerini dindirebilecek, yapıcı önlemleri içeren bir program taslağı hazırlamaktadır. Bu alandaki en önemli adım, Kürt dilinin kullanımını koruyan bir kararın alınmış olması ve sözkonusu programın kilit noktasını oluşturmasıdır...¹⁵

Her durumda, bu "Dil Yasası" tasarısı ve içeriği, konuyla ilgili dört taraf (Irak, İngiliz Manda Yönetimi, Cemiyet-i Akvam ve Kürtler) arasında bir mücadele ve yarışma niteliği taşıdı.

Derken, Yüksek Komiserlik Başkan yardımcısı Binbaşı Yö-
nung ile Irak Başbakan Yardımcısı El Askeri, birlikte Kürdistan turuna çıkarak, hem Kürt liderlerini "ayrılıkçı" davranışlardan uzak durma konusunda uyardılar hem de Kürt dilini koruyacak bir yasanın çıkmasına ilişkin sözlerini yenilediler.¹⁶

14) Peter Sluglett, Britain in Iraq, 1914-1932. London: Ithaca Press, 1976, p. 187; ayrıca League of Nations, PMC 1930, p. 184-185.

15) Great Britain, Colonial Office, Report by His Majesty's Government, 1930, p. 25.

16) Great Britain, Colonial Office, Report on Iraq Administration, 1920-32, p. 327-329.

Bağdat'a dönüŖte, Young, Ŗöyle dedi: "BaŖbakan'ın Dil Yasası, adalet ve görevliler konusunda verdiği vaatler, Ŗimdiye kadar uygulananları tanımlamaktan çok geleceğe iliŖkin vaatlerdir".¹⁷

Kürtler bu "Dil Yasası"nı memnunlukla karŖılamakla birlikte, Süleymaniye'den gelen dilekçelere öfkelenen İçişleri Bakanı, halk tarafından sevilen yerel yönetici Tefvik Wehbi'yi görevinden aldı.

Tam da bu sırada BaŖbakan, Kürt dilini kabul ettiklerini ancak Kürt bölgelerinde hükümet görevi yapanlarda ırk esasını aramayacaklarını açıkladı. Bu Ŗu demekti; Kürtçe bilen Arap kökenli bir memur, Kürdistan'daki resmi bir göreve atanabilir.

Eylül 1930'da Kürdistan'daki durum giderek ađırlaŖınca, Binbaşı Young, kendi hükümetini daha somut adımlar atma yolunda uyardı. Bunun üzerine Londra, Irak hükümetinden, vaat ettiği Dil Yasası'na iyi niyetle yaklaŖmasını istedi. Bu amaçla yetkili kılınan Young, BaŖbakan Nuri (Said-FB)'ye, Dil Yasasının hemen açıklanması ve kabinedeki anti-Kürt tutumların bertaraf edilmesi konusunda tavsiyede bulundu.¹⁸

Özellikle baŖta Süleymaniye'de olmak üzere Kürt protestosu yükselip, Meclis seçimleri boykot edilince, askerler göstericilerin üzerine ateŖ açtı, yaklaŖık 15 kiŖi hayatını kaybetti. Bazı Kürt liderleri de tutuklandı. Bunun üzerine, bazı yerel yöneticilere, "henüz ilan edilmeyen Yerel Dil Yasa Taslağı'nın içeriğine uygun biçimde hareket etmeleri" yolunda talimat verildi.

İngiliz hükümeti, Daimi Manda Komisyonu'nun Kasım ayında yapacağı toplantıyla yakından ilgilendiğinden, bu Komisyon'un, Irak hükümetinin Dil Yasası'nda somutlaŖan yeni siyasetini onaylamadan, Kürtlerin hiçbir dilekçesini Cemiyet-i Akvam'a göndermeme kararı aldı. Bu yüzden de 19. toplantıda, dilekçe sahiplerinin "Cemiyet-i Akvam gözetiminde Kürt hükümeti kurma yolundaki" istekleri reddedildi.

Irak hükümeti ise, "Dil Yasası" konusunda hâlâ ayak sürüyordu. Ŗubat 1931 yılında BaŖbakan Nuri Said, "birden

17) P. Sluglett, age.

18) Age.

keşfettik ki, Kürtçe'nin standart bir ölçütü ve kuralı yoktur" diyerek Yüksek Komiserlik'ten bu alandaki çalışmalarını durdurması veya yavaşlatılmasını istedi.¹⁹

Nihayet 19 Mayıs 1931 yılında Yasa Meclis'ten geçti. Fakat bu kez kapsamı daraltılmıştı. İlgili uzman komiteler, Kürt dilini öğrenip kullanmada (resmi dairelerde) tek ölçütün ırk esası olmaması, Musul ilçelerindeki insanların da bir yıl içinde hangi dil/lehçe ile konuşmayı seçeceklerinin bildirilmesi gibi bir formülasyon düzenlediler.

O tarihteki İngiliz Manda yetkililerinin kendi aralarındaki gizli yazışmaları, Irak hükümetinin Kürtlere yönelik yükümlülüklerini yerine getirmediğini, bunları yapmaya niyetli olmadığını; tersine Kürtlere ilişkin hakları kısıtlayarak Kürt dilinin kullanımına sınırlamalar getirdiğini, Evkaf (Vakıflarda Kürtçe resmen geçerli değildi-FB) gibi kuruluşları bu dilin kullanma alanı olmaktan çıkararak bu dilin alanını daraltmaya gittiğini gösteriyor.

Süleymaniye'deki göstericilere ateş açılması ve tutuklamaların yanı sıra 1930 yılında bağımsızlık isteyerek Kürt devrimini başlatanlara karşı, Kara ve Hava Kuvvetleri kullanıldı. Kürt başkaldırısına yönelik askeri operasyonlar sürerken The Annual Report of 1931 (1931 Yıllık Raporu), Kürt haklarının kullanımında bir ilerleme kaydedildiğine işaret eder. Çünkü Dil Yasası, Meclis ve Senato tarafından onaylandıktan sonra Kral Faysal'ın 23 Mayıs 1931 tarihli kararı ile yasallaştı. Yasa ilanı ise 1 Haziran 1931'de gerçekleşti.

Irak, 28 Ocak 1932'de Cemiyet-i Akvam üyeliğine kabul edilince, "Irak Hükümeti Tarafından Bildirge Taslağı"nda somutlaşan birtakım güvencelere de imzalar atıldı. Bu güvencelerden Kürt diline ilişkin olanı şöyleydi:

Madde: 9

1) Irak hükümeti, Muşul, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye vilayetlerindeki resmi dilin, Arapça'nın yanı sıra Kürtçe olacağını taahhüt eder. Kürt çoğunluğun bulunduğu ilçeler için de aynı şey geçerlidir.

¹⁹⁾ Sluglett, age. s. 203.

*Her durumda, Kerkük'e bağlı Kifri ilçesi ile Kerkük il merkezinde, hatırı sayılır oranda Türkmen yaşadığından, resmi dili, Arapça'nın yanı sıra Kürtçe ve Türkçe'dir.*²¹

Bu **Bildirge Taslağı**'nın imzalanması her şey demek değildi. Nitekim Irak hükümeti, Kürtçe'nin resmîleştirilmesine ilişkin alanlarda birçok yasayı ihlal etti. Örneğin Musul ve Kerkük kentleriyle Erbil'in bazı okullarını Araplaştırdı; Kürt dili, geçmişte hiçbir zaman Kerkük ve Musul il merkezlerinde resmî dil olmadı (ya da muamelesi görmedi-FB).

Kuşkusuz Irak'ta Kürt dilinin resmîleştirilmesi, oldum olası bir millî mesele niteliği taşıdı. Sadece ulusal ölçekte değil, aynı zamanda bölgesel ve uluslararası alanda boyutları oldu. Irak düzleminde, gerek hükümet gerekse Manda Yönetimi, Kürt dilini, Kürt milliyetçiliğiyle eşdeğer tutup; bunu, ülkenin millî birlik ve toprak bütünlüğünü tehdit eden bir unsur olarak algıladılar. Bu alandaki herhangi bir taviz, "bölücülüğü" ve "ayrılıkçılığı" teşvik eden bir unsur gibi sayıldı. Sadece Irak açısından değil, aynı zamanda üç komşu ülke(Suriye, Türkiye, İran-FB) açısından da.²²

"Kürt yaşam tarzının ilkelliği, Kürtlerin büyük çoğunluğunun okur-yazar olmaması, cahil ve eğitimden nasibini alamamış, disiplin ve sorumluluk tanımayan unsurlardan oluşması"²³ türünden gerekçelere ek olarak, Kürt dilinin geri kalmışlığı yolundaki iddialar da , Araplaştırma siyasetinin bir parçasıydı.

Bütün bunlara göz yuman İngiltere Daimi Yüksek Komisyonu ile Cemiyet-i Akvam, belki de bu yüzden Kürt şairlerinin (Ahmet Muhtar Beg, 1897-1935; Selam Ahmed Azabanî, 1892-1959) ağır eleştirilerine hedef oluyor; özellikle Cemiyet-i Akvam, "ikiyüzlü davranma", "çifte ölçüt kullanma", "aldatma" ve "İngiltere'nin elinde oyuncak olma" ile suçlanıyordu.

20) Great Britain, Colonial Office, Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the year 1930.

21) Full text in League of Nations, Official Journal, July 1932, 13 th year, No. 7. p. 1347-1350.

22) Great Britain, Colonial Office, 1931. p. 4-18.

23) League of Nations. PMC, 1930. p. 186.

Yerel Dil Yasası Metni

Irak'ta Kürtçe'nin yasallaşması çalışmalarının ana çerçevesi olan Yerel Dil Yasası'nın taslağındaki sürece ilişkin metinler elde mevcut değil. Ancak bu konuda yetkin bir (Kürt-FB) şahsiyet olan ve milletvekilliği ile Bakanlık yapan Mehmet Emin Zeki Beg, bu Yasa metnini basına açıklayan kimsedir. Onaylanmış bu metin, İngiliz hükümetinin Irak hakkındaki yıllık raporlarının arasından alınmıştır:

Yerel Diller Yasası, no: 74, yıl: 1931

Biz, Irak Kralı olarak,

Meclis ve Senato milletvekillerinin onayından geçen aşağıdaki Yasa'nın kanunlaştırılması yönünde buyruk veriyoruz:

1. Madde: Bu Yasa'nın yargıları ve şartları, 1. ve 2. Madde'lerde belirtilen kazalarda geçerli olup yürürlüğe konulacaktır.

2. Madde: Mahkemeler'deki Kürt dili, aşağıda adları sayılan ilçelerde resmi dil olacaktır: Amadiye, Zaxo, Musul il merkezi, Zibar, Aqra, Koy Sancak, Raniya, Erbil il merkezi, Revanduz, Gil, Çemçemal, Kerkük il merkezi, Süleymaniye, Halepçe, Süleymaniye ili, Şahrabazar...

3. Madde: Aşağıdaki kazalarda ise Arapça ya da Kürtçe veya Türkçe Mahkemelerdeki resmi dil olacaktır: Duhok/Musul, Şeyxan, Erbil, Erbil il merkezi, Maxmur, Kerkük, Kerkük il merkezi, Kifri. Mahkeme her davaya uygun biçimde hangi dilin kullanılacağına karar verecektir.

4. Madde: Bütün yukarıda belirtilen ilçe merkezlerinde ve belirtilen davalardan yargılanan bir kişi; a) Eğer Arapça'nın kendi ailesinde konuşulan dil olduğunu söylüyorsa, o zaman Arap diliyle sorgulanıp yargılanacaktır. b) Dava süresince sözlü olarak kişiye Arapça, Kürtçe veya Türkçe çeviri yapılacak ve sayılan dillerden biriyle yazılmış bir nüsha da kendisine verilecektir. Herhangi bir kişi, mahkemeye ya da daha üst mahkemelere, yukarıda belirtilen dillerden Arapça, Kürtçe ve Türkçe yazılı dilekçe verebilecektir ve bu işlem anılan ilçelerde geçerli olacaktır.

5. Madde: Teknik daire ve kuruluşlar, (il mülki amirliği ve Bakanlık arasında ya da Musul il mülki amirliği ve ilçe mülki amirlikleri arasındaki yazışmalar dışında) aşağıda anılan ilçe merkezlerindeki res-

mi yazışmalar Kürtçe yapılacaktır: Amadiye, Akra, Duhok, Musul ili, Zaxo, Zibar, Erbil, Maxmu, Koy Sancak/Erbil ili, Raniye, Revanduz, Çemçemal/Kerkük ili, Gil, Süleymaniye, Halepçe/Süleymaniye ili, Şahrbar. Kürtçe ve Türkçe Kerkük il merkezi ile bu ilin Kifri kasabasında kullanılacaktır.

6. Madde: Adı geçen kazalardaki ilk ve orta okullarda, okulda bulunan öğrencilerin çoğunluğuna göre, ana dillerinden eğitim yapılacaktır. Bunun Arapça, Kürtçe ya da Türkçe olması önemli değildir.

7. Madde: Herhangi bir makama Arapça dilekçe veren bir kişiye, aynı dilde karşılık verilecektir. 5. maddede belirtilen yerlerde yapılan herhangi bir yazışma yazılan dille karşılık görecektir.

8. Madde: Süleymaniye, Kerkük ve Erbil ilçelerinden bu Yasa'da adı belirtilmiş olanlar için Kürt dili şu anda geçerli dil olacaktır. Musul'un bu maddelerde belirtilen kazalarında ise, halk Kürtçe'yi resmi dil olarak seçip seçmediğini bir yıl içinde bildirmelidir ki, bu Yasa hükmüne girebilsin.

9. Madde: Her Bakanlık, kendilerini ilgilendirdiği ölçüde bu Yasa'yı uygulamakla yükümlüdürler.

23 Mayıs 1931 miladi, (6 Muharrem 1350 hicri) yılında Bağdat'ta, Kral Faysal, Başbakan Nuri Said, Dışişleri, İçişleri, Maliye, Eğitim bakanları tarafından imzalanıp, Wakay-ül Irakıyye (Irak Olguları) gazetesinin 1 Haziran 1931 sayılı nüshasında yayımlanmıştır.

Ancak Kürtler, bu yasadan memnun değillerdi. Kürt bölgeleri sorumlusu İngiliz C. J. Edmonds, resmi yazışmasında; "Beni ziyaret eden Kürtlerden hiçbiri memnun değil. Coşku belirtmek yerine, tersine Yasa'nın eksiklik ve kusurlarına vurgu yapmaktalar. Fakat Kürtlerin de bilmeleri gerekir ki, vaat edilenler ile yerine getirilenler arasında sürekli bir uçurum vardır". diyordu.²⁴

Kürt şahsiyetlerinden M. Emin Zeki Beg, bu yasa taslağını zaten beğenmemiş; buna karşılık Kral Faysal'a (1930'da) yeni bir dilekçe ve taslak sunmuştu.

Görüldüğü kadarıyla M. E. Zeki Beg'in yeni Yasa üzerindeki itirazı şu noktada toplanıyordu: "Yasa, Kürt bölgelerinde

24) C. J. Edmonds, Kurdish Policy, Dosya no, 13/14, e. 10. s. 31.

çalıştırılacak devlet memurlarının, ırk esasına göre değil de, Kürtçe bilme temelinde atanacağını öngörüyor ki, bu yanlıştır. Ayrıca;

1) Yasa tüm Kürdistan bölgesini kapsamamaktadır. Şöyle ki; Xanaqin ilçesi ile Hawarin, Şeyxan, Qoratu bucaklarını içermiyor. Yine Xanaqin'e bağlı birçok semti ve köyü de içermiyor. Mandali kazasını bir kısmı da buraya girmiyor. Bağdat'ta yaşayan ve yaklaşık kent nüfusunun yüzde 10'unu oluşturan Kürtler de bu Yasa'dan yararlanamıyor. Tel Afar, Sincar ve Musul gibi yerler de dışlanıyor. Oysa bu, Cemiyet-i Akvam tavsiyelerinin ihlalidir.

2) Gerek Kürt dilinin yaygınlaştırılması gerekse geliştirilmesi için, Kürtçe'nin sadece ilk ve orta dereceli okullarda değil, ve yine belli bölgelerdeki okullarda değil, aynı zamanda tüm Kürdistan çapındaki hemen her seviyedeki (ilk, orta, yüksek) okullarda eğitim dili olması gerekir. Cemiyet-i Akvam'ın bu tavsiyesine de uyulmamıştır.

3) Gelecekte herhangi bir suistimali önlemek amacıyla, eğitim aracı olacak dilin belirlenmesi için, okuldaki öğrenci çoğunluğu değil, okulun bulunduğu bölgedeki yerlilerin çoğunluğu esas alınmalıdır.

4) Teknik bölümler dahil, Kürtçe bütün devlet dairelerinde resmi dil kabul edilmelidir.

5) Musul ilçelerinde Kürtçe'nin Kurmancı lehçesinin okutulması, Kürt dilinin birliğini bozacağı gibi, eğitim ve mali alanda da gerilemelere yol açar.

6) Yerel Dil Yasası ibaresindeki Yerel nitelemesi çıkartılmalıdır.

İngiliz Manda Siyasetinin Sonuçları ve Sonraki Dönem

Kürt dilinin gelişmesi iki yolla kısıtlandı. Bir; uygulama alanında Kürt dilinin eğitim kurumlarında okutulması, sadece ilkokullar ile sınırlandırıldı. Ayrıca bürokratik alanlarda, bazı münasebetlerdeki yazışmalar ile kimi resmi tebliğat ve bildirimler de dar bir alanda kullanıldı. Bu nedenle de Kürtçe konuşanlar, ister istemez gerek yazılı gerekse sözlü olarak çeşitli

yer ve seviyelerde Arapça kullanmak durumunda kaldılar. İki; Kürt dilinin resmileştirilme alanı, Kürtçe konuşulan bölgelerin yarısından daha azını kapsayacak biçimde sınırlandırıldı. Geri kalan Kürt topraklarındaki halk, özellikle de Sorani lehçesiyle konuşmayan Kürtler, daha fazla oranda Araplaştırma siyasetine maruz kaldı. Ayrıca Kürtlerin "tek bir Kürt eyaleti oluşturulması" yönündeki talebini reddeden hükümetin bu siyaseti yüzünden Kürt halkı milli açıdan kaynaşıp pekişmedi ve dil açısından da lehçelerin birleşmesi önledi.

İngiliz Manda Yönetimi'nin Kürt dili konusunda getirdiği işlevsel ve bölgesel kısıtlama, izleyen yönetimler tarafından 1980 yılına kadar sürdürüldü.

1932-1958 Krallık Dönemi: Irak, Cemiyet-i Akyam örgütüne üye olduktan sonra kendini daha serbest hissederek; bu kuruluş tarafından Kürtler hakkında verilen güvenceleri görmezlikten geldi. Musul ve Kerkük'teki hemen bütün okul ve yönetim makamları Araplaştırıldı. Öyle ki 1957'ye gelindiğinde Erbil'de Kürtçe eğitim veren tek bir okul vardı. Buna karşılık Süleymaniye'deki bütün kız okulları Arapça öğretim yapıyordu.

Cumhuriyet Dönemi: 14 Temmuz 1958 tarihli bir darbeyle devrilen Krallık'tan sonra Arap milliyetçileri Geçici Anayasa yapıp ilan ettiler. Bu Anayasa'da şu ibareler yer alıyordu: "Irak, Arap dünyasının bir parçasıdır. Kürtler ise Arapların ortakları olarak, Irak milli birliği içinde haklara sahiptir". (Madde: 3) Bu "ortaklık" ifadesi, yeni Cumhuriyet'in arması devlet arması olup, Arap kılıcının Kürt kaması ile birleştirilmesini simgeliyordu. Böylece Kürtler, ilk kez Anayasal açıdan tanınmış olup; ayrı etnik kökenli bir halk olarak özgün haklarının olduğu kabul edilmişti.²⁵

Bu dönemde, dil açısından en radikal kazanımlar basın (gazetecilik), kitap ve radyo yayıncılığı alanında gerçekleşti. Orta yerde görece bir yayın ve konuşma özgürlüğü vardı. Kürtçe'nin eğitim ve yönetim kademelerinde kullanılması yarım yamalak tamamlandı.

25) Edmonds, Kurdish Policy, Secret. Delhi, BHCF, Events in Kürdistan, Dosya 13/14, c. 10. s. 27.

Ancak 1958-59 arasındaki görece gelişmiş demokratik ortam, Abdulkerim Kasım diktatörlüğünün hüsmuna uğradı. Kürt istemleri yeniden reddedildi. Kasım, 1961 Şubat ayında toplanması kararlaştırılan 2. Kürt Öğretmenler Kongresi'ni yasaklayarak, Öğretmenler Derneği'nin Kürt bölgelerindeki bütün şubelerini kapattı. Dahası, Kasım, "Kürt adının hiçbir şekilde milli (etnik) anlama gelmediğini" ileri sürüp açıkladı: "Kürt milliyetçilerine artık şunu açıkça göstermenin zamanı gelmiştir: Kürtler, bir millet oluşturabilecek nitelikte ayrı bir topluluk değiller" diyen Kasım, (hükümetin resmi yayın organı durumundaki) *El Sawra* (Devrim-FB) gazetesinde bu görüşün propagandasını yapıp duruyor; bu konuda diziler halinde makaleler yazılıyordu. Makalelerin özü özeti şuydu: "Irak halkların birarada bulunduğu bir ülke değil, tek bir millettten ibaret bir ülkedir".²⁶

1961 yılında Kürtler, Anayasa'nın 3. Maddesi'nin gereklerini (Kürtlerin haklarını kabul edip güvence altına alan-FB) yerine getirilmesi, yani Kürtçe'nin tüm Kürt bölgelerinde resmileştirilmesini istediler. Bu talep gözardı edildi. Ardından, 1961 Eylül ayı ile 1970 Mart ayına kadar süren bir zaman diliminde Kürtler ile hükümet güçleri arasında askeri çatışma başladı. Mart 1970 Bağdat'da darbe ve savaş, Kürdistan'da ise barış dönemi oldu.

Aslında 8 Şubat-18 Kasım 1963 tarihleri arasında iktidarı ele geçiren Baas Partisi'nin ilk yönetimi sırasında, özerklik isteyen (Kürtler) kimselerle görüşmeler başlatıldı. Baas Irak'ın yeni yönetim bölgelerine ayrılmasını öngören bir açıklama yaptı. Şöyle ki, bir Süleymaniye Hükümeti (yerel-FB) kurulmuş olacak; Erbil ile Süleymaniye illerini kapsayacak; Kerkük'ün Çemçemal ilçesi ile yeni il haline getirilen Duhok ve ona bağlı Zaxo, Amediye, Aqra ve Musul'a bağlı Zibar gibi kentleri de içine alıp yönetme özerkliğine sahip olacak. Bu arada çıkarılan yasanın ek maddesinde şöyle deniliyordu: "Süleymaniye Bölge Valiliği kapsamına giren yerlerde Arapça ve Kürtçe resmi dil olarak kabul edilecek. İlk ve orta dereceli okullarda Kürtçe birinci, Arapça ise ikinci dil olarak okutulacak. Orta

26) Sa'ad Jawad, *Iraq and the Kurdish Question 1958-70*, London, Ithaca Press, 1981.

dereceden sonraki eğitim kuruluşlarındaki dil Arapça olacak".²⁷

Yasa, Kürt görüşmecilerin Bağdat'ta tutuklanması ve özerklik yanlılarına karşı topyekün bir askeri hareketin başladığı tarihte ilan edildi.

İkinci saldırının ilk günlerinde Kerkük'teki Kürt mahalle ve semtleri yerle bir edildi; Erbil ve Kerkük köylüleri sürgüne gönderilip yerlerine Araplar yerleştirildi. İkinci ateşkes, Baas yönetiminin devrilmesini izledi. 26 Nisan 1964'te yayınlanan Geçici Anayasa, "Arapça'yı, devletin resmi dili" olarak kabul etti ve 19. maddesinde ise Kürtçe konusunu muğlak bıraktı. Şöyle ki: "Bütün Iraklılar yasal açıdan eşittirler. Onlar kamu hakları ve yükümlülükleri açısından eşit olup; bu konuda ırk, köken, dil, din ve inanç farkı gözetilmez. Araplar ve Kürtler de dahil, bütün Iraklılar ana vatanlarının güvenliği ve geleceği için işbirliği içinde olmalılar..."²⁸

Kürt tarafı, 11 Ekim 1964 tarihli bir bildirisinde, diğer istekleri arasında, şunları da talep ediyordu: a) *Anayasa'nın 19. maddesinin "Anayasa, Irak'ın milli birliği içinde ve özerklik temelinde Kürt halkının bilinen haklarını kabul eder". b) Erbil, Kerkük, Süleymaniye vilayetleriyle Zaxo, Duhok, Aqra, Amediye, Şexan, Sincar, Tel Afar ve Xanaqin ilçelerinin yanı sıra Kürt çoğunluğun bulunduğu diğer ilçe ve bucakları (Musul ve Diyala'daki) kapsayacak biçimde bir Kürt Eyaleti kurulması. c) Bu Eyalet'teki resmi dilin Kürtçe olması, ama aynı zamanda Arapça ile diğer azınlıkların da kendi dillerinin kullanılmasının öngörülmesi.*

Görüşmeler 1965 yılının başlarına kadar sürdü. Kürt heyeti, Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde, "Yerel Diller Yasası"nın güçlendirilmesini, bu arada diğer yerel dillerin de orta dereceli okullarda okutulması yönünde bir istekte bulundu. Hükümet, bu konuda taviz verdi: "Kürt ulusalcılığını bir olgu olarak kabul ediyoruz. Hiçbir Kürt, Araplaştırmaya maruz kalmayacak. Ne şimdi ne de gelecekte. Kürtlerin çoğunlukta olduğu ilçe ve bucaklardaki eğitim dili Kürtçe olup, bu orta

27) Walid Khalidi and Yusuf Ibhish, Arab political Documents 1965, Beirut: American University.

28) Text in Bulletin of the Republic of Iraq, c. 5. n. 5. s. 7-11. Mayıs 1964.

dereceli okulları da kapsayacak". Bütün bunlara rağmen, Arapça "resmi dil" olarak dayatılmış oluyor; Kürtçe ise "ilk ve orta dereceli okullarda okutulacak eğitim dili" muamelesi görüyordu.²⁹

Kürtlere yönelik üçüncü yoğun harekât 1965 Nisanı'nda başladı. Ardından bir ateşkes ilan edildi (Haziran1966). Derken Anayasa'nın 19. maddesi şöyle değiştirildi: "Bu Anayasa, Irak halkının kardeşçe ulusal birliği temelinde Kürtlerin milli haklarını onaylar".³⁰ Başbakan ise 29 Temmuz 1966 yılında Kürt meselesinin çözümüne ilişkin 12 maddelik bir programı açıkladı. Bu program, esas olarak, Arap ve Kürt uluslarının eşit haklardan yararlanacağına ilişkin güvence verirken Kürt dili hakkındaki ifadesi de şöyleydi: "Söylemek gereksizdir ki, Hükümet, Kürt dilini, Arapça'nın yanı sıra resmi bir dil olarak kabul ediyor ve Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde bu dil ile eğitim yapılmasını benimsiyor. Eğitimde kullanılacak her iki dilin konumu, yasa ve yerel kurulların belirlediği biçimde olacaktır".

Baas Partisi, 17 Temmuz 1968'de, bir darbe ile yeniden iktidarı ele geçirdiğinde, yukarıda ilan edilen bildirmede çok az ilerleme kaydedilmişti. Adı geçen programın ruhuna sadık kalınacağına ilişkin vaatler verildi. Bu da, bir Kürt Akademisi ile Süleymaniye'de bir Kürt üniversitesinin açılmasında somutlaştı. Bununla birlikte düşmanlıklar ve saldırılar durmadı. Derken ünlü 11 Mart 1970 anlaşması sağlandı. Bu aynı zamanda "Irak'taki Kürt sorununun barışçı çözümü için 11 Mart Bildirgesi" olarak kayda geçti.

Anayasa'da Kürt ve Kürtçe'nin tanınması şu maddelerde somutlaştı:

5. Madde: Irak, Arap dünyasının bir parçasıdır. Irak halkı iki anavatan oluşur: Araplar ve Kürtler. Bu Anayasa, Irak sınırları içindeki tüm azınlıkların milli haklarını kabul eder.

7. Madde: Arapça resmi dildir. Kürtçe ise, Arapça'nın yanı sıra, Kürt bölgelerindeki resmi dildir.

29) W. Khalidi and Yusuf Ibbish, age, s. 33-41.

30) Majid Khadduri, *Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics Since the Revolution of 1958*. London: OUP. 1969.

31) *Constitutions of the Countries of the World: Iraq*, Şubat 1974, s. 1.

Açık ifadeler taşınmasına ve daha önce ilan edilmesine rağmen, bu anlaşma Kerkük meselesine çözüm bulamadı. Oysa Kerkük meselesi, anlaşma uyarınca, referandum/plebisit (hal-koylması) yoluyla bir çözüme kavuşturulacaktı.

Daha sonra ünlü Irak-İran savaşı yaşandı. 1974-75 arasındaki bu savaştan sonra taraflar anlaşmaya başlayınca, Kürt önderler teslim olup, İran'a göçmen olarak sığındılar.

1980'lerde ise Irak'taki Baas rejimi, kendine göre bir özerklik uyguluyor. Özerk bölgeler, Kürdistan'ın yarısı kadar; Agra, Şexan, Sincar, Qoratu, Meydan, Xanaqin, Mandali, Diyala gibi yerler dışlanmış. Baas yönetimi, Kürt siyasal hareketini ebediyen ortadan kaldırmaya çalışıyor. Bu arada yoğun bir Araplaştırma programını hayata geçiriyor. Eğitim ve basın alanında da bu sürüyor. Kürtler yurtlarından sürülüyor.

B- İRAN DEVLETİ'NİN SİYASETİ

Pehlevi Sülalesi: 1925-1979

İran'da düzenlenen 1906 Anayasası, bu çok uluslu ve çok dilli ülkede tek resmi dil olarak Farsça'yı kabul etmişti. Rıza Han, 1921'de, bir darbeyle iktidara gelip kendini "Pers Kralı" (1925-1941) ilan etti. Böylece Pehlevi Hanedanlığı'nı da kurmuş olan Rıza Han, Türkiye'de Mustafa Kemal gibi, hayli gevşek bir devlet yapısını teslim alarak, bu milli devleti sıkıca örgütleyip merkezleşmiş bir temele oturtma siyaseti izledi. Ülke toplam nüfusunun yüzde 50'sine yakın bir oranını oluşturan etnik toplulukların milli birlik ve bütünlük siyasetine tâbi tutulması için, çok baskıcı ve zecri önlemler alındı; Fars dili eğitim, yönetim ve kitle iletişim kademelerinde olağanüstü biçimde kullanıldı.

Daha 1923 başlarında, devlet memurlarının Farsça'yı yazışma ve konuşmalarında kullanmaları mecburi kılındı. O tarihlerde Azerbaycan Eyaleti Eğitim Merkez Dairesi'nden, bölgedeki eğitim kurumlarına (daha sonraki adı Mehabad olarak değiştirilen Savucbulak bölgesi de buna dahildir) şöyle bir genelge gönderildi:

"Başbakan'ın talimatı üzerine, bundan böyle Fars dili, genelde bölgede (eyalet çapında) özelde ise okullarda oku-

tulacaktır. Bu talimata uygun olarak; kendi yetki alanlarınız içerisinde Farsça'nın okul ve diğer yerlerde resmi dil olarak işlem görmesi, bütün işlerin bu dil ile yürütülmesinin yakından izlenip denetlenmesi gereğini sizlere hatırlatırız. Aynı şekilde dairelerinizdeki memurlar da konuşmalarında bu dili kullanacaklardır".³²

Rıza Şah, iktidarını sağlama aldıkça, Kürtlerin tüm kültürel geleneklerine yasak koydu: Kürt giysileri, Kürt müziği, Kürt oyunları yasaklandı. Çağdaş şair Hemin'in tanımıyla "Okullarda, dairelerde ve hatta sokaklardaki binlerce Kürt tutuklandı, işkence gördü ve Kürtçe konuştuğu için itibardan düştü.."³³

Dil üzerindeki polis denetimi ve baskısı pek tahripkardı. Şair Hazhar kendisiyle babasının, ellerindeki kitapları tenekelere koyup kent yakınındaki köylerinde toprağa gömüp nasıl gizlediklerini anlatır. Sadece geceleri, Kürtçe kitap okuyup yeniden çıkardıkları yere gömerlerdi. Xela Min adlı bir şair ise, sadece yakınlarına (Kürtçe) şiirler okumuş ve şiir yazıyor görünmemek için de bunları ezberlemek zorunda kalmış. Bu şairin bir köy camisinde özel olarak yapılan bir toplantıda okuduğu şiirden son derece etkilenen genç şair Hazhar, Mehabad kentinden üç günlük mesafede olan yere, yürüyerek gidip şiiri istemek durumunda kalmıştı.³⁴

Kürt milliyetçiliğinin gelişip sağlamlaşmasını önlemek için; yeni yönetim, Kürtçe konuşulan alanları, her biri direkt Tahran'a bağlı olacak biçimde üç kısma ayırdı. Kürt etnik kimliğini tasfiyeye yönelik çabalar sınır ötesi boyutlara da ulaşabiliyordu. Sözcüleri Savucbulak bölgesinde (o sırada Azerbaycan eyaletine bağlıydı) faaliyet gösteren Lutherci Doğu Misyonerliği (Lutherian Orient Mission), İngilizce "*Kurdistan Missionary*" adlı bir gazete çıkarıyordu. Hükümet, işte bu gazetede "**Kurdistan**" ibaresinin kaldırılmasını bile istedi. İşin ilginç yanı, bu gazete Amerika'da çıkarılıyordu ve İran'da aboneli yoktu.

Aynı biçimde İran, Kürtçe'nin Irak'ta resmîleştirilmesine de karşıydı. 1931 yılında, Kürt dilinin resmen onaylanması için ya-

32) Gırzey: *Kurdistan*, c. 2, no. 6, 1981, s. 34.

33) Hemin: *Sereta*. Hasan Qazılci'nin *Pêkenîf Geda* adlı eserinden 1972, s. 3-13.

34) Hazhar, Soranî ya Kurmançî: *Weramî Mesela-rûl Tevhîd-ul Luğat-ul Kurdîyye* (Kürt Dilinin Birleştirilme Sorunu), Süleymaniye, 1968 s. 154-155.

sa taslağının Meclis'e geldiği günlerde, devlet denetimindeki İran basını, bu tutuma saldırı yazarak Irak hükümetini bu kararından vazgeçmeye ikna etmeye çalışıyordu. 25 Aralık 1931 tarihli *Iran* gazetesine göre bu proje, "İngiltere'nin ilham ve teşviki" ile olmuştu ve Kürt dilinin resmi dil olarak kabul edilmesinin ne Kürtlere ne de Iraklılara hiçbir faydası olmazdı. *Şefaqi Sorx* (Kızıl Şafak) gazetesi ise şu iğneli sözlerle şikayette bulunuyordu: "İngiliz Sömürge Bakanlığı, Kürt bağımsızlığını teşvik ederken, 350 milyon nüfuslu Hint halkına özgürlük vermeyi düşünmüyor?"³⁵

Rıza Şah'ın tahttan çekilmesiyle biraz gevşeyen yoğun Farslaştırma ve asimilasyon siyaseti, Muhammed Rıza Şah'ın (1941-1979) döneminde de sürdü. O tarihte Kürtler, "asil Aryan/Arî" ırktan sayılmalarına rağmen dilleri hâlâ "Farsça'nın bir lehçesi" olarak kabul edilip resmi açıklamalarda böyle geçiyordu.

İkinci Dünya Savaşı'nun uygun ortamında, Kürtler 1946'da kendi devletlerini kurup, Kürtçe'yi de bu devletin resmi dili ilan ettiler. Türkler de (Azeriler -FB) öyle. İran Kraliyet Ordusu, Tebriz'e saldırıp Azeri hükümetini devirince, ne kadar Türkçe kitap varsa getirilip Belediye Sarayı karşısında ateşe verildi.³⁶

İdeolojik açıdan bakılırsa, Farsça konuşmayan milliyetlerin asimilasyonu, ülkenin İslam öncesi tarihinin ve "Arî/Aryan ırkı"nın yüceltilmesi temelinde gerçekleşiyor. İranlılar "Arî ırk"tan olduklarını ileri sürüyor. Bunun siyasi ve dil alanındaki yansımaları da asimilasyon politikalarını yasallaştırıp meşrulaştırmanın uç noktalarına kadar giden Fars milliyetçileri arasında destek görüyor.

Sözgelimi Türkiye'deki Kürt hareketinin bağımsızlığının tehlikelerini yorumlayan "*Ayanda*" dergisi Yayın Yönetmeni Mahmud Afşar, "Kürtlerin asimile edilmesi programını" savunuyordu.³⁷ Tahran Üniversitesi'nin bazı öğretim üyeleri de, Farsça'nın "dünyanın en yüce dillerinden biri ve İran'daki tek dil" olduğunu ileri sürerek, (diğer dilleri konuşan etnik toplulukları) Farslaştırmayı destekliyordu. Örneğin M. Moghadam,

35) *Oriente Moderno* adlı yayından alıntılanmış. Bkz. Yıllık 10, no. 2, 1931 s. 98.

36) *Ettelat* gazetesi, 18 Aralık 1946.

37) *Ayanda* dergisi, c. I. no. 1. 1925, s. 62.

"Türkçe'nin bile Farsça'nın bir lehçesi olduğunu" iddia edecek kadar ileri gitti. ³⁸ İran filolojisinden bir başka kişi de, "İran ve Irak Asurileri tarafından kullanılan Asurca'nın şurada burada dolaşan bir avuç serserinin konuştuğu bir lehçe" ³⁹ olduğunu ileri sürdü. İran Dil Akademisi Başbakanı Sadeq Kiya, "Türkçe ile Arapça'nın, Fars dilinin bir lehçesi olduğunu" varsaydı. Böylece Türkiye'deki Kemalist Güneş-Dil Teorisi'nin İran'daki karşılığı İranlı profesör Basir'in kitabının bir bölümünde ifadesini buldu: **Afitâb: Afarînanda-yi Suxan** (Güneş: Konuşmanın Yaratıcısı). ⁴⁰

1960 yılında İran'daki dilleri konuşanlara ilişkin ilk kez sayım yapıp veriler yayınlandığında, 7 Şubat 1960 tarihli *Keyhan* gazetesi, aralarında Sadeq Kiya da olmak üzere birçok dilbilimci ile görüşmeler yaptı. Kiya, bu görüşmesinde, Farsça'nın "İran'daki biricik dil olduğunu" ileri sürdükten sonra şöyle diyordu: "Maalesef kimi Türk lehçeleri bazı İranlıların konuştukları bir dil oluvermiştir. Öteki lehçelerin tümü ise İran kökenlidir". "*Bilginin Cephesinde*" adlı bir radyo programında ise Kiya şunları söylüyordu: "Birtakım nedenlerden ötürü.... Peştuca, Belucice ve Kuzey Irak'taki Kürtçe gibi kimi lehçe/ağızların konuşulması ve yazılması zamanla yeni bir edebiyatın yaratılmasını (konuşanlar için-FB) sağladı. Bu lehçeler ile Fars dili arasında gramer farkları olmadığı gibi, Luri ve Kürtçe gibi deyimler dilbilim açısından hiçbir değer ifade etmiyor; lehçe olarak her biri farklı adlandırmaya tâbi tutulsa da, bilimsel bakımdan bu adların konulması aldatıcıdır... Fars edebiyatı bütün İranlıların zihinsel bir ürünü olup, böylesine parlak bir edebiyatı kolayca okunur kılmak, sadece sözkonusu lehçeler açısından imkansız değil aynı zamanda birçok dünya dili açısından da olanaksızdır". ⁴¹

1960'lı yıllarda Kültür ve Sanat Bakanlığı, ikisi Tahran Üniversitesi'nden dilbilimci olan üç görevliyi, Fars dilinin

38) Gerard Doerfer: Irano-Alaistica: Turkish and Mongolian Languages of Persia and Afghanistan. In Thomas Sebeok, Current Trends in Linguistic.

39) Jan Weryo: Syriac Influence on Islamic Iran, s. 299-322.

40) Metathesis in the Arabic Language, no 671, 1961. Ayrıca Farzân-i tan va ravân, Tahran Üniversitesi yayınları, no. 381, 1957.

41) Sadeq Kiya, Guyışay-i İrânî, Mecelleyi Radyoyi İrân, s. 8-35.

güçlendirilip yaygınlaştırılması (takviyat ve gustariş) amacıyla seçti. Bu üç kişiden biri olan M. R. Bateni, "Farslaştırma, milli birlik ve bütünlüğe götüren önemli bir adımdır" diyordu. Bir diğer dilbilimci M. Milaniyan ise, "Fars dilinden olmayan yerel lehçelerin yerine Fars dilini koymak için adım adım izlenecek bir program" önerdi.⁴² Kültür ve Sanat Bakanlığı'nın bu programı, esas olarak Fars kökenli olmayan halkların asimilasyonunu, özellikle de Kürtlerin Kürt olmayan başka bölgelere aktarılmasını öngören İran rejiminin siyasetinin bir parçasıydı.

Halkların etnik imhasına yönelik siyasetlerine rağmen, Pehlevi yönetimi, hükümetin zayıf olduğu ya da tehdit edildiği dönemlerde Kürtlere yaklaşmayı "emniyet sübabı" siyasetinin uygulaması olarak ele alıyordu. 1941-53 yıllarında merkezi hükümet henüz zayıfken, Kürtlerin de içinde bulunduğu muhalefet üzerindeki baskılar gevşetilmişti. Fars diliyle çıkan *Kuhistan* (Yüksek Ülke) ile Kürtçe çıkan *Mâd* dergisinin yayımına izin verilmişti. İlki Kürt bölgelerindeki acıları dile getiriyor, Kürt tarihi ve şiir de dahil olmak üzere Kürt edebiyatına ilişkin yazılar yayımlıyordu. İkincisi ise daha çok bir Kürt araştırma gazetesiydi. Hükümetin kendisi de, *Bağistan* adıyla çıkardığı (sadece bir sayı, Mart 1952) yayın organında "Kürtlerin Oturduğu Bölgelerin Tarihsel ve Kültürel Araştırması" başlığıyla bir makaleyi Fars ve Kürt diliyle kaleme almıştı.

Ülkenin Şah yönetiminin sıkı denetiminde olmasına rağmen, 1953'ten sonraki dönemlerde Kürt bölgelerinde alınan çok yönlü (askeri, siyasi vs) önlemlerin yanı sıra, Kürt diliyle yayın yapılması (örn. radyo), sınırlı biçimde Kürtçe basın faaliyetlerinin sürdürülmesine izin verilmesi ve Tahran Üniversitesi Diller Bölümü'nde Kürtçe iki kurs düzenlenmesi gibi yollara da başvuruldu.

İslam Cumhuriyeti Dönemi

Kürtler, 1978-1979 arasında Şahlık rejiminin devrilmesine yol açan devrime katıldılar. İstekleri, demokrasi temelinde federatif

42) Hurmuz Milaniyan, *Gustariş ve Takviyat-i Zeban-i Farsî*, Tehran, Kaviyan Press, 1972.

bir devlet çerçevesinde özerklik kazanmaktı. Bu özyönetim isteğinin en somut adımı Kürt dilinin resmi dil olarak tanınması; sözcelimi eğitimde, yerel yönetimlerde ve kitle iletişim araçlarında kullanılmasıydı. Ne ki bu talepler, devraldıkları devlet sistemini İslamlaştırmayı benimseyen yeni yöneticilerin teokratik (dinsel) merkezi rejimiyle uygunluk arzetmiyordu. Bu nedenle Şahlık rejiminin yıkılmasından iki ay sonra, İslamî ordu, özerklik isteyen halklara karşı (Kürtler, Türkmenler, Araplar) seferber edildi.

Yeni Anayasa Aralık 1979'da kabul edildi. 103. Madde uyarınca eyaletlerdeki en yüksek amirliklerden en alt kademelere kadar bütün yöneticilerin merkezden atanması öngörülüyor; 26. Madde gereğince de, her ne kadar siyasal örgütlerin faaliyetlerine izin verilmişse de, açıktan faaliyet gösterecek tek kuruluşun Hizb-i Cumhur-i İslami (İslam Cumhuriyet Partisi) olacağı kesinlik kazanıyordu.

Bu Cumhuriyet, Şii mezhebinin belli bir dalını resmi din olarak (1. ve 2. maddeler) kabul ediyor; aynı zamanda devleti, Farsça temelindeki din kültürünün ülke içinde ve dışında yayılmasından sorumlu tutuyordu.

Anayasa'nın 19. maddesinde, "renk, ırk, dil ve benzeri şeyler bir imtiyaz nedeni olamaz" denilirken 15. maddede şu ifade yer alıyordu: "Bununla birlikte, İran halkının resmi ve ortak dili ile yazısı Farsça'dır. Senetler ve yazışmalar, resmi metinler ve ders kitapları, bu dil ve yazıyla olmalıdır. Ancak, mahalli ve kavmi dillerden basında ve kitle haberleşme araçlarında yararlanma ve okullarda bunların edebiyatının öğretilmesi, Farsça'nın yanı sıra serbesttir".⁴³ Görüldüğü gibi, ülke nüfusunun yarısını oluşturan diğer milliyetlere, Farsça dilini kullanmaları dayatılıyor.

Ayrıca eğitim ve yönetim kademelerinde, Fars olmayanların anadillerini kullanmalarına izin verilmiyor. Sadece izin verilen etnik/milli edebiyatın okutulması meselesi de, 1980 yılı ortalarından itibaren çözüme kavuştu. Yani "milli edebiyat"ın öğrenilmesi ve öğretilmesi (gerek Kürtçe gerekse başka azınlık

43) İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, çeviren Hüseyin Hatemi, Çağrı yay. s. 30.

dillerden) bu tarihten itibaren yasaklandı. Buna karşılık Şah dönemindeki radyo yayıncılığı (Kürtçe ve diğer dillerden-FB), aynı çizgide sürdürülmekte olup, gerek devletin bizzat tekelinde gerekse devletin gözetimindeki özel yayınlarda, bu kural sıkıca uygulanmaktadır.⁴⁴

İran'da kullanılan Farsça, Arap alfabesine göre yazılıyor. İslami güdülerle hareket eden rejim, Latin alfabesine geçişle şiddetle karşı. Bu yüzden başka ülkelerdeki Kürtlerin kullandıkları Latin ve Kiril alfabesiyle birliğin sağlanamayacağını belirtiyor. Ancak İran İslam rejimi, propaganda amacıyla Kürtçe'nin Latin alfabesini kullanıyor.

İran'da Kürtçe radyo yayınının yapılagelmesi ve basın alanında Kürtçe'ye yönelik hoşgörü, Kürdistan ve bölgedeki siyasi gelişmelerle yakından ilgilidir. Yeni yöneticiler işbaşına geldiklerinde Kürdistan üzerinde etkin denetimleri yoktu. "Kurtarılmış bölgeler"deki çağdaş ve laik Kürt milliyetçileri ile özerkçi Kürt örgütlerinin buralarda kurdukları kitle iletişim araçlarına kulak veren Kürtlerin "kalplerini ve akıllarını" kazanmak isteyen İranlı yöneticiler, mecburen onların anladıkları dili (Kürtçe'yi-FB) kullanacaklardı.⁴⁵ İkinci neden de, 1961'den beri Irak'ta özerklik için mücadele eden Kürtler arasında "İslamcı Kürt partileri" yaratarak, bu kanalla "İslam devrimini ihraç etmeye" ve yayılmacılığa yönelik plandır. İslamî rejim, Sunni Kürt bölgelerinde (Paveh) hükümet denetiminde din okulları açıp buralarda Kürtçe dersler verdi ve Şii inancına ilişkin yayınları Kürtçe'ye çevirdi. Bu arada iki ayda bir çıkan *Amanc* dergisi (İslami Propaganda Kurumu yayın organı), Türkiye'deki Kürtler için Kurmanci lehçesiyle ve Latin alfabesiyle yazılı beş sayfasında propaganda yapıyordu.

İslamî liderler, "kavmiyetçiliği" Batı'nın icat ettiği bir "şeytan" olarak niteliyorlarsa da, Fars kökenli olmayan milliyetlere yaklaşımları Şah dönemi bağınaz Fars milliyetçilerinininkinden pek farklı değil. Her iki rejim de, asi-

44) Her iki durumda da Kürt halkının çıkanna ve Kürt dilinin geliştirilmesine yönelik olmayıp; İran rejiminin ve egemenlerinin propagandasını yapmayı amaçlayan daha tehlikeli bir siyasettir. (FB)

45) M. Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın sosyal ve siyasal politikası üzerine, 1986.

milasyonu, dil siyasetinin temel taşı haline getiriyorlardı. 1950'lerde gösterilen esneklik (Kürtçe radyo yayınları), pragmatik bir amaç taşımış olup; esas olarak Kürtlerin dilleri ve ulusal kimliklerinin gelişimini sağlamaktan çok, asimilasyonlarını öngörmektedir.

C- TÜRK DEVLETİ'NİN SİYASETİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından bu yana Kürt diline yönelik izlediği politika, "dil imhası" ya da "dil katliamı" (linguicide or linguistic genocide) siyasetinin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Osmanlı devletinin gevşek yapısını devralan Cumhuriyet yönetimi, çok sıkı merkezi bir yapı üzerine, laik, batılılaşmış ve Türk milletinin egemenlik temelinde ulus-devlet modelini kurdu. Devletin merkezileştirilmesi ve Türkleştirme siyasetini bir dizi Kürt ayaklanmasına (1925, 1927-31, 1930-32 ve 1937-38 ayaklanmaları) yol açtı -ki bunlar bastırıldı.⁴⁶

Kürt diline yönelik siyaset, çok daha geniş ve uzun vadeli bir hedef üzerine oturtularak, -Türk olmayan halklar arasında en büyük çoğunluğu oluşturan Kürtlerin milli (etnik) yapılarının değiştirilmesini öngörüyordu. Bu sonuca ulaşabilmek için, Türk hükümeti, binlerce Kürdü, kendi yerlerinden alıp Kürt olmayan bölgelere sürgün etti (ünlü İskan Kanunu-FB); her ayaklanma sonrası kitlesel idam ve öldürmelere başvurdu, Avrupa'dan gelen göçmenleri Kürt bölgelerine (1920-1940 arasında) yerleştirdi.⁴⁷ 1930'lardan itibaren Kürt bölgeleri sıkı askeri denetim altına alınarak, birtakım köylerde değişik büyüklükte polis (jandarma-FB) merkezleri kuruldu.⁴⁸

Kürtleri, dillerini terkedip Türkçe konuşan yerliler haline dönüştürmek, Türkiye'deki dil siyasetinin birincil amacıdır. Bu yüzden, değişik yöntemler uygulanageldi.

46) Wadie Jwaideh: *The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Developments*, Syracuse University, 1960.

47) Sureyya Bedir Khan. *The Case of Kurdistan Against Turkey*. Philadelphia: The Kurdish Independence League, 1928. Kendal: *Kurdistan in Turkey*. 1980. Lucien Rambout, *Les Kurdes et le droit*, Paris, 1947, éditions du Cerf.

48) M. van Bruinessen, *The Kurds in Turkey*, MERIP Reports 121, 1984. s. 6-12.

Kürtçe'yi Kullanma Yasağı

Genel yerler, devlet daireleri ve okullarda Kürtçe'nin kullanılmasının yasaklanması kolay bir şeydi. Onlarca yıl, kırsal alanlarda, Kürtçe konuşulmasının önlenmesini üstlenen hükümetlerin yaptıkları baskılar ise uğraşı gerektiren bir işti. Yine de, köyden kente mallarını getiren köylülerden Kürtçe konuşanlar, kullandıkları kelime başına (o zamanın parasıyla) 5 kuruş ceza vermek durumundaydılar. O sırada bir koyunun filatı da beş kuruştur. ⁴⁹

Bedeni ceza ile bir kişinin ailesinden zorla ayrılması da okullarda Kürtçe konuşan öğrencileri engellemek için izlenen başka bir yöntemdi. Öğrencilerden, sınıf dışında, mesela kahvaltıda atlarında Kürtçe konuşanların cezalandırılması da yürürlükteydi. Bu amaçla, 1964 yılından itibaren Yatılı Bölge Okulları yapıldı-ki öğrenciyi, yılın büyük bir bölümünde ailesinden ayrı tutup ana dilini konuşmamaya teşvik etmeye yarıyordu. ⁵⁰

Belki de "simgesel şiddet" ⁵¹ diye adlandırılacak bir yöntem de, anadilini konuşanları mahçup edip utandırma yöntemi idi ki; çok yoğun biçimde Kürtler'e karşı uygulanıyordu. Öyle ki, "Kürt" ve "Kürdistan" sözcükleri yasaklandı; bunun yerine "Dağlı Türkler" ve "Doğu" ibaresi kondu. Kürt halkının varlığı sayısız makale, kitap ve konuşmalarda inkar edildi. 1935 yılında yürürlüğe giren Güneş-Dil Teorisi, "Orta Asya'yı Türklerin ilk yurdu ve Türkçe'yi de dünyadaki bütün dillerin ana kaynağı" saydı. Bu düzlemde Kürtler, "Turani bir ırktan olup Türklerin sadece bir boyu" durumunda kaldılar. Dağlarda unutulup ihmal edildikleri için de, "anadilleri Türkçe'yi unutup Farsların etkisinde kalarak Kürtçe denen derme-çatma bir lehçeyi kullanmaya" başladılar.

Kürt halkının varlığının inkar edilmesi, Kürtlerin tarih ve dil-

49) Kendal, agy., s. 83.

50) Tove Skutnabb-Kangas: Bilingualism or not: The Education of Minorities. 1981, s. 308-312.

51) Age., s. 313.

lerinin düzmece biçimde değiştirilip sunulmasını da içeriyor. Bu düzlemde, 1958-64 yılları arasında Türkiye'de Irak Büyükelçisi olan Talib Mustaq, yazdığı hatıralarında, Türklerin Kürtler hakkındaki görüşlerini açıklayarak "bu dilin sadece 8428 kelimeden oluştuğunu; bunların çoğunun da yabancı kökenli sözcükler olduğunu ve Kürtçe'nin dilbilgisi kuralı olmadığı" yolundaki gülünç iddialarına yer veriyor.

Özellikle eğitim kurumlarında, Kürtçe'ye ilişkin kuramsızlaştırma programı sürerken Kürt kelimesi "kirli, pis, kötü ve ilkel" anlamlarıyla eşdeğer tutuluyor.⁵² Sözelimi The Oxford Turkish-English (Türkçe- İngilizce Oxford Sözlüğü) 1984 yılındaki üçüncü basımında "Kürt" sözcüğünün karşısına, birisi etnik köken anlamında gelen "Kürt" diğeri de uygarlaşmamış kişi anlamına gelen "uncivilized person" açıklamasını koymuş.

Kürtlerin dışarda Kürtçe yayın yapan radyoları dinlenmesini önlemeye yönelik baskı ve çabalar da, Kürt dilinin yasaklanması kapsamında sayılır. Birçok Kürt iline, çok güçlü vericileri olan Türkçe yayın yapan istasyonlar kuruldu ki, Kürtçe'yi dinlemeye caydırıcı bir etkisi olabilsin.⁵³

Kürt diliyle yazma yasağı, Kürtçe konuşma yasağından çok daha etkili. Çünkü bu alanı denetlemek daha kolay. Sadece Kürtçe yazmak değil, "Kürt" ve "Kürdistan" sözcüklerini kullanmak da yasaktır. Kürt kelimesinin kullanılmasının yasak olması tek alan, devlet istatistikleri ve raporlardır.

Bununla birlikte, Türkiye'deki görece liberalleşme dönemlerinde (1967-71 ve 1975-1980 yılları arası) aydınların yeni kuşağı ve siyasi muhalifler, Türkçe-Kürtçe düzenli yayınlar, sözlükler çıkardılar. O sırada *Mem û Zin* kitabı da özsansürle birlikte yayın hayatına girdi. Yine de bu gibi yayınları basanlar izlenip, kovuşturmaya alındı ve yazarlar/çevirenler de yargılandılar. Örnek olması babından 1968'de çıkan Kürtçe Alfabe, hem İstanbul hem de Diyarbakır'da, çıkışının ikinci gününden itibaren yasaklandı; yazarı bölücük/ayrılıkçılık yapmak ve bağımsız bir Kürt devleti kurmak suçlamasıyla dört ay cezaevinde tutuklu kaldı.

52) Age., s. 310-312.

53) Kendal, agy., s. 75.

Dilin yasaklanması, devlet sınırlarına bağlı kalmadı. Ülke dışında da uygulamaya konuldu. Bir örnek: 12 Eylül 1980 darbesinden biraz önce, Danimarka'daki Nordic Cultural Foundation adlı bir kuruluş, Kürtçe bir kurs düzenledi. Amacı, İskandinav göçmenleri arasında Kürt dilini öğretebilecek Kürt öğretmenleri yetiştirmektir. Öğretmenler de, Kürt dilinin yazımı, kelime hazinesi ve dilbilgisi kurallarını bu ülkelerdeki göçmen Kürt çocuklarına öğreteceklerdi. Bunun üzerine harekete geçen Türkiye'nin Kopenhag Büyükelçisi, "kurslara katılanların hâlâ Türk vatandaşı olduklarını ve bu durumun Türk yasalarını ihlal etmek anlamına geldiğini, dolayısıyla kursun durdurulmasını" talep etti. Çünkü Büyükelçi'ye göre, Kürtçe'yi yasaklayan kanun, hangi ülkede olursa olsun geçerliliğini koruyordu".⁵⁴

12 Eylül 1980 darbesiyle işbaşına gelen yönetim, Kürt etnik varlığını ortadan kaldırma niyetini gizleyemedi.⁵⁵ Kürtçe, Ermenice veya Yunanca yapılacak herhangi bir açıklamanın yasaklanmasının alanı öyle bir genişletildi ki, Alman havayolları firması Lufthansa'nın İstanbul'daki bürosunda veya Amerikan Kütüphanesi'nin Ankara'daki şubesinde bile geçerliliğini korudu. Yine sözgelimi, İstanbul Rotary Club'ün halka açık fotoğraflarında ya da haritalarında "Kürdistan" ya da "Pontus" gibi ibarelere yer verilip başvurulmayacaktı. Çünkü böyle bir uygulamaya başvuran, İstanbul'daki bir firmanın başkan yardımcısı için üç yıl hapis cezası istenmişti.⁵⁶

Yine Avrupa'daki Türk büyükelçilikleri ve konsoloslukları, diplomatik ve diğer baskı yollarına başvurarak Avrupa ülkelerince desteklenen kültürel programlara, Kürt gruplarının katılmasını yasaklama çabası içine girdiler. Benzer baskılar, radyo yayıncılığı ve kitle haberleşme araçları üzerine de uygulanmaya çalışıldı.⁵⁷

Kürt bölgelerinin askerileştirilmesi (militarization) ve siyasal denetim altına alınması, asimilasyon programlarıyla atbaşı gidiyor. "Genelde bir Türkçe okuma-yazma seferberliği, il-

54) Skutnabb-Kangas, age, s. 279-280. Ayrıca Danimarka basınında çıkan İngilizce'den çevirisine de bakınız.

55) Bkz. Kendal, M. Van Bruinessen 1984, age. ve 1988 yılı Human Rights Watch raporu.

56) Guardian gazetesi, 23 Mart 1984.

57) Paris Kürt Enstitüsü tarafından çıkarılan Information and Liaison Bulletin.

kokullarda ise Türkçe konuşma kursları kampanyası başlatıldı. Yerel komutanlar, en azından kendi buldukları kasabalarda Kürtçe kullanımını yasaklama programlarını uygulamaya koydular. 1970'lerden itibaren yeniden yaygınlaşmaya başlayan Kürt geleneksel giysileri, yasaklandı".⁵⁸

1980'lerin başlarında solcu bir Kürt siyasi partisi tarafından başlatılan direniş, Kürt illerine askeri yığınakların yapılmasına yol açtı. Kürt hareketinin yaygınlaşmasını önlemek için, "stratejik köyler" projesi gündeme geldi. Bir diğere proje işe, Afganistan'daki Türkçe konuşan göçmenlerin getirilip Kürt bölgelerine yerleştirilmesiydi.

Kürt kültürünün (sözlü ve yazılı) yok edilmesi, çok sayıda Kürdün Türkleştirilmesi ve Kürt bölgelerinin nüfus yoğunluğunun azaltılması yönündeki siyasetler sonucunda, Kürt halkı ile onun dilini tasfiye etme girişimleri kısmi biçimde başarılı olmuş gözüküyor. Kullanılan baskı yöntemlerinin yoğunluğu ve vahşiliğı, Kürtlerin kendi etnik kimliklerini hatırlamasını güçleştiriyor. Batılı bir öğrenci, "siyasi seçkinler", sözgelimi belli sayıdaki Kürt milletvekili arasında 1965'de yaptığı bir araştırmada "bu milletvekillerinin Kürtçe konuşmadıklarını"⁵⁹ ortaya koydu. Yine 1965'te nüfus sayımına katılan birçok görevli, "çok sayıda Kürdün, kendini Türk saymayı yeğlediğini, beladan kaçınmak için Türkçe konuştuğunu ve anadillerinin Türk olduğunu" söylediklerini saptadılar.⁶⁰

Türkiye'deki Kürt dili henüz ölmediyse de, bu dilin yok edilmesine yönelik umutlar da bitmiş değıl. Ama "dilnin ölümü" olayı meydana gelmiştir ve dünyanın dört bir yanında gelmeye devam etmektedir.⁶¹ Ancak bu durum, genelde dil ile ilişkisi olmayan nedenlerden kaynaklanmaktadır.⁶² Türkiye'de Ermeniler ve kullandıkları dil, Osmanlı ile Cumhuriyet yönetiminin bunlara yönelik fiziksel tasfiyesi sayesinde ortadan kalktı. Benzer yöntemler daha geniş çaplı olarak Kürtlere karşı

58) M. van Bruinessen, age., s. 12.

59) Frederick Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass: MIT Press, 1965.

60) Kendal, age., s. 48.

61) Nancy C. Dorian, *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. University of Pennsylvania Press, 1981. s. 1-2.

62) Max K. Adler, age., s. 2.

uygulanmakta; eğer bölgesel ve uluslararası şartlar elverirse, Ermeni tecrübesi yeniden tekrarlanabilir. ⁶³

Bu düzlemde, Türkiye'nin Dışişleri eski Bakanı Turan Güneş, 1986'daki Avrupa Konseyi'nin bir oturumunda Kürtleri uyaran sözlerini ve düşüncelerini şöyle dile getiriyordu: "Eğer bağımsızlık isteme cesaretiniz varsa, sizlere karşı dövüşürüz. Avrupa'nın en güçlü ordusu olan Türk Ordusu'nu bozguna uğratmayı düşünüyorsanız, ilerleyin. Müsaade ederseniz şunu da belirteyim ki Batı Almanya, Fransa ve İngiltere gibi belli sayıda ülkeler bize karşı biraz hoşgörülü davransalar, biz birkaç milyonluk Kürdü tasfiye etmekten sakınmayız..." ⁶⁴

D- SURIYE DEVLETİ'NİN SİYASETİ

Fransız mandası altında Suriye Devleti'nin oluşturulmasına izin verildikten (1920-46) az sonra, Kürtler, ülkenin sınır bölgesinde özyönetim kurulması talebinde bulundular. 23 Haziran 1928 tarihinde Suriye Birleşik Meclisi'ne yazılan dilekçede şu talepler sıralanıyordu:

1) Mevcut dillerin yanı sıra, Kürt dilinin de, Kürt bölgelerinde kullanılması. 2) Kürt bölgelerinde Kürtçe eğitim yapılması, 3) Bu bölgelerdeki devlet memurlarının Kürt kökenlilerle değiştirilmesi. ⁶⁵

Fakat Fransız Manda Yönetimi, Suriye'de özerklik yanlısı değildi. Nedenlerden biri şuydu: Türkiye ve Irak hükümetleri, kendi sınırlarına yakın yerde "Özerk Kürt Bölgesi" kurulmasından yana değillerdi. ⁶⁶ Bununla birlikte, Kürtçe resmi dil olarak kabul edilmese de, Manda Sorumlusu Rondot'ya göre konuşulması serbest bir dildi. Ayrıca okullardaki gerekli malzeme yetersizliği ve halkın bu konudaki isteksizliği de Kürtçe'nin eğitim dili olarak kullanılmasını zorlaştırıyordu. ⁶⁷ Buna karşılık (Kürt şahsiyetlerden Nureddin) Zaza'ya göre ise,

63) Biz Türkiye'deki Kürt dilinin ölmek üzere olduğu ve Ermeni dilinin akıbetine uğrayacağı yolundaki görüşlerine kesinlikle katılmıyor; tersini savunuyoruz-(FB)

64) Kurdish Times dergisinin c. I. sayı I, 1986 tarihli 10. sayfasından alındı.

65) Pierre Rondot, "Les Kurdes de Syrie". La France Méditerranéenne et Africaine, c. 2. s. 81-126.

66) Age., s. 106.

67) Age., s. 107.

Manda Yönetimi, siyasi nedenlerden dolayı, Kürtlerin ana-dilleriyle eğitim görmelerine izin vermiyordu. Sözgelimi, genç bir Kürt yazar olan Mustafa Boti, "eğitim aracı olarak bir okulun açılması için" yetki isteyince, Manda yetkilileri ona böyle bir izin vermeyi reddettiler. Yetkililerin cevabı ilginçtir: Fransa'nın Ortadoğu'daki devletlere karşı olan yükümlülüğü, böylesi bir "maceraya atılmasını engelliyor".

Bununla birlikte Kürtçe yazmak serbestti. Kimi yerel Kürt aydınlarıyla Türkiye'deki eski siyasi şahsiyetler (Bedirxan kardeşler gibi), 1932'de Şam'da Kürtçe'nin Kurmanci lehçesiyle ve Latin harfleriyle yayın yapabiliyorlardı. Çalışmalarının yoğunluğu *Hawar* adlı Kürtçe gazetenin yazımında somutlaşıyordu. Bu aydın çevreye katılan Zaza'ya bakılırsa, *Hawar*, 1937 yılında yasaklandı. Çünkü Suriyeli milliyetçilerin bağımsızlık isteklerini destekliyordu. Gazete, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve İngilizler'in Suriye'ye gelişleriyle birlikte, yani dört yıl sonra yeniden yayımlanmaya başladı.

Savaş yıllarında Kürdistan stratejik bir önem taşıdığından, Suriye Kürtleri de Irak'takiler gibi hem sözlü hem de yazılı anlamda Kürtçe'yi rahat ve serbestçe kullanabiliyorlardı. Bedirxan kardeşler, hemen bütünüyle savaş propagandasına hasredilmiş *Ronaha* ile birlikte toplam üç Kürtçe gazete yayınlıyorlardı. *Radio-Levant* ise 1941 yılından Nisan 1946'ya kadar Kürtçe yayın yaptı.

1946'da Manda Dönemi'nin bitimi ile Suriye ve Mısır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti çerçevesinde birleşmesi döneminde (1958), Kürtçe yayınına karşı gösterilen hoşgörü devam etti. Bununla birlikte bazı gazeteler günlük hayattan silinmeye başladılar. 1957'de ise Suriye-Kürt Demokratik Partisi kurularak "Kürtlerin milli haklarının verilmesi" yolunda çağrıda bulundu. Bunun üzerine Birleşik Arap Cumhuriyeti, partiyi bastırıp engelledi, mallarına el koydu. O kadar ki, el konulan gramafonlardan biri de cezaevine atılan sahibine gönderildi.⁶⁸

Suriye'nin Mısır'dan kopması (1961) sonrasında denk düşen Kasım 1962'de Kürtlerin bulunduğu El Cezira bölgesinde özel

68) David Mc Dowall, *The Kurds*, London: The Minority Rights Group Report, no. 23.

bir Kürt nüfus sayımı yapılınca, Suriye'nin Kürtler üzerindeki baskısı daha da kötüleşti. Yaklaşık 120 bin Kürt, sayımdaki hesaptan düşülerek "yabancı" sayıldı ve onlara Suriye kimlik kartı verilmedi. "Kürt bölgelerinin Araplaştırılması" gayesiyle Suriye, "Arap Kuşağı" adıyla bir yerleştirme ve kuşatma projesi uygulamaya başladı. 1963'de Baas Partisi iktidarı devraldığı anda (darbeyle), aynı siyaset bu kez "El Cezira'daki Arap ruhunu kurtarmak" adıyla devam ettirildi.⁶⁹

Haseke bölgesinden sorumlu Siyasi Şube Amiri'nin önerdiği 12 maddelik Araplaştırma projesi, devletin Kürtlere yönelik gizli siyasetinin ipuçlarını veriyor: Bu maddeler;

1) Kürt topluluklarının dağıtılıp (Arapça karşılığı *batr*) daha içeri kısımlara göç ettirilmesi.

2) Kürtlerin eğitim kuruluşlarından yoksun bırakılmasına yönelik siyasetin görmezlikten gelinip muğlak bırakılması (Arapça karşılığı *techil*); çünkü bu Kürtler öteden beri muhalefete varan sonuçlara neden oluyorlar.

3) Kürtleri, ülkeyi terketmeye zorlayacak biçimde işsiz bırakmaya yönelik açık siyaseti (Arapçası *tecwi'i*) güdülmesi.

4) 1920'lerdeki ayaklanmaların bastırılmasından sonra Türkiye'den Suriye'ye sığınan Kürtlerin sınır dışı edilmesi.

5) Kürtler arasında "böl ve yönet" siyasetinin uygulamaya konularak, özellikle Arap kökenli olduklarını iddia edenlerin Kürtlere karşı kullanılması.

6) 1962'de önerilen Arap Kuşağı (Arapçası *Hizam-ul Arabi*) politikasının uygulamaya konulması.

7) "Kürtlerin parçalanıp dağılımının yapılmasına kadar geçen sürede gözetlenerek", Kürt bölgelerine "Arap milliyetçisi ve saf Arap" bölgelerin kurularak, oralarda yeni yerleşim alanları oluşturulup, Arapların iskan edilmesi.

8) Bu Arap kuşakları'nın askeri alanlar ilan edilerek, buraya bağlı birliklerin Arapları kollayıp Kürtleri kapı dışarı eden bir uygulama içine girmesinin sağlanması.

9) (İsrail'deki) Yahudi sınır boylarındaki yerleşim alanlarındakine benzer biçimde, "tarımsal kooperatifler" (Arapçası *Cemi'ye-til Te-*

69) İsmet Şerif Vanlı, *The Kurdish Problem in Syria: Plans for the Genocide of a National Minority*. The Committee for the Defence of the Kurdish People's Rights, 1968.

aviüniye/Mezrai-ül Cemaiyye) ve kollektif üretim çiftlikleri kurularak buralarda yerleşecek Arapların silahlı eğitim yapmalarını ve bölgeyi korumalarını sağlamak.

10) Arapça 'yı kullanmak istemeyenlerin hak ve imtiyazlardan yararlanmalarının önlenmesi,

11) Kürt din adamlarını (Ulema) kendi dini makam ve otoritelerinden ayırarak, yerlerine safkan Arap din adamlarının yerleştirilmesi. Kürt Uleması'nın toplantılarının mahiyeti dini olmaktan çok Kürt sohbet meclisleri niteliği taşıdığından, bunların daha iç kesimlere aktarılması gerekir.

12) Araplar arasında geniş çaplı bir Kürt karşıtı kampanya başlatmak.⁷⁰

Baas rejimi, bu planı uygulamak amacıyla topraklarının Türkiye sınır boyundan itibaren 10-15 kilometrelik bir alanda "Arap Kuşağı" projesini hayata geçirdi. Binlerce Kürdü yerinden yurdundan sürerek, "model çiftlikler" adı altında Arapları buraya yerleştirdi. Ayrıca hükümet uygulamaya koyduğu toprak reformuna karşılık, Kürtleri bundan yararlandırmayıp onlara toprak dağıtmadı. Bu çerçevede yaklaşık 60 bin Kürt (kimi kaynaklara göre 120 bin) Kürt olmayan bölgelere ya da Lübnana göç ettirildi.

Bağdat ve Şam'daki Baas yönetimleri arasındaki kopuş ve sürtüşmeler nedeniyle, Araplaştırma planı ve Kürtlerin başka bölgelere aktarılması projesi geçici olarak (1966) terkedildi. İki yönetim arasındaki anlaşmazlıklardan birisi de, Irak'ın Kürtler'e özerklik verme yolunda kapıyı aralamasıydı. Çünkü Suriye, 1963'te özerklik isteyen Irak Kürtleri'ni bastırmak amacıyla yüzlerce askerini, Irak ordusunun yardımına göndermişti. Dolayısıyla Kürt milliyetçiliğine verilen bu "ta-vize" razı değildi.

1976'da ise Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad, "Arap Kuşağı" projesinin daha fazla uygulamasından artık vazgeçildiğini, projenin "olduğu kadarıyla bırakıldığını" açıkladı. Kürt bölgelerine daha önce gönderilip yerleştirilen Arapların, nerede is-

70) İ. Şerif Vanlı, The Persecution of the Kurdish people by the Baath Dictatorship in Syria, Np, 1968.

tiyorlarsa oraya yerleşmelerine (yani yeniden eski yerlerine dönmelerine-FB) izin verildi.

Kuşkusuz bu büyük hoşgörülü siyaset, o zamanın pragmatik siyasetlerinden kaynaklanıyordu. Suriye Baas yönetimi, 1970 ortalarından itibaren Irak yönetimini devirmek için dış biliyor. Bu amaçla aralarında Kürtlerin de bulunduğu Iraklı muhaliflere yardım ediyor. Diğer bir neden de, Suriye'nin Türkiye'ye karşı kullandığı Kürt kozudur. Her durumda Suriye de, Türkiye gibi, dil katliamı siyaseti güdüyor.

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

Institut kurde de Paris

Kürtçe'nin aslı astarı nedir? Kökeni nereye kadar uzanmaktadır? Kürt diline kaynaklık eden temel yazılı eser hangisidir? Kürtçe bağımsız bir dil midir; yoksa inkârcı kalemlerin iddia ettikleri gibi "Türkçe'nin dağda bozulmuş bir lehçesi" ya da "Farsça'nın bozulmuş hali" veya "Arap dilinin Mezopotamya'daki lehçesi" midir? Yine, dilbilim ve kökenbilim açısından Kürtçe, "ölü diller" mi yoksa "yaşayan diller" kümesinden mi sayılıyor?

Kürtçe'nin 2500-3000 yıllık tarihini irdeleyerek, bu dilin Türkçe, Farsça, Sanksritçe, Pehleviçe, Sasanice, Arapça, Aramice, Gürcüce gibi komşu dillerle ilişkilerini ortaya koyan Faik Bulut, Kürt halkının siyasi ve kültürel mücadelesiyle Kürtçe'nin bağlarını sergiliyor. Türkiye'de, Kürt dilinin kökeni ve tarihi üzerine yazılan ilk ve şimdilik tek inceleme olma sıfatına ek olarak kitap, içerdiği kapsamlı bilgilerle Güneş-Dil Teorisi ve Resmi Tarih yandaşlarına bir yanıt niteliği de taşıyor.

ISBN-975-7350-18-4

9 789757350187

t ü m z a m a n l a r y a y ı n c

